

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ГЛАСНИК
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

XXII
(1973)

БЕОГРАД
1974.

Г Л А С Н И К
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

XXII
(1973)

INSTITUT ETHNOGRAPHIQUE
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

BULLETIN
DE L'INSTITUT ETHNOGRAPHIQUE

XXII
(1973)

Rédacteur

Prof. dr *MILORAD VASOVIĆ*
directeur de l'Institut ethnographique
de l'Académie serbe des sciences et des arts

Comité de rédaction

MIROSLAV DRAŠKIĆ, DESANKA NIKOLIĆ, VIDOSAVA STOJANCEVIĆ

Accepté à la séance du Conseil scientifique
de l'Institut ethnographique le 26e juin 1974.

BEOGRAD
1974.

ЭТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ГЛАСНИК

ЭТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

XXII
(1973)

Уредник

Проф. др МИЛОРАД ВАСОВИЋ
Директор Етнографског института САНУ

Редакциони одбор

МИРОСЛАВ ДРАШКИЋ, ДЕСАНКА НИКОЛИЋ, ВИДОСАВА СТОЈАНЧЕВИЋ

Примљено на седници Научног већа Етнографског института
Српске академије наука и уметности 26. јуна 1974.

БЕОГРАД
1974.

ЛЕКТОР: ЛЕПОСАВА ЖУНИЋ
ИЗДАЈЕ: ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ТИРАЖ: 1000 ПРИМЕРАКА
ПТАМПА: „СЛОБОДАН ЈОВИЋ”
БЕОГРАД, СТОЈАНА ПРОТИЋА 52

*Штампано уз учешће средстава Републичке заједнице
за научни рад СР Србије*

САДРЖАЈ

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Милорад Васовић: <i>Приступ проучавању регионалних целина</i> . . .	1
Петар Влаховић: <i>Неки важнији етно-антрополошки проблеми на подручју СР Црне Горе</i>	13
Тадеуш Малиновски: <i>Вероватна прасловенско-праиљирска граница на југу пољских земаља</i>	27
Жарко Шћепановић: <i>Колашин на Тари</i>	51
Љубица Јанковић: <i>Вертекопски ратни албум Лајонела Бадена</i> . . .	61
Јозеф Варжека: <i>Сеоска архитектура чешког језичког острва у јужном Банату</i>	87
Ива Хералдова: <i>Годишњи и породични обичаји банатских Чеха</i> . . .	105
Видосава Стојанчевић: <i>Једна старија хрватска миграциона струја у Моравској</i>	123

ПРИЛОЗИ И ГРАБА

Милка Јовановић: <i>Рад Етнографског института САНУ на проучавању савремених промена у народној култури</i>	143
Мирко Барјактаревић: <i>Локалне миграције у правцу Титова Ужица на примеру неколико нових предузећа</i>	151
Јован Трифуноски: <i>Прилог проучавању Рома у Југославији</i>	161
Јован Крунић: <i>Сјеница - о типу старе куће</i>	177
Злата Долинар: <i>Сродство и родослови</i>	199
Милка Јовановић: <i>Народна ношња у Србији у 19. веку према делима путописаца</i>	211

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

<i>Проучавање народних ношњи Тихомира Борђевића — Мирослав Драшкић</i>	221
<i>Мемоарско-етнографска граћа о насељу Дубац — Десанка Николић</i>	229
<i>Проблеми етнолошких испитивања села у неким земљама Европе — Миљана Радовановић</i>	237
<i>V. Rus: Razvoјne posebnosti najneha naroda — Жељко Кумар</i> . . .	244
<i>D. Veјnoviћ: Od plemen do narodov v Afriki — Жељко Кумар</i>	247
<i>L'idova kultúra v Karpatoh. Ethnographia Carpatica — Оливера Младеновић</i>	249
<i>Др Мирослав Драшкић: Народне ношње северне Босне II — Петар Влаховић</i>	253
<i>Др Рајко Веселиновић: Историја Остојићева — Видосава Стојанчевић</i>	255
<i>Одговор на критику Митолошког речника — Шпиро Кулишић</i> . . .	257

Др Љубо Михаић: <i>Планине Прењ и Чврсница са Борачким Језером</i> —	
— Милорад Васовић	268
<i>Koroška in Koroški Slovenci</i> — Милорад Васовић	268
<i>Котор-средиште просветног и научног живота Црногорског приморја</i> —	
— Милорад Васовић	272
<i>Велики атлас света</i> — Милорад Васовић	274

ХРОНИКА

<i>XIII Séminaire international de recherche sur la Famille</i> — Цветко	
Костић	277
<i>Seminarium Ethnologicum</i> — Ластва Батовић	279
<i>XIII Саветовање етнолога Југославије</i> — Душан Дрљача	280

TABLE DES MATIERES

ÉTUDE ET ARTICLES

Milorad Vasović: <i>Comment aborder l'étude des ensembles régionaux</i>	1
Petar Vlahović: <i>Quelques problèmes ethno-anthropologiques importants sur le territoire de la RS Monténégro</i>	13
Tadeusz Malinowski: <i>Limite probable entre les Slaves et les Illyriens primitifs au sud des pays Polonais</i>	27
Ljubica Janković: <i>Album de Guerre de Vertekop de Lionel Baden</i>	61
Jozef Vařeka: <i>Lidová architektura českého jazykoveho ostrova v jižním Banátu</i>	87
Iva Heroldova: <i>Výroční a rodinné zvyky banátských Čechů</i>	105
Vidosava Stojanović: <i>Un ancien courant migratoire croate en Moravie</i>	123

CONTRIBUTIONS

Milka Jovanović: <i>Activité de l'Institut ethnographique de l'Académie serbe des sciences et des arts à l'étude des changements contemporains dans la culture populaire</i>	143
Mirko Barjaktarović: <i>Migrations locales en direction de Titovo Užice sur l'exemple de quelques nouvelles entreprises économiques</i>	151
Jovan Trifunovski: <i>Les Tziganes de la vallée de Kočani. Contribution à l'étude sur les Tziganes en Yougoslavie</i>	161
Jovan Krunic: <i>Sjenica. Sur le type de la maison et la structure du plan de la ville</i>	177
Zlata Dolinar: <i>Relationship and genealogies</i>	199
Milka Jovanović: <i>Costume populaire en Serbie au XIXe siècle dans les relations de voyage</i>	211

APERCUS ET COMTES RENDUS

Miroslav Draškić: <i>Proučavanje narodnih nošnji Tihomira R. Đorđevića. Povodom tridesetogodišnjice smrti</i>	221
Desanka Nikolić: <i>Memoarsko-etnografska građa o naselju Dubac</i>	229
Miljana Radovanović: <i>Problemi etnoloških ispitivanja sela u nekim zemljama Evrope</i>	237
V. Rus: <i>Razvojne posebnosti majhnega naroda — Željko Kumar</i>	244
D. Vejanović: <i>Od plemen do narodov v Afriki — Željko Kumar</i>	247
<i>L'udová kultura v Karpatoch. Ethnographia Carpatica — Olivera Mladenović</i>	249
Dr Miroslav Draškić: <i>Narodne nošnje severne Bosne II — Petar Vlahović</i>	253
Dr Rajko Veselinović: <i>Istorija Ostojićeva — Vidosava Stojančević</i>	255
<i>Odgovor na kritiku Mitološkog rečnika — Špiro Kulišić</i>	257

Dr Ljubo Mihić: <i>Planine Prej i Čvrstica sa Boračkim Jezerom</i> — Milo- rad Vasović	268
<i>Koroška in Koroški Slovenci</i> — Milorad Vasović	270
<i>Kotor — Središte prosvetnog i naučnog života Crnogorskog Primorja</i> — Milorad Vasović	272
<i>Veliki atlas sveta</i> — Milorad Vasović	274

CHRONIQUE

<i>XIII Séminaire international de recherches sur la famille</i> — Cvetko Kostić	277
<i>Seminar Ethnologicum VI</i> — Lasta Đapović	279
<i>XIII Savetovanje etnologa Jugoslavije</i> — Dušan Drljača	280

Милорад Васовић

ПРИСТУП ПРОУЧАВАЊУ РЕГИОНАЛНИХ ЦЕЛИНА

Сврха овог рада није претресање крупних питања теоријско-методолошке природе. Њиме желимо само да укажемо на начин приступа проучавању предеоно-географских подручја, која ћемо, из одређених језичко-терминолошких разлога, називати регионалним целинама. Рад, дакле, има превасходно методска обележја, а само унеколико програмске интенције.

При проучавању појединих регионалних целина са широког географског становишта, истраживачу се намећу следећа три основна проблема: издвајање и разграничавање тих целина; систематизовање сакупљених података током њихове научне обраде; изналажење и потпуније проучавање неких савремених процеса и појава. Ове три групе проблема значајне су и за класична антрологеографска, па и за етнолошка проучавања, тј. за ону научну проблематику која се традиционално третира у првом и другом одељењу цењене еднције *Српски етнографски зборник*.

Издавајање регионалних целина. — Како овај наш скромни прилог има превасходно методску намену, то ћемо се само осврнути на проблеме издвајања регионалних целина, односно на такозвану регионализацију. Но пре тога потребно је да подсетимо на чињеницу да постоје различите регионалне целине — географске у ширем смислу, затим климатске, еколошке, историјске, етничке, културне, политичко-административне и друге. Самим тим се намећу и потребе за различитим критеријумима издвајања ових целина. Чим се примењују различити критеријуми и издвајају различите категорије појава, морају имати другачије пространство, рецимо, географске од еколошких или историјских целина. Наравно, морају постојати и различите дефиниције регионалних целина. С обзиром на то што је географска регија у суштини знатно сложенија од свих осталих и да понекад може послужити бољем просторном разграничавању „негеографских” регионалних целина, ми ћемо овде најпре изнети њену дефиницију.

Под правом географском регијом подразумевамо део простора Земљине површине испуњеног објектима који су анорганског (ре-

љеф, тле, клима, воде), органског (биљке, животиње, човек као физичко биће) и антропогеног порекла (људско друштво и његове видљиве творевине у простору). Ово је, у ствари, дефиниција Р. Ршумовића, коју смо ми унеколико модификовали¹.

Проблем издавајања географских просторних целина, или такозвана регионализација, у ствари се своди на проблем избора критеријума. Њих је, међутим, подоста — од критеријума свеукупности географских појава до геоморфолошких, био-географских или економско-географских критеријума. Имајући у виду намену овог чланка, ми ћемо се задовољити констатацијом да је у југословенској географској литератури поодавно прихваћено Илешичево становиште, по којем се морају издавати две врсте комплексних регија: предеоно-географске или предеоно-физиономске и економско-функцијске². Првим регијама општи спољни изглед дају претежно физичко-географски процеси, али у знатној мери и људска делатност којом су створена насеља, аграрни пејзаж, изглед парцелације земљишта, итд. Готово нигде у нашим географским ширинама нема „чисте“ природне регије. Човек је готово свуда посегао у њу, населио је и изменио, тако да је она утолико мање „природна“ а утолико више „културна“ уколико је привредно развијенија. Стога географске регије треба издавати, пре свега, према њиховим обликовним елементима — природним и културним.

Систематизовање научних података. — У географској науци поодавно се ustalila пракса изношења података о регионалним целинама по такозваном Керовом реду, или Керовом систему. Но, многи географи чак ни у уџбеницима не примењују доследно тај систем. Тако неки од њих анализирају најпре хидрографију регије, а потом климу, иако је свакоме јасно да се воде не могу објаснити без претходног упознавања поднебља. Још је већи број оних који хаотично приказују поједине метеоролошке елементе. Многи од географа приказују насеља пре детаљнијег упознавања привреде, па чак и становништва, иако је савршено јасно да су насеља не само тачке у којима људи живе него и места у којима се одвијају најсложеније привредне и непривредне делатности. Дакле, насеља се не могу свестрано проучити ако се претходно не анализирају становништво и привредни комплекс појава. Чак је и Цвијић недовољно водирачуна о томе, што се види из чињенице да је део *Српског етнографског зборника* назвао „Насеља и порекло становништва“. У ствари, он је добро учинио што је повезао ове врло значајне антропо-географске појаве, али није добро урадио што је изоставио трећу, тј. привреду. Ово је добро схватио Б. Ж. Милојевић, који је неке своје радове написао са становишта узајамних веза и прожимања привре-

¹ Р. Ршумовић, *Предмет проучавања регионалне географије*, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, књ. 19, с. 1—30, Београд, 1964.

² S. Ilešič, *Problemi geografske rajonizacije ob primerju Slovenije*, Geografski vestnik XXIX—XXX, Ljubljana 1958.

де, насеља и саобраћаја у одређеним регионалним целинама наше земље³.

Водећи рачуна о наведеним опаскама, ми смо слободни да предложимо овакав систем или ред излагања научних географских података о регији:

- 1) Географски положај
- 2) Природа
 - а) Геолошки састав и рељеф
 - б) Поднебље
 - температуре
 - ваздушни притисак и ветрови
 - релативна влажност и облачност
 - инсолација
 - падавине
 - в) Воде
 - издан
 - извори
 - реке
 - језера
 - г) Земљиште
 - д) Биљни и животињски свет
- 3) Становништво
 - а) Порекло
 - б) Узроци и време миграција
 - в) Број и густина насељености; аграрна насељеност
 - г) „Структуре” (полна, старосна, национална, верска, образовна, професионална)
 - д) Породица и домаћинство
- 4) Привреда
 - а) Сировинске основе
 - б) Енергетске основе
 - в) Облици својине
 - г) Главне фазе привредног развитака
 - д) Анализа привредних грана
 - пољопривреда
 - индустрија
 - занатство и трговина
 - саобраћајне везе и транспорт
 - туризам
 - остале привредне гране
 - е) Удео појединих привредних грана у укупном дохотку комуне

³Б. Ж. Милојевић, *О привреди и насељима у долини Цетине и Крке*, Гласник Географског друштва, Београд 1925.

Б. Ж. Милојевић, *Привреда и насеља у долини Врбаса*, Географски вестник књ. XV, Бубљана 1939, и др.

- ж) Степен укупне развијености производних грана и
- з) Доходак по глави становника
- 5) Насеља
 - а) Положај
 - б) Постанак и територијални развитак; инфраструктурна опремљеност
 - в) Тип
 - г) Анализа градских насеља и њихових функција
 - д) Анализа сеоских насеља и њиховог преображаја
- 6) Кућа и помоћне зграде
 - а) Кућа
 - географска средина и начин градње куће
 - типови кућа
 - еволуција куће
 - б) Помоћне зграде
 - привреда и помоћне зграде
 - врсте помоћних зграда
- 7) Изгледн општег развитка проучаване регије.

Није потребно много доказивати нужност оваквог редоследа излагања географских података у научној монографији о једној регионалној целини. Ми ћемо овде указати само на оне тезе у изложеном редоследу које се често пренебрегавају. Реч је о тезама из склопа климатске, затим хидрографске па и привредне проблематике.

Знамо да је температура ваздуха у обрнутом односу са ваздушним притиском: уколико је она нижа, уколико је притисак виши. Стога се из таквог подручја покрену ваздушне масе ка зони ниског притиска. Тако покренуте, ваздушне масе носе и одређене количине водене паре, која ствара влажност; даљим процесом кондензовања, од паре се стварају облаци а из њих се излучују падавине. Као што видимо, постоји законити редослед настајања метеоролошких појава, при чему се врло јасно изражавају узроци и последице. Не могу се, наиме, разматрати падавине пре температура или ветрова, нити ветрови на крају одељка о клими.

Слична напомена може се учинити и у вези са редоследом анализирања хидрографских појава, без обзира на то што постоји кружење воде у природи као вечни процес. Желимо, наиме, да кажемо следеће: у некој регији не могу постојати површинске ако не постоје подземне воде (у крашким подручјима су, по правилу, обилне подземне а врло оскудне површинске воде); подземне или изданске воде избијају као извори на површини терена ако за то постоје одређени топографски и геолошко-петрографски услови; од извора отичу потоци, а ови се преко река уливају у језера или мора. Задатак је истраживача регионалних целина да у свом аналитичком раду следе овај природни ток кретања воде — од издани до језера или мора. Обратан поступак био би бесмислен, тј. ако би се почело проучавање каснијег и развијенијег вида овог кретања; не би било у реду да се најпре анализирају веће реке, после њих мање реке и по-

тоци, затим извори и најзад — издан. Копнене воде се једноставно крећу наниже и тим смером их треба следити у научно-аналитичком поступку.

Размотримо сада редослед излагања привредне проблематике. Чини нам се неспорним предлог да се најпре обрађују сировинске и енергетске основе сваке привредне гране и делатности. За нас је исто тако неспорна потреба историјског, еволутивног осврта на привреду. Уосталом, свака географска појава мора се посматрати и кроз призму развитка: природне или физичкогеографске појаве кроз геолошку, а друштвено-географске кроз друштвену историју. Што се, пак, тиче редоследа анализе привредних грана, потребно је упозорити на честа настојања географа и економиста да најпре излажу проблематику индустрије, а потом пољопривреде. При томе се полази од поставке да је индустрија, по укупном привредном значају, у апсолутној предности не само над пољопривредом него и над сваком другом привредном граном појединачно; потеже се и чињеница да индустрија свестраније преображава географски простор а нарочито материјалну сферу људског живота од осталих грана. Но, при томе се губи из вида да пољопривреда даје сировине многим индустријским гранама: прехранбеној, текстилној, индустрији коже и обуће, дуванској индустрији и др. Како могу да се објасне ове индустријске гране без претходног упознавања пољопривреде као произвођача њихових сировина?

Није безначајно ни питање систематизовања података о *етнографским особеностима* регије, који се у великој мери морају доводити у везу са њеним географским особеностима. Ако се пажљиво проучи концепцијска страна новијих етнолошких монографија о појединим регионалним целинама, запазиће се приличне разлике. То је разумљиво ако се у једној монографији неке регионалне целине третирају становништво и насеља, а у другој народни живот и обичаји. Међутим, запажају се врло разнолики приступи у двема регионалним монографијама са истоветном проблематиком. Изнећемо два примера из којих се то јасно види и који нису усамљени. Први је дело П. Ж. Петровића *Шумадијска Колубара*⁴ а други рад С. Томића *Бањани*⁵. Ова два дела објављена су не само исте године него и у истој серији, па чак и у истој свесци *Насеља и порекло становништва*. Када се упореди садржај једног и другог дела, запажа се прилична „испретураност“ и нелогичност редоследа излагања материје. Тако П. Ж. Петровић, у оквиру поглавља о области обрађује воде пре климе, што је неодрживо из разлога које смо напред изнели. Затим прави још већу грешку када анализира привреду и саобраћај после свих других проблема које третира у књизи. Уз то, етничку прошлост и етничке прилике приказује после положаја и типова насеља, кућа и осталих зграда. Томић, међутим, анализира насеља одмах

⁴ П. Ж. Петровић, *Шумадија Колубара*, Српски етнографски зборник, књ. 49, Насеља и порекло становништва књ. 31, Београд 1949.

⁵ С. Томић, *Бањани*, Српски етнографски зборник, књ. 49, Насеља и порекло становништва, књ. 31, Београд 1949.

после природних особености, занимање становништва везује за саобраћај, потом убацује психичке особине, па се опет враћа на привреду разматрајући право својине. Дакле, једна упадљива несистематичност.

По нашем мишљењу, знатно је прихватаљивији концепцијски приступ применио М. С. Филиповић у свом делу *Таковци*, иако је оно објављено у такозваном четвртом одељењу *Српског етнографског зборника*, као грађа⁶. Још је бољи, можда најбољи до сада примењени приступ изабрала Видосава Николић-Стојанчевић у обимној студији *Врањско Поморавље*.⁷ Ево како је она систематизовала сакупљене научне податке (изложићемо само кружна поглавља њене студије);

Увод

1. Литература и извори
2. Име, положај и границе области
3. Опште карактеристике области

- I) Начин и врсте привређивања
- II) Народна исхрана
- III) Људска станишта
- V) Друштвени живот и обичаји
- VI) Народно стваралаштво.
- VII) Нека обележја менталитета.

Аутор је добро схватио да се у комплексном етнолошком проучавању морају најпре анализирати географска средина и привредна основа људског живота. Без ова два података немогуће је да се свестрано и правилно објасни духовна страна људског живота неке регионалне целине. Све друго је надградња, која се током историје преображавала сагласно преображају привредног живота. В. Николић-Стојанчевић врло пажљиво распоређује и остале научне податке, па тако анализира народну исхрану после начина и врста привређивања, људска станишта после исхране, а затим одео и начин одевања. Довде је она заокупљена географском средином и материјалном страном људског живота, а одавде углавном духовним стваралаштвом и људским особеностима. Упадљиво је, дакле, настојање да се једним логичним системом покаже не само постојећа међузависност појава него и да се јасно одреди шта је узрок а шта последица шта база а шта надградња. Надамо се да ће овакво гледиште заступати и они стручњаци који много боље познају етнологију од нас.

Ако површно приступимо разматрању систематизовања научних података у географским и етнолошким студијама о регионалним целинама, можемо доћи до закључка да то систематизовање спутава научни дух. То, међутим, није тачно. Керов систем, који смо при-

⁶ М. С. Филиповић, *Таковци*, Српски етнографски зборник, књ. 7, IV, одељење, Београд 1972.

⁷ В. Николић-Стојанчевић, *Врањанско Поморавље*, Српски етнографски зборник, Живот и обичаји народни, књ. 36 Београд 1974.

менили, дубоко је логичан. С друге стране, он служи за систематизовање оног што је систематизовала сама географска и етнографска стварност на Земљи као планети и у регионалним целинама као њеним деловима. Он истиче као узрок оно што је у самој географској и етнографској стварности регије изражено као основа осталим појавама. Њиме се подстиче свестрано сагледавање појава, а ове се посматрају у њиховој дијалектичкој вези. Овим системом се не подвлачи само узрочност него и еволутивност појединих појава. Ништа се, дакле, не посматра као готова чињеница, као појава која је „пала с неба“, као производ тренутка, већ као изражајни облик одређеног степена развитка.

Недостаци Керовог система и изналажење индивидуалности проучених регионалних целина. — Иако га прихватамо, Керов систем има недостатака. Они нарочито долазе до изражаја у наставној географској обради регија и држава. Наиме, ако се о регијама и државама предаје стриктно по овоме систему, може се запасти у извесну шематизацију или шаблон — а они су сами по себи непожељни. С друге стране, понеки географ, а вероватно и етнолог, понети овим системом, обрађују и оне процесе и појаве који су незнатно изражени у проучаваној географској целини. Неки, пак, научни радници западају у знатно већу грашкву, која их одводи право у географски детерминизам; они, наиме, склизну на линеарну узрочност, по којој рецимо клима пресудно утиче на хидрографске прилике у проучаваној регионалној целини, ове на тле, животињски и биљни свст, итд. Тако испада да оне првопроучене компоненте регионалне целине, тј. природне појаве, предодређују све остале — становништво, привреду и насеља. То, међутим, не може бити, мада постоји извештан утицај географске средине на људе и њихово стваралаштво.

Керов систем омогућује сагледавање утицаја географских појава само у једном правцу — од природе ка становништву, привреди и насељима. Он, међутим, не пружа могућност сагледавања обратних утицаја — становништва, привреде и насеља на природу. Овај други, ретроградијентни утицај, ако га тако можемо назвати, постоји у свакој регионалној целини. Он је утолико снажније изражен уколико су развијеније производне снаге одређене регионалне целине; он расте са развитком примене технике и технологије.

И поред изнетих недостатака, Керов систем остаје као једини у процесу научне обраде географских па и етнографских података. Њега, дакле, треба примењивати али трезвено и опрезно. Уз то га треба допунити и ретроградијентним смером. Примењујући га, научни радник треба да тежи изналажењу *географске и етнографске индивидуалности* регионалне целине коју проучава. Све оне појаве у регији које су незнатно изражене он треба да стави у други план, а понекад и да их пренебрегне. Оне, међутим, које су својствене тој целини, треба да проучи продубљено, да их осветли свестрано. Мисли се на компоненте просторне, регионалне целине, које представљају њене „дрвене нити“; оне творе географску или етнографску индивидуалност регије када се скупе и преплету. Од истражива-

чке способности географа и етнолога зависи ефикасност оцртавања те индивидуалности и њеног научног објашњења. На следећим примерима настојаћемо да покажемо како се то може постићи. Узећемо две суседне регионалне целине, две долине — Јабланицу и Топлицу. Оне имају исти правац пружања (запад—исток); сличног су геолошког састава и климе; ослобођене су истовремено; најинтензивније су насељаване после ослобођења од Турака 1878. године. Међутим, оне се међусобно знатно разликују по низу других особина, па стога свака има своју географску и етнографску индивидуалност, која се састоји у следећем.

Јабланица је изградила горњи и средњи део свог слива у браско-планинском терену. У таквом земљишту она је усекала махом клисурасту долину. Стога око горњег и средњег тока нема широк долињских и алувијалних равни. С обзиром на то што је клисураста, долина је природно мање проходна, па је свакако то био разлог што још увек нема значајнију улогу у саобраћајном повезивању Лесковачке и Косовске котлине. Иако је положена тачно између ове две котлине, њоме још не води ни асфалтни пут ни железничка пруга. Слив је прилично огољен у горњем и средњем делу, што је временом проузроковало убрзану ерозију и појаву многих бујица. То је утицало на водостање реке, која и иначе има незнатан протицај. Овим природним особеностима можемо додати још и то да је горњи и средњи део слива богат рудама, топлим и минералним изворима.

Горња и средња Јабланица имају сложену етничку слику, проузроковану миграцијама из неких петнаестак праваца, које су обављене после 1878. године. Сложеност повећава шест албанских села; до споменуте године албанских села било је скоро по читавој Топлици и Јабланици. Албанци су се иселили после 1878. године из свих осим из ових шест насеља. Споменимо најзад да се у сливу Јабланице није развило ни једно значајније градско насеље.

Топлица, међутим, има знатно ширу долину, местимично ширу и од 10 km. У ствари, њена долина је композитна. У средњем делу она је усечена у широкој Топличкој котлини, спуштеној између раседа упоредничког правца. Та широка отвореност терена предусловила је продирање једног залива Панонског језера, које се преко Преполца и Мердара везивало за језеро у Косовској котлини. Она је имала велики саобраћајни значај током историје, а нарочито у новије доба: после другог светског рата долином Топлице спроведени су железничка пруга и асфалтни пут. Тако су Тимочки басен и Понишавље повезани са Косовом и Метохијом, чиме је остварено скоро столетно маштање о трансбалканској магистралу; остаје само сектор кроз Албанију, који ће се у будућности већ изградити.

Река Топлица је дужа и богатија водом од Јабланице, јер има већи слив. С друге стране, околне планине су већих висина, те добијају више падавина. Топлица, као регионална целина, знатно је плоднија од Јабланице јер језерски и речни наноси имају велико пространство. Плодност је повећана и тиме што је котлинско дно нагнуто према југу, па самим тим изложено дужем осунчавању.

Топлица је имала значајну улогу у историји, на шта указују бројне старе цркве, манастири, развалине утврђења и градова, вековно одржавање такозваног Дубровачког пута, итд. И поред велике проходности и изложености насељавању са разних страна, она је етнички прилично хомогена — чисто српска. За разлику од горње и средње Јабланице, Топлица је позната и по постојању стариначких села. Међутим, између стариначких и досељеничких села запажају се приметне разлике. Под утицајем велике комуникативности, плодности земљишта, знатније густине насељености и значајне историјске улоге, развила су се већа градска насеља него у Јабланици (Куршумлија и Прокупље). Она су се развила у регионална средишта привредног, административног и просветног живота — Куршумлија за горњу, а Прокупље за средњу Топлицу и део Добрича.

Неке савремене појаве и проблеми наших регионалних целина.
— Истраживачи наших регионалних целина морају данас преузети један задатак који нису имали наши преци у Цвијићево доба. Мислимо на евентуално проучавање угрожавања човекове животне средине, које је било сасвим незнатно пре пола века. У неким регионалним целинама угрожено је земљиште ерозијом, клижењем, акумулрањем неплодног материјала, загађивањем разним хемикалијама, па чак и слагањем терена у подручјима рудника, што је нарочито узело маха у Алексиначкој котлини. У другим је загађеност ваздуха, проузрокована индустријом и аутомобилским саобраћајем, узела забрињавајуће размере. У трећим су затроване реке отпадним водама. У четвртим се запажа уништавање или делимично тровање гасовима биљног па и животињског света. У неким, пак, подручјима битно је измењена предеона слика свеколиким људским радом, који није у свему био конструктиван. О вандалском односу према неким природним реткостима (на пример пећински накит) да не говоримо.

Тако се пред истраживаче наших регионалних целина постављају задаци веома студиозног, најпажљивијег изучавања свих видова и степена угрожавања животне средине или човекове околине. У томе послу имају изузетно важну улогу антропогеографи и етнологи. Ово стога што они проучавају бројне одлике и појаве наше културне баштине, која није ништа мање угрожена. Многи од нас су запазили да се у овом добу захуктале урбанизације уништавају делови наших насеља са сликовитим турско-источњачким чаршијама. Још смо чешће уочавали да се подижу нове стамбене четврти управо у оним подручјима насеља у којима су добро очуване старе урбано-грађевинске целине. Грађевинарска „конфекција” и „кич” срећу се по многим местима; често су и најзначајније јавне установе смештене у таквим накарадним објектима. Наша равнодушност према културној баштини нарочито је изражена у сталном потискивању типова кућа, производа народног градитељства, својствених одређеним регијама. Ко је видео да је у последње време подигнута нека боља грађевина у стилу „моравске куће”, златиборске брвнаре или горњовардарске куће на спрат? Само понеки туристичко-угоститељски објект подигне се у стилу народног градитељства.

Наши културно-историјски споменици често су изложени пропадању јер се о њима не брине у потребној мери. То је случај са понеком тврђавом (најбољи пример је Смедеревска, а унеколико и Калемегданска тврђава) или кулом, са неким црквама, цамијама, манастирима и кућама знаменитих историјских личности. О домаћој и занатској радности да не говоримо. Индустијски начин производње не мора да потискује ове две делатности у целини; уосталом, неке од њих немогуће је заменити индустријом. Неке наше регионалне целине вековима су на гласу по ненадмашним, чак уметничким занатима (филигрантским и кујунџијским у Метохији), или, пак, по изванредно квалитетним производима домаће радности (ткање ћилима и справљање качкаваља у Понишављу, припремање „ужичких производа“ у сливу Бетиње, итд.).

Изнели смо не све, него само неке појаве на које данашњи истраживачи морају да обрате особиту пажњу. Свесни смо тога да елементе природне средине и културне баштине не треба штитити ради саме заштите, да их не треба по сваку цену изоловати од људи, од становништва. Заштита природе и материјалног наслеђе из прошлости не треба да буде сама себи циљ. Ту заштиту треба спроводити разумно, реално, уз настојање да и после нас људи користе оно што смо ми користили. Међутим, неке појаве у обе ове сфере треба врло доследно и енергично заштитити издвајањем неких подручја у националне паркове или резервате. Наши теренски истраживачи моћи ће најбоље да изнађу такве појаве, па и да предложе најцелисходнији вид њихове заштите.

Résumé

Milorad Vasović

COMMENT ABORDER L'ÉTUDE DES ENSEMBLES RÉGIONAUX

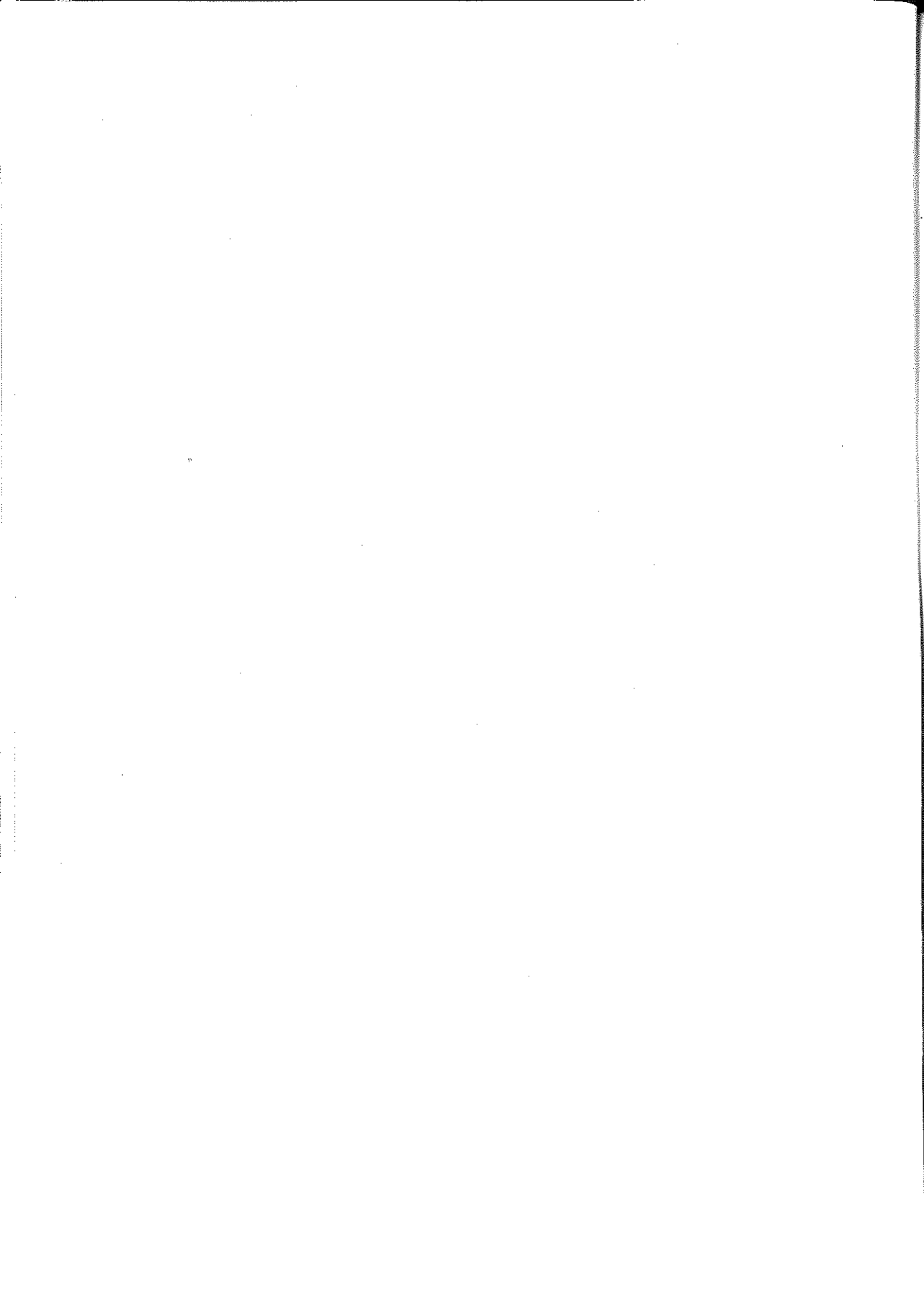
Dans le présent travail, qui est de nature méthodologique par excellence et avec certaines intentions programmatiques, on considère trois problèmes fondamentaux: critères de distinction des ensembles régionaux, systématisation des données rassemblées au cours de leur élaboration scientifique et invention de certains processus et phénomènes contemporains dans la région.

Par le terme de région géographique l'auteur entend cette partie de l'espace de la surface de la Terre qui est remplie d'objets d'origine anorganique (relief, sol, climat, eaux), organique (plantes, animaux, homme en tant qu'être physique) et anthropogène (société humaine et ses créations visibles dans l'espace). Les régions, conçues de cette façon, se distinguent sur la base des critères de l'aspect extérieur général de l'espace géographique, c. à d. selon ses éléments morphologiques naturels et culturels. Différente est la définition de la région ou du rayon économique-géographique; leur distinction se fait sur la base des critères économique-fonctionnels.

La systématisation et l'élaboration des données scientifiques sur une région déterminée s'effectuent de la meilleure façon selon le système dit de *Ker*, c. à d. dans l'ordre suivant: situation géographique, nature, population, économie, habitats, maison et annexes. Les particularités ethnographiques de la région considérée doivent s'appuyer plus ou moins sur les caractéristiques géographiques et, par conséquent, elles doivent être exposées après les caractères géographiques des ensembles régionaux, car elles existent et se développent dans l'espace géographique. Cette façon d'aborder les problèmes a appliqué V. Stojančević-Nikolić dans son étude ethnologique „Vranjsko Pomoravlje” qu'on prend comme exemple de monographie conceptionnellement bien fondée sur un ensemble régional. Après les caractéristiques géographiques fondamentales on y analyse: méthodes et diverses espèces d'activité économique, alimentation populaire, habitats humains, costume et manière de s'habiller, vie sociale et coutumes, création populaire et certaines caractéristiques de la mentalité de la population.

Le système de *Ker* a également ses défauts. Le premier consiste dans le danger de tomber dans une causalité linéaire, selon laquelle, disons, le climat exerce une influence décisive sur les eaux, celles-ci sur le sol, les plantes et les animaux et tout cela ensemble sur la population, l'économie et les habitats. De cette façon on tombe aisément dans un véritable déterminisme géographique. Le deuxième défaut consiste dans le fait que ce système n'offre pas de possibilité d'envisager l'influence dans le sens inverse — influence de la population sur la nature. L'auteur plaide pour une application plus libre de ce système, particulièrement pour la recherche de l'individualité géographique de chaque région. Sur les exemple de deux vallées voisines il montre comment on la découvre.

L'auteur fait remarquer qu'il se pose aujourd'hui, devant les géographes et ethnologues yougoslaves, une tâche qui n'incombait pas aux investigateurs des ensembles régionaux à l'époque de Cvijić: c'est l'étude de la mise en péril du milieu de vie de l'homme dans ses cadres naturalistes et culturels. Dans le cadre naturaliste il faut faire particulièrement attention à l'érosion du sol, la pollution de celui-ci par les produits chimiques, la pollution de l'air et des eaux, la mise en péril du monde végétal et du monde animal, de la santé et de l'alimentation des hommes. Dans le cadre culturel il faut étudier la mise en péril de l'héritage cultural qui est précisément en Yougoslavie exceptionnellement multiforme.

Петар Влаховић

НЕКИ ВАЖНИЈИ ЕТНО-АНТРОПОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ НА ПОДРУЧЈУ СР ЦРНЕ ГОРЕ

I

Да би се лакше и јасније схватила специфичност проблематике о којој ће у даљим излагањима бити речи, неопходно је, макар и укратко, указати на природни и географско-политички положај СР Црне Горе. Ретко је где човек тако тесно повезан са природном средином као у данашњим црногорским просторима. Географска разуђеност била је и остала један од примарних чинилаца у животу људи на данашњем црногорском подручју. Ако се томе додају не мање важни друштвеноисторијски услови кроз које је пролазило и које је стварало становништво црногорских простора, онда се с правом може рећи да се садашњим и будућим истраживачима отвара, због своје комплексности, веома широко поље рада. Нека антрополошко-етнолошка питања са којима се наука сусреће у црногорским областима, штавише, прелазе локалне оквире. Њихово решавање указује на пут и условљеност човековог развоја уопште, и то човека као биолошке јединке и човека као друштвеног бића. Дејство природне средине у црногорским крајевима одразило се на човека, очигледно, не само у анатомско-морфолошким специфичностима већ знатно више у његовом друштвено-историјском и културном животу, у образовању појединих етничких и других заједница, карактеристичних на одређеном ступњу развоја за човечанство уопште.

Прилагођавање људи природној средини и потчињавање те средине сопственим потребама, упознавање њених ћуди, супротстављање тим ћудима природе, увиђање одређених природних законитости, и коришћење свега тога ради људске егзистенције и продуктивне сопствене врсте, очигледно је у црногорском пејзажу на готово сваком кораку.

Црна Гора територијално обухвата свега 13967 km², а насељава је, по попису из 1971. године, 529604 становника (Црногорци 355632 или 67,2%; Хрвати 9192 или 1,7%; Македонци 723 или 0,1%; Муслимани 70236 или 13,3%; Словенци 658 или 0,1%; Срби 39512 или 7,2%; Албанци 35671 или 6,7%). На овом релативно малом простору (5,4%

целокупне територије СФРЈ) распоређене су данас поједине етничке групе, и то у веома разнородним климатским и геоморфолошким подручјима. То је сасвим схватљиво јер се на незнатном растојању јављају велике климатске и природне супротности које су, у дугој људској историји, оставиле свој природни печат на становнике који су живели у овим крајевима.

Три су изразите и географски веома различите области. Једно је Бока са Приморјем, од Оштрог крша код Херцег-Новог до ушћа Бојане. Другу област, „праву” или „стару” Црну Гору, чини крашка површ у приморском залећу, са које се дижу планине и у којој је усечена питома Зетска долина, где се у подножју високих планина пружа низија чије се дно у Скадарском језеру спушта испод морске Црногорском Херцеговином. Трећа област су Брда — предео високоповршине. Стара Црна Гора чини целину на северозападу са тзв. ких, терасастих, травних и шумовитих планина на северозападу, са долинама река Таре, Лима и Ибра (*Enciklopedija Jugoslavije* 2, Zagreb 1956, под *Crna Gora; Историја Црне Горе*, 1, Титоград 1967).

Свака од поменутих регија данашње Црне Горе дели се, од старине, на мање области и пределе који се и данас углавном називају својим старим именима. Стара Црна Гора, или права Црна Гора дели се, на пример, на четири области (нахије), од којих је највећа Катунска, а остале три су Ријечка, Црмничка и Љешанска. Ситније јединице у њиховим оквирима су „племена”, а у оквиру „племена” — „села”. Део Херцеговине који је данас у границама Црне Горе сачињавају предели шире околине Никшића, Грахово и Пива, са племенима Дробњаци, Ускоци и Шаранци — на северу и Бањани — на западу. У Брдима има седам предела или „племена” која се зову: Бјелопавлићи, Пипери, Братоножићи, Кучи, Ровца, Морача и Васојевићи. На Брда се надовезују Бихор, Корита, Доњи Колашин и плеваљско-потарско залеће, крајеви који су донедавна улазили у састав Новопазарског Санцака. У Приморје, којему неки додају Крајину, област између планине Румије и Скадарског језера, спадају: Пантровићи, Грбаљ, Бока у ширем смислу и Кривошије.

У Црној Гори се још и сада тачно разликују области и предали из којих су оне састављене. По томе се назива и разликује становништво. Становнике старе Црне Горе називају „Црногорцима”, оне из Брда „Брђанима”, из Херцеговине „Херцеговцима”, а у сливу средњег Полимља, Љубовиће, Потарја, Бехотине и Горњег Ибра су „Полимци”, „Затарци” или „Санцаклије”.

Географска разуђеност утицала је, у дугој и бурној историјској прошлости на етничке па и антрополошке карактеристике становништва ових предела. Као што се из изложеног види, Црна Гора се, с једне стране, наслања на море, а са друге — на широко копнено залеће које истовремено гравитира и према Јадранском приморју и према посавско-подоунавским пределима, односно Панонској низији и средњој Европи са карпатским венцем. Захваљујући таквом стицају околности, односно спољној отворености на једној страни и унутраш-

њој географској исцепканости на мање целине, од најранијих времена људске историје па све до наших дана, одвијали су се на овом подручју као ретко где, разноврсни и научно веома значајни етно-антрополошки процеси. Још од праисторијских времена, када су ови крајеви, као интегрални део Балканског полуострва, имали тешке везе не само са Азијом него и са Африком, преко Мале Азије, долазе, један за другим, разноврсни етнички слојеви, који су доносили разне морфолошке карактеристике и различите културе, већ учвршћене етничке одлике и изражене предиспозиције, које су се међусобно прожимале, мешале, стапале, спајале и раздвајале, условљавајући током векова најразноврсније етно-биолошке и антрополошке процесе (упоредити: Ј. Ерделановић, *Неколико етничких проблема код Јужних Словена*, Зборник радова посвећен Ј. Цвијићу, Београд 1924, 359). Сви ови процеси одразили су се, мање или више, и у рецентном становништву црногорског подручја, посредно или непосредно, па због тога антрополошка истраживања у Црној Гори имају посебан научни значај.

II

О Црној Гори постоји веома опширна литература. Са антрополошке тачке гледишта, приказана је у раду др Б. Ивановића *Преглед антрополошких истраживања у Црној Гори* (Гласник Републичког завода за заштиту природе и Природњачког музеја у Титограду, бр. 3, Титоград 1970, 125 — 129). Али, недавно је наука добила *Историју Црне Горе* (књ. I и II, св. 1—2, Титоград 1967 — 1970), у којој је такође приказана целокупна научна литература, значајна за етничку историју и етно-антрополошке процесе у овој нашој републици. Због тога ће у даљим излагањима бити речи само о неким битнијим питањима етничке структуре и носилаца њеног развоја у овом подручју.

О почецима људског живота на територији Црне Горе ни до данас нисмо у потпуности обавештени. Ово пре свега зато што су истраживања те врсте отпочела релативно касно. Тек од шездесетих година 20. века отпочела су систематска истраживања, нарочито у пећини Црвена стијена, код села Петровића, на самој граници Црне Горе и Херцеговине. Људи палеолитског доба, који представљају епоху најранијег образовања људских заједница, живели су, разуме се, под знатно примитивнијим условима, више зависни од природне средине него човек каснијих епоха. Код њих је процес биолошке еволуције био знатно наглашенији, па се то одражавало и у њиховим анатомско морфолошким карактеристикама. Слику ових услова и животних околности унеколико пружају налазишта са остацима материјалне културе у њима, као и облицима фауне и флоре од којих је зависио, међу којима се кретао и живео човек тога времена. Штета је сигурно што ни до данас нису потпуније проучене поткапине, доста честе у долинама Зете, Мораче и по Приморју, које су вероватно служиле палеолитском ловцу за скровишта и станишта. Ови

неиспитани локалитети, каквих на територији Црне Горе има много, у палеолитским слојевима вероватно скривају остелолошки материјал људских бића тога доба.

Средње камено доба — мезолит — на црногорској територији, према досадашњим оскудним налазима, такође не пружа потпуније податке о еволуцији и развоју човека. Међутим, остаци културе и многобројних животињских костију (јелен, дивља свиња, говече, дабар, зец, лисица, медвед) из мезолитске епохе, недвосмислено указују на интензиван развој дова. Мезолитска епоха је трајала релативно дуго јер се њени културни слојеви у Црвеној стијени крећу од 1,50 до 2,20 метара. Ову културу професор А. Бенац је разврстао у три фазе и утврдио њено трајање између прве половине пете и краја четврте хиљаде година пре нове ере (упоредити: *Историја Црне Горе*, 1, Титоград 1967, 40—41).

О животу и култури људи са подручја Црне Горе зна се нешто више у неолиту — маабем каменом добу. У овом раздобљу може се, штавише, издвојити „медитеранска културна област“ у ширем смислу речи, и средњобалканска, одвојена од приморске зоне високим планинама. Медитеранско подручје у раздобљу неолићана на црногорској територији обухвата Приморје и његову ближу унутрашњост, везану ондашњим речним токовима за јадранско-медитерански слив. Међутим, средњобалканска зона се везује са унутрашњошћу Балканског полуострва рекама дунавско-црноморског слива. Овај дуготрајни и сложени процес међусобних прожимања и утицаја људи тога времена из ове две зоне, за сада се не може сагледати у свим детаљима. Међутим, у раним фазама неолита, може се на територији Црне Горе рачунати са две струје утицаја. Обе су из исте изворне области. Једна струја се везује за миграције (у Полимљу, на пример), а друга за преносење културних утицаја (на јадранској обали). У каснијим фазама се још јасније изражавају еволуције култура, па у вези са тим и човека као творца и њиховог носиоца. Ове културе су делимично везане за интерни развој који се одржава кроз међусобне додире разних групација и нова померања појединих људских група, пре свега из Средоземља и са југоистока уопште (упоредити: *Историја Црне Горе* 1, Титоград 1967, 42 — 53).

Бронзанодопско раздобље тесно је повезано не само са индоевропеизацијом Црне Горе већ Балканског полуострва у целини. Овај процес, који отпочиње употребом метала од 2000. године пре нове ере па наовамо, дао је и на подручју Црне Горе основу за формирање каснијих илирских племена и њихових култура. То је заправо време продора Индоевропљана из подручја руских степа. И у другим областима испитивања показују да је тај продор текао у неколико таласа. Најранији познати метални предмет са подручја Црне Горе представља бакарна секира, случајно откривена у Тузима, недалеко од Титограда, на подручју Скадарског језера, чији је облик веома познат на Доњем Дунаву и у области Карпата. У Црној Гори познат је и већи број градина, још непроучених, а хумке, или тумули-су у овим просторима, током читаве преисторије, најкарактеристич-

нија форма сахрањивања. Остеолошки материјал из гробова омогућава да се утврди физички изглед твораца и носилаца једног значајног културно-историјског раздобља које је претходило и дало основу писаној речи, највишем домету људскога ума у том периоду. С друге стране, културно наслеђе које потиче из овог времена, као и остеоолошки материјал његових протагониста, сведоче о веома раним кретањима и међусобним додирима људи у подручјима данашње Црне Горе. Наиме, уочава се у неколико узастопних налета продор група покретљивих номада сточара који долазе са истока. Њихов долазак означава процес дефинитивне индоевропеизације и доводи до коначног формирања Илира. Међутим, у доба развијене бронзе (1500—1200. године пре н.е.), на данашњој црногорској територији, по свој прилици, сусреће се још увек примарно јединство Пелазга (или Пеласта), при чему је могуће рачунати и са неким локалним особеностима. Културна достигнућа ових људи припадају, нема сумње, широком и јединственом ареалу, чије дубље упознавање и размисавање једино даје могућности да се одгонетну и схвате тајне развртка предгрчке пелазгијске основе на којој се касније развијају и дефинитивно образују илирске и трачке етничке заједнице (упоредити: *Историја Црне Горе* 1, Титоград 1967, 65). „Формирана кроз вјероватно сукцесивне продоре номадских Индоевропљана и дуги процес асимилације који је морао трајати неколико вијекова, ова пеластичка група стабилизује се у другој половини другог миленијума са једном... јединственом старобалканском културом... У исто вријеме развијају се у већој мјери и трговачке везе са културно далеко одмаклим подручјем Егеје, па чак и Блиског истока. Овако формирано и стабилизирано пеластичко становништво Црне Горе и западног Балкана дочекује моменат нових интензивних претурбација и помјерања племена, познатих под именом „егејске сеобе”, у току којих долази до дефинитивног разграничавања великих старобалканских етничких група — Илира и Трачана” (упоредити: *Историја Црне Горе* 1, Титоград 1967, 74—75).

Крупне етничке промене које су се одиграле на великом делу евроазијског света у периоду између 1200. и 800. године пре нове ере, на преласку из бронзаног у гвоздено доба, обухватиле су и територију данашње Црне Горе. О томе, пре свега, сведоче налази из северних црногорских области, које географски и културно гравитирају према дунавском базену. Ови налази очигледно повезују црногорске просторе и у њима живаљ тога времена са етничким групацијама које су учествовале у великој „егејској сеоби”.

Носиоци калштата — старијег гвозденог доба, долазе до израза на подручју Црне Горе од 8. до 4. века пре нове ере. То је раздобље у коме се уочава стабилизација домаћег становништва и издвајање појединих илирских племена у засебне културне целине, познате касније и по писаним изворима, који разграничавају њихова подручја или их групишу око праисторијских утврђења — градина. Тиме се управо улази и у освит писане историје, која оставља потпунија сазнања о сегрегацији култура, о међусобним додирима и утицајима,

првобитно међу локалним племенима, а затим и другим етничким групама, пре свега Грцима, донекле Келтима и, најзад, Римљанима.

Грчка колонизација на нашој јадранској обали отпочела је током 4. века пре нове ере, тамо где су грчки трговци могли своју робу размењивати са раније устаљеним илирским становништвом. Колики је и какав био степен међусобних додира и етничке грчко-илirsке симбиозе у овим крајевима, на науци је да тек утврди. Међутим, сигурно је да је келтски утицај међу Илирима у Црној Гори, укупно узето, био веома мали и слаб, јер су се конзервативна илirsка племена, изолована у својим планинским, каткад тешко приступачним областима, свим расположивим средствима одупирала страним утицајима и завојевачима, па вероватно и келтским. Уколико су Келти и прешли „преко извјесних дијелова територије Црне Горе, нијесу овдје ухватили никаквог коријена. Етнички и политички, конзервативна илirsка племена Црне Горе представљају према томе један затворени круг са својим интерним односима... чију манифестацију налазимо у формирању такозване илirsке државе. Са тим моментом територија данашње Црне Горе долази у центар пажње Римљана и игра све већу историјску улогу” (*Историја Црне Горе 1*, Титоград 1967, 105). Али, „ни Келти, ни Грци, као ни доцније Римљани, нијесу битније утицали на промјене у етничкој структури становништва. Овакве промјене наступиле су само у извјесним елементима материјалне културе, а поготову касније у друштвеној организацији и структури” (*Историја Црне Горе 1*, Титоград 1967, 139). Ипак, у етничком смислу, строго узето, подручје Црне Горе није остало имуно од усељавања и померања појединих племена. Као усељеници на јадранској обали јављају се Италици доста рано па је услед тога и процес романизације у приморским областима бржи него у унутрашњости, где тече успорено и то углавном с југа према северу. С правом се истиче да је „становништво Црне Горе у периоду Римског Царства задржало у основи свој стари илirsки карактер. Отпорно према романизацији и јако конзервативно, оно, с једне стране, није напуштало своје старо родовско уређење, а с друге стране, и онда када је урбанизацијом укључено у мунципијални живот, са изузетком ужег приморја и подручја која му јаче гравитирају, као Дукља, било је тек у незнатној мери романизирано. Јасно нам о томе говоре илirsка имена и врло карактеристичне комбинације које настају онда када Илири постају римски грађани и када још увијек у својим именима теже да сачувају старе илirsке форме” (*Историја Црне Горе 1*, Титоград 1967, 158). Због тога Илири никада нису могли у потпуности примити класичну римску културу и тако бити целовито претопљени. Илirsких трагова и појединих раслојених група у разним организационим облицима има и знатно касније на црногорском подручју.

У етничкој структури Црне Горе учествовали су, између осталих, Источни и Западни Готи, на које је, између осталог, очувана успомена у називу Оногшт (Никшић) изведеном од личног готског имена Апагаст (5. век).

Од 6. века нове ере, на историјску позорницу ступају Авари и Словени. Колико су они у први мах имали удела у етничкој структури на територији Црне Горе, за сада је веома тешко утврдити. Требало би развити веома обиман истраживачки рад на трагању за остеолошким и културним материјалом ове епохе. Међутим, преокрет у етничким односима сигурно доноси сеоба Срба и Хрвата за владе цара Ираклија (610—641). Тај процес остаје све до наших дана упечатљив и пресудан за етничку консолидацију на црногорским просторима. О томе је очувана богата народна традиција, која разврстава етничку структуру, а са њом и антрополошке карактеристике становништва, у три крупнија слоја: најстарији, средњи и најмлађи — данашњи. Најстаријем слоју, по традицији, припадају „Грци” (ретко Римљани), Јаудије, Кричи, Шпањи, Букумире, Маџуре и други. Средњи слој су Ажани, или стари Зењани, који би временски одговарали средњовековном словенском становништву Зете. Најмлађи — данашњи слој, по традицији, а с времена на време и у историјским изворима, може се пратити до родоначелника братстава и племена у 16. век, односно до пада Зете под Турке крајем 15. века (по 15—16 генерација уназад).

Етничка структура и историјски догађаји од краја 15. века на овамо довољно су и документовано познати. О томе постоји обимна литература, јер је Црна Гора за последњих стотинак година сразмерно добро проучена. Довољно је подсетити на радове П. Ровинског, В. Богишића, Ј. Ердељановића, С. Томића, Ј. Вукмановића, П. Шобајића, А. Лубурића, А. Јовићевића, М. Васовића, М. Барјактаровића, Ј. Ковачевића, М. Гарашанина, В. Чубриловића, Б. Бурђева, И. Божића, С. Ђирковића и бројних других истраживача, у првом реду из саме Црне Горе, који су дали, сваки на свој начин, крупан прилог упознавању историјске прошлости и друштвених односа на црногорском подручју.

Као што је познато, у време турске управе на Балканском полуострву и у југоисточној Европи одвијали су се разноврсни културни, историјски, друштвени и етно-антрополошки процеси. То раздобље је посебно значајно за црногорску етничку историју. Наиме, то је раздобље у коме су се нивелисале или испољиле специфичности појединих заједница. То је доба у којем друштвена ендегамија добија посебан значај у оквиру родовско-племенског друштва и племенског колективног скватања према „старицима”, иноплеменицима, усељеницима. Са тог становишта на подручју Црне Горе, у свим њеним деловима, стварају се разноврсне друштвене заједнице, које се углавном развијају доста изоловано. Овакви односи, ходом историје и друштвено-политичког развоја, мењају се у одређеним тренуцима на штету поједине групе. Због тога долази до нових био-физичких и друштвених комбинација, а те појаве несумњиво чине окосницу етногенетским и антрополошким проучавањима појединих група и њихових варијаната. Процеси сличне врсте одвијају се и у савременим условима друштвеног преображаја и социјалистичке изградње наше земље у целини, а у том опсегу и републике Црне Горе.

III

Као што се, на основи овако згуснутог и уопштеног културно-историјског прегледа види, као и из анализе неких чинилаца који су условили савремену етничку структуру Црне Горе, могуће је из комплекса разнородних проблема, издвојити неколико питања чије би дубље и свестраније проучавање сигурно допринело разјашњењу неких основних општих антрополошких законитости.

Подручје данашње Црне Горе веома је погодно за изучавање антропогенезе јер су ту уочене прве палеолитске културе које се даље, кроз неолит, бронзу и метал продужавају и усавршавају уредо са развојем човека и његових друштвено-историјских институција.

Ретко је где, на тако малом простору, природна средина разноврсна као на данашњем подручју Црне Горе. Због тога се овде, боље и свеобухватније него било где, могу пратити прилагођавање и понашање људи у различитим климатским подручјима и географским пејзажима (од приморско-медитеранског до области под вечитим ледом и снегом). Човек црногорске јадранске зоне, као дела медитеранског подручја, уклапао се вековима у планинске просторе широког залеђа, и обратно, планинац се спуштао на море, препуштајући се његовим дражима и пркосећи његовој стихији и чудима. То су само неки од чинилаца који усмеравају у тајне човековог прилагођавања и адаптирања у различитим географским и климатским условима, јер уз природно, ишло је, као његов неодвојив сапутник и пратилац, вештачко прилагођавање датој средини. Са овим проблемима адаптације, природне и вештачке, у вези су бројна питања без чијег се истраживања у микрорегијама, каква је у том случају Црна Гора, не би могао сагледати процес људске борбе за опстанак у одређеним климатским зонама и географским просторима. Дуготрајнијим прилагођавањем и природним одабирањем у Црној Гори, као уосталом и другде, становништво добија нарочите особине које су најпогодније за опстанак у том подручју. Стога су, на пример, наши динарски крајеви, који делимично улазе и у састав Црне Горе, колевка високих, кошчатих, жилавих људи, предиспонираних и прилагођених напорном животу.

Проблеми адаптације повлаче за собом питања из области природне и вештачке селекције. Напоран живот у планинама, честа оскудност у материјалним добрима, подстакли су временом многе био-физичке процесе и потенцирали оне елементе који су били најпозреснији за тешку борбу са суровом стихијом природе. Вишевековни континуирани живот предака и њихових потомака у одређеној средини, захваљујући незадрживом процесу адаптације и природне селекције, имао је за последицу стварање оних био-физичких особина које су неопходне у дотичној средини, а неподесне за живот у другим крајевима. Услед тога је свако пресељавање Црногораца у другу природну средину значило неминован данак обољењима, умањеном наталитету и повећаном морталитету, бар у првим генерацијама.

Разуђеност црногорског пејзажа и друштвено-историјска збивања, условили су две, за антрополошка проучавања, веома значајне појаве: природну и друштвену изолацију. Довољно је подсетити да је Црна Гора вертикално разуђена и да на планинским површима и данас, упркос развијеној техници, има насеља која су непрекидно по два, три и више месеци у години „одсечена од света”. Познато је у том погледу варошко насеље Шавник или село Мала Црна Гора на Дурмитору, које је и у летњим месецима тешко доступно. Сигурно је да овакав начин живота намеће одређене манифестације и у друштвеном и у биолошком човковом бићу, а те појаве не би смеле изостати из видног поља етно-антрополошких и био-генетских проучавања.

Етно-биолошки чиниоци су веома широко и значајно поље антрополошких проучавања. У том смислу Црна Гора, са својим живљем и његовом историјском прошлосћу, представља праву „живу лабораторију”. У домену антрополошких проматрања убрајају се процеси и последице укрштања и мешања припадника различитих етничких група. На подручју Црне Горе, као што је речено, уочава се више културно-историјских слојева и њихових носилаца који су дали основу, посредно или непосредно, савременој етничкој структури. Међутим, ни до данас није утврђено, а то би сигурно отклонило неке проблеме и у савременом друштву, како је текао процес међусобних додира и мешања између балканских старинаца и каснијих етничких групација. С друге стране, асимилациони процеси и њихове биолошке компоненте остали су у многим конкретним случајевима адекватно научно неразјашњени и до наших дана. У тесној вези са тим је и питање неких атавистичких појава из старине, које се јављају с врсном на време у мањој или већој мери.

Миграције и унутрашња сељакања, природна тежња сточара да се приближе питомијим областима или удаље од њих, кретања условљена економским чиниоцима или друштвено-историјским збивањима, као и други слични узрочници покретали су бројне друштвене, а са њима и етно-биолошке процесе.

Црногорско подручје са својом разуђеношћу и етничком структуром пружа могућности да се и данас на лицу места проуче неке појаве из друштвеног живота које су повезане са човековом еволуцијом, као и нека друга питања према којима антрополози не смеју остати равнодушни (утицај еколошких чинилаца, исхрана, телесна конституција, раст и развој, итд.) Питање племенске и етничке диференцијације предмет је за себе, јер у неким црногорским пределима (Поља, Ускоци) уочено је сплемењивање и у новијим историјским раздобљима, а такви процеси постепено утичу, позитивно или негативно, на биолошко јединство.

Најзад, Црна Гора је, с правом се може рећи, „земља обећана” за још увек загонетно, неиспитано и необрађено праћење развоја појединих група, из којих се развијао етнос као зачетно језгро осталих друштвених и етничких формација. Уосталом, то ће, надам се, још убедљивије потврдити примери који следе.

У другој половини 14. и током 15. века одиграле су се на подручју данашње Црне Горе (ондашње Зете) дубоке демографске и друштвене промене. Бурни ток политичких догађаја, одсуство јаке централне власти и сурови услови живота нагнали су људе да се сопственим снагама боре за самоодржање, да одоле налетима освајача и својих непосредних изабљивача, склањањем на безбеднија места и окупљањем у мање друштвене заједнице које би сопственим оружјем могле да им обезбеде живот и будућност (*Историја Црне Горе* II—2, Титоград 1970, 348). То је омогућило да се временом образује „свијет самоуправних заједница“, „свијет ратничких дружина и сточарских катџина“, спреман да кроз ту врсту организације остварује и брани не само своје најуже друштвене интересе већ да ствара и развија нове етничке облике и односе. Најподеснији облик ситних самоуправних организација био је катџин, који стара држава није била сасвим разорила. У свему томе извесна улога је припадала и влашким сточарима, који су, по свему судећи, пословезени током 14. и 15. века.

Друштвене промене проткане сталном покретљивошћу становништва и претапањем етничких група различитог порекла, довеле су на крају до стања које је стапањем многобројних „дружина“ омогућило настанак великих племенских заједница (*Историја Црне Горе* II—2, Титоград 1970, 349). Покретљивост становништва у другој половини 14. и током 15. века није била везана само за утабане стазе планинских сточара у њиховом кретању од летњих до зимских испаша, ни за сталан прилив сеоског живља у развијене градове, или за пресељавање пословног света, трговаца и занатлија у средишта која су обећавала бољу зараду. Оно што народно предање памти о миграцијама налази извесне потврде у архивској грађи и тако постаје прихватљивије него што се то раније мислило. Уз предање, и многа имена места говоре о приливу влашких група на подручју Старе Црне Горе. Прилив свежег влашког етничког елемента допринео је учвршћењу катџина, који осетно утиче и даје печат даљем друштвено-етничком развоју зетских крајева. Катџин има на челу старешину из породице која се истакла богатством и ратним угледом. Старешина управља заједницом, нарочито кад предстоји покрет или рат, и при томе се договара с представницима осталих породица, без чије се подршке ни његова моћ ни углед не би могли одржати. Бори се да своју улогу и функцију обезбеди свом потомству. Те заједнице, прилично покретљиве због природе свог основног занимања — сточарења, настоје да обезбеде себи надзор и власт на што широкој територији, захватајући при том жупска села у којима су кризе старе власти и старих друштвених односа (пронијари, црквена властелинства, потчињеност градским општинама) остављале пукотине кроз које се лако продирало. Тако су катџини и заједнице образоване по угледу на њих — негде касније, негде раније — успевали да захвате прилично простране и тачно одређене територије. Ти су процеси довели до општег распростирања самоуправних заједница различитог типа, множења ситне ратничке властеле и учвршћења значаја који су међу

истакнутим појединцима имале родбинске везе. Мада се структура сеоских насеља не може у потпуности реконструисати, ипак је понекад више расутих села или заселака било окупљено у већу заједницу за коју се у изворима налазе називи „општина“ (сommune), „дружина“ (соmраgня), или „катун“ (сathone). Ови појмови се ипак не могу поистоветити с појмом села или групе села. Они означавају заједницу људи који су на одређени начин међусобно повезани (сродством или прикључивањем дружини), док назив „село“ указује на локалитет насељен већим или мањим бројем породица. Подударност села или групе села с катуном јавља се у изворима онда нека група сточара (или чак бивших сточара), који се удобно сместила у жупским пределима, стварно и живи у коначно формираним насељима седелачког живља. Често је група суседних катуна чинила ширу заједницу која се такође називала „катун“ или „катуни“, у случајевима када је у неком заједничком телу окупљала све њихове представнике (*Историја Црне Горе II—2*, Титоград 1970, 351—352.*

Самоуправне заједнице, дружине и катуни, затварале су се у свој мали еногамни свет, чији су чланови, поготову када их је сродство везивало, организовали сопствену одбрану и давали главе један за другог. Са суседном заједницом сукобљавали су се око пашњака, на сваку увреду одговарали жестоком непријатељством, пљачком, убијањем, које се некада претварало у бескрајни ланац крвне освете. Обострано исцрпљени, прибегавали су „умиру“. Изасланици закрвљених страна „... узимали су обавезу да ће од противничке стране прихватити за жене својих сродника неколико девојака и да ће склопити извештан број кумстава“ (*Историја Црне Горе II—2*, Титоград 1970, 356). На тај начин уносили су нове елементе у постојеће друштвено-сродничке односе, који су се испољавали у укрштању и ширењу вештачког па касније и крвног сродства.

Како су поједини катуни постали окосница доцијих племена, у народном предању сачувала се успомена на њихове истакнуте родоначелнике, са много података о њиховим потомцима и гранању братстава. Због тога проучавање „пасова“, које могу да наброје породице далеких потомака, чине посебну етно-антрополошку занимљивост приногорског друштва и његовог становништва (упоредити: *Историја Црне Горе II—2*, Титоград 1970, 357). Напоредо са уздицањем, слабљењем или пропадањем породица које су чиниле језгро катуна,

*П а п о м е н а: „Када се говори о средњовековном катуну, долози понекад до неспоразума, поготову ако се тај старобалкански назив поистовећује с повременим или сталним летњим „становима“, „бачијама“. Тако значење има реч „катун“ данас у српскохрватском и бугарском језику. У народној песми још је задржано значење „шатор“, „табор“ (Разапеше Пипери катуне), какво има и у грчком језику, јер је номадско сточарење било везано с дизањем логора под шаторима. Код нас, међутим, већ у XIV и XV веку некадашњи сточари дизали су стална насеља (села) или их захватили по жупама. А реч „катун“ и даље је означавао њихову дружину, заједницу људи обухваћену неком унутрашњом организацијом“ (*Историја Црне Горе II-2*, Титоград 1970, 351).

и сами катуну су се претакали и преображавали. Многи самостални катуну стојали су се у другој половини 15. века с јачима и допринели на тај начин стварању ширих заједница које би се могле назвати кнежинама. Те кнежине, или, како су их Турци називали — нахије, носиле су име катуну који је то окупљање остварио. Напоредо с тим процесом било је у току и образовање територија тих проширених заједница „... Територијализација катуну значила је у исти мах и прелазак на нешто мирнији живот њених припадника и чвршће везивање за изградњу села” (упоредити: *Историја Црне Горе II-2*, Титоград 1970, 357). У том процесу кроз који су прошли Матагуџи, Хоти, Грље, Лужани, Кучи, Пипери, Малоншићи, Бјелопавлићи, Пјешивци, Тузи, Никшићи, Круси, Васојевићи, Ровца, Дробњаци, Бањани, Морача, Кричи, Слабије и ситније дружине уклапале су се у шире заједнице под вођством најистакнутијег старешине (кнеза или војводе), који је представљао родовско језгро коме су припадали углавном и главари око њега окупљених дружина. То родовско језгро, понекад веома разгранато, сеобама се цепало, делило, а његови огранци успевали су да узму водећу улогу у посебно образованим заједницама. Створено је било — како каже Иван Божић — друштво самоуправних заједница, прожетих патријархалним схватањима живота и света, заједница у којој је жупско село унело осећање правног поретка, а катун — крвну освету, поштовање дате речи, гостопримство и култ побратимства. Из таквог ће друштва — негде раније, негде касније — настати брдска и црногорска племена (*Историја Црне Горе II-2*, Титоград 1970, 370). Разуме се, ови сложени процеси одразили су се на културу становништва и његов физички изглед, јер је живот стварао и опредељивао, усмеравао и кристализовао нове етно-биолошке вредности, значајне за шире проучавање човека и његових друштвених формација.

Међутим, овде поменуто, и сигурно знатно више непоменуто појаве и проблеми нису само искључива специфичност црногорска. То су, мање-више, опште појаве динарске, јадранске, југословенске, балканске, медитеранске, које повезују људе кроз време и простор у ону целину коју збирним именом називамо човечанство. Због тога проучавање ових појава у црногорским просторима доприноси упознавању развоја људи уопште и од тога нераздвојних њихових друштвених и културно-историјских заједница, чији је творац човек, лишен бајке и мита, сагледан реално у времену и средини у којој живи, уосталом као што то већ чини критички, научни, егзактно, скромни, али у науци пажње вредан тим антрополога, који се развио за последњих неколико година из домаће средине, први пут у њеној дугој историји. Тај тим, радовима В. Ивановића и његових сарадника, даје прве значајне резултате, уклапајући тако црногорско подручје у токове опште етно-антрополошке мисли нашег времена.

Résumé

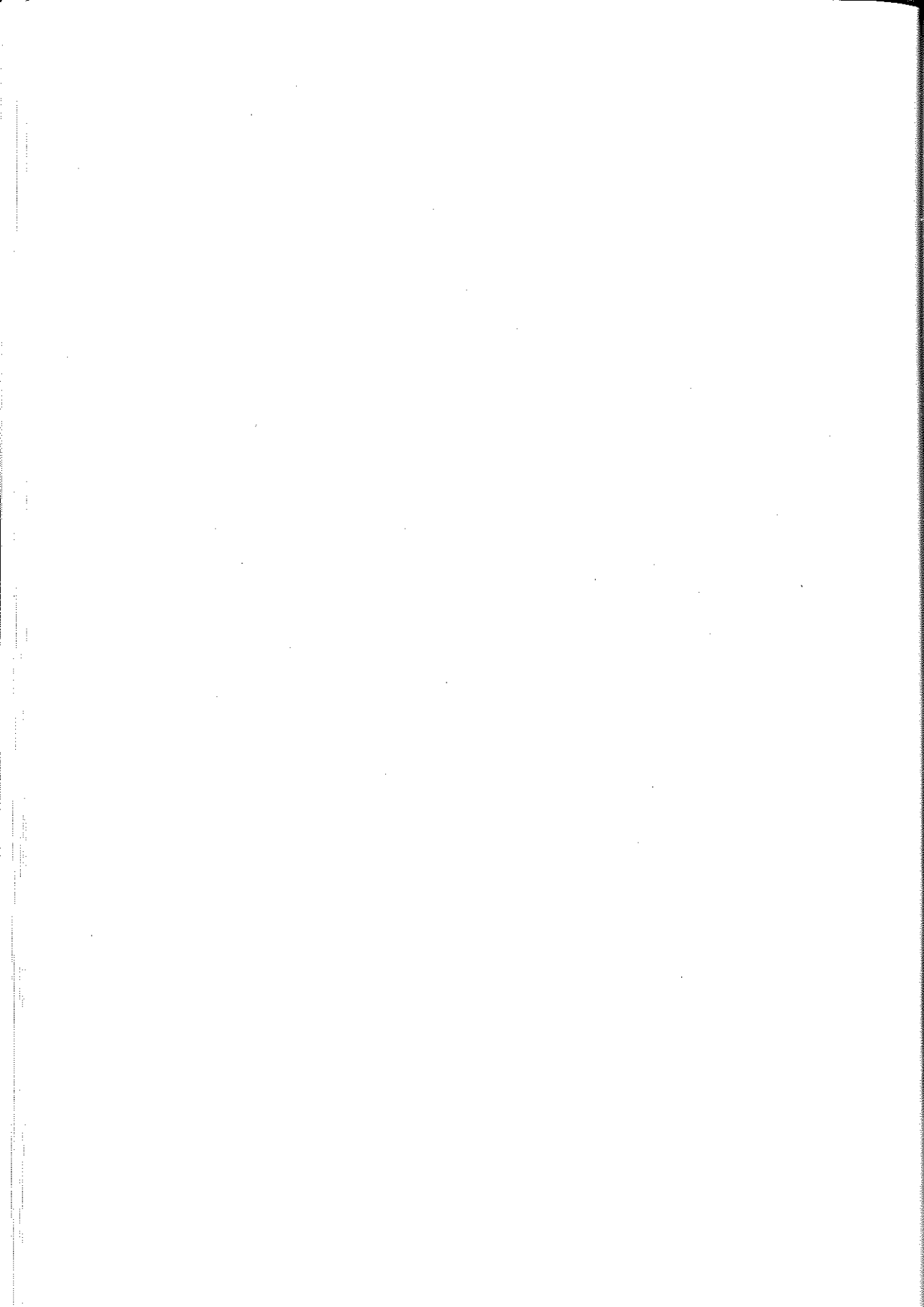
*Petar Vlahović*QUELQUES PROBLEMES ETHNO-ANTHROPOLOGIQUES IMPORTANTS
SUR LE TERRITOIRE DE LA RS DE MONTÉNÉGO

Le territoire de la RS de Monténégro, avec sa dissection géographiques et sa structure ethnique, offre des possibilités étudier sur les lieux, même de nos jours, certains phénomènes liés au passé, à l'évolution et à la vie contemporaine des hommes.

Au Monténégro on tété découvertes les traces des hommes paléolithiques (Crvena Stijena) et de la culture mésolithique et quant à la période néolithique, on peut distinguer la „région culturelle méditerranéenne” et la „région culturelle centrale des Balkans”. On discerne ensuite la base de la culture pélasgique illyrienne dans l'âge du bronze à laquelle se joignent les éléments du mot écrit comme la plus grande portée de l'esprit humain de cette époque.

Dans la structure ethnique on aperçoit, à travers le premier millénaire de la nouvelle ère et même plus tard, les influences de la colonisation hellénique, puis les pénétrations, sporadiques et de courte durée, des Celtes et enfin les éléments des cultures romaine et gothique. Cela n'a pas pourtant, à ce qu'il paraît, changé essentiellement la structure ethnique fondamentale (illyrienne) de ces régions, jusqu'à l'apparition des communautés avares et slaves. D'une importance spéciale est l'établissement des Serbes et des Croates. Les incursions turques se sont reflétées dans le nivellement ethnique de la population des époques précédentes.

La ségrégation anthropologique et ethnique sur le territoire du Monténégro est le reflet des événements caractéristiques des espaces dinariques, adriatiques, yougoslaves, balkaniques et, dans un sens très largement conçu, méditerranéens. L'étude dans ces cadres-ci contribue à la compréhension générale de l'évolution de l'homme, de sa culture et de sa vie sociale. S'est que les espaces monténégrins permettent l'étude des influences écologiques sur l'homme, sur le développement de la construction physique corporelle correspondante, sur la sélection naturelle, l'isolement naturel et social des hommes et, en outre, les interpénétration des groupes hétérogènes de gens et de tribus. Tout cela, en liaison mutuelle, constitue l'ossature des études ethnologiques dans les conditions contemporaines du développement de la science

Гадеуш Малиновски

БЕРОВАТНА ПРАСЛОВЕНСКО-ПРАИЛИРСКА ГРАНИЦА НА ЈУГУ ПОЉСКИХ ЗЕМАЉА

Уводне напомене

Тешкоће на које се наилази кад се приступи проучавању порекла и распрострањења разних народа у праисторији опште су познате. Доказ за то су, по мом мишљењу, првенствено оне многобројне међусобно супротне концепције које су у вези — да поменем само неке — са одређивањем места колевке Словена или граница распрострањења прасловенског становништва у појединим праисторијским периодима.¹ Не желим да се упуштам у дискусије о различитим хипотезама, јер то није циљ овог рада, али ипак желим да укажем да као највероватнију сматрам концепцију по којој су Прасловени од IV бронзаног доба до средњег латена укључно (то одговара периоду од приближно 1000. до око 125. године пре наше ере, према хронологији која се примењује за пољске земље) насељавали територију између Одре и Дњепра.² Према томе, археолошки остаци прасловенског становништва из тог временског исечка праисторијског доба, на пољској територији, биле би првенствено лужичка и приморска култура која из претходне произлази.

Већ сама чињеница да прихватам концепцију по којој су Прасловени у поменуто време заузимали терене између Одре и Дњепра показује да лужичку културу Прасловена не сматрам ипак једином у млађем бронзаном добу, пре свега стога што се обе источне границе не поклапају, и то како прасловенског подручја, с једне стране, тако

¹ Упор. нпр. из новијег времена W. Hensel, *Początki państwa polskiego i jego kultury*, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1971, с. 24—45; исти, *Etnogeneza Słowian, Mały słownik kultury dawnych Słowian*, Warszawa 1972, с. 433—444; W. Kóčka, *L'état des recherches sur l'ethnogenèse des Slaves*, I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej, т. I, Wrocław — Warszawa — Kraków 1968, с. 45—53.

² Упор. W. Hensel, *Etnogeneza Słowian*, нав. дело, с. 440; исти, *Polska starożytna*, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1973, с. 166.

лужичке културе, с друге стране.³ Штавише, то што прихватам ту концепцију такође је доказ да целокупну културу не сматрам прасловенском, с обзиром да њене западне границе⁴ у то време знатно прелазе границе овде прихваћеног распрострањења прасловенског становништва. Та концепција ми изгледа, као што сам већ поменуо на другом месту,⁵ као разуман излаз из застоја до којег је дошло услед сувишног уопштавања идеје спајања прасловенских елемената са археолошком лужичком културом, које су вршили представници тзв. неоаутохтног правца у пољској науци. А то је, пак, довело до разних противљења мада исправних само за ограничен простор, која су неретко покушавали да уопште за целокупну територију лужичке културе.

Нема сумње да прихватање става по коме је прасловенски само део лужичке културе⁶ повлачи за собом знатне тешкоће, поред осталог, и при не нарочито прецизном одређивању граница компактне прасловенске насељености, управо у оквиру те културе.⁷ Добро је познато да различити археолошки извори могу да се тумаче на разне начине кад је реч о етничким питањима⁸, те желим овде да изнесем одређене напомене које су још раније дате⁹ и које, како изгледа, дозвољавају могућност да је на врхунцу бронзаног доба и у

³ Упор. Z. Bukowski, *Studia nad południowym i południowo-wschodnim pograniczem kultury łużyckiej*, Wrocław — Warszawa — Kraków 1969, карте 3—5; J. Dąbrowski, *Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu*, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1972, карта 2.

⁴ Упор. нпр. K. Jażdżewski, *Atlas do pradziejów Słowian*, I, Łódź 1949, 2 и 3. Упор. и E. Plesl, *État contemporain des études de la civilisation lusacienne en Tchécoslovaquie*, Investigations archéologiques en Tchécoslovaquie, Prague 1966, с. 1943; Z. Bukowski, *Studia...*, нав. дело, карте 3—5; M. Gedl, *Studia nad kulturą łużycką w Turynii*, „Światowit”, т. 32:1971, с. 61—127.

⁵ T. Malinowski, *Wielkopolska w dobie Prastowian*, Poznań 1973, с. 18.

⁶ На овом месту упореди раније напомене о етничкој различитости становништва лужичке културе: T. Lehr-Spławiński, *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*, Poznań 1946, с. 102—103. Те примедбе су изазивале полемику код неких представника тзв. неоаутохтног правца — упор. нпр. J. Kostrzewski, *Baltostowianie i początki Prastowian*, „Przegląd Zachodni”, т. 2:1946, с. 171—172. Упор. ипак и J. Czekanowski, *Polska — Słowiańszczyzna. Perspektywy antropologiczne*, Warszawa 1948, с. 109—118; исти, *Polska synteza slawistyczna w perspektywie ilościowej*, Kraków 1947, с. 12—15.

⁷ Упор. нп. W. Hensel, *Ziemie polskie w pradziejach*, Warszawa 1969, с. 112—122; исти, *Etnogeneza Słowian*, нав. дело, с. 441—444; исти, *Polska starożytna*, нав. дело, с. 166.

⁸ Упор. W. Hensel, *Zagadnienie etnicznej kwalifikacji źródeł archeologicznych*, исти, *Archeologia i prehistoria*, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1971, с. 487—490.

⁹ T. Malinowski, *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej*, Wrocław — Warszawa — Kraków 1969, с. 130; исти, *Kwestia pochodzenia burstyńców z wykopalisk jugostowiańskich*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, т. 21:1972, с. 226. Упор. и L. Krzyżaniak, *Rec.: T. Malinowski, Obrządek pogrzebowy...*, нав. дело, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, т. 21:1972, с. 295.

рано гвоздено доба постојала одређена граница, вероватно етничког карактера. Надам се, паице, да ове напомене, које се ослањају на археолошки материјал, а употпуњене лингвистичким и антрополошким подацима, одговарају захтевима који се постављају археолошким изворима у етногенетским студијама.¹⁰ Желим само да додам да граница коју, поред осталог, чине граничне линије распрострањења разних елемената народне културе, има веома велики значај за етногенетска разматрања, мада сви на томе засновани закључци нису у новије време одрживи.¹¹ Треба уз то додати да напомене које наводиш одговарају претпоставкама о илирској инфилтрацији, тј. стварању илирског клина у југозападним пределима Пољске, које су све чешиће у пољској археолошкој литератури.¹² То је, уосталом, нашло свога одраза у коригованој карти прасловенских граница, коју сам својевремено објавио.¹³

Питање скелетних гробова у лужичкој култури Пољске

Питање скелетних остатака носилаца лужичке културе исправљано је последњих година два пута: једанпут у оквиру целокупног археолошки читљивог погребног ритуала тог живља у Пољској¹⁴ и, поново, као посебна тема у оквиру обраде целокупног подручја те културе¹⁵, схваћеног, уосталом, у извесном смислу друк-

¹⁰ W. Hensel, *Zagadnienie etnicznej kwalifikacji...*, нав. дело, с. 489.

¹¹ Упор. нп. J. Czekanowski, *Polska synteza slawistyczna...*, нав. дело, с. 6—8; исти, *Polska — Słowiańszczyzna*, нав. дело, с. 103—108; исти, *Wstęp do historii Słowian*, wyd. II, Poznań 1957, s. 385—391. Упор. и J. Kostrzewski, *Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich w pradziejach (od połowy II tysiąclecia p. n. e. do wczesnego średniowiecza)*, Poznań 1961, с. 108—109. Међутим, сувише једнострану критику етнографске границе извршила је А. Dobrowolska, *Uwagi o rubieżach etnograficznych w centralnej Europie*, „Etnografia Polska”, т. 11:1967, с. 62—86.

¹² Упор. првенствено W. Hensel, *Polska przed tysiącem lat*, Wrocław — Warszawa 1960, с. 27; II издање, Wrocław — Warszawa — Kraków 1964, с. 30—31; исти, *Ziemie polskie...*, нав. дело, с. 118; исти *Początki państwa polskiego...*, нав. дело, с. 57; исти, *Przedmowa*, „Rocznik Muzeum w Czestochowie”, т. 1:1965, с. 11—12; исти, *Podstawy dziejowe rozwoju kultury wczesnopolskiej*, исти, *Archeologia i prahistoria*, нав. дело, 91; исти, *Polska starożytna*, нав. дело, с. 170. Упор. T. Malinowski, *I Międzynarodowy Kongres...*, нав. дело, т. V, Wrocław — Warszawa — Kraków 1970, s. 505; E. Szydłowska, *Сментарзиско културе љуżyцкеј в Пречысках*, pow. Zawiercie. Omówienie materiałów, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu”, archeologia cr. 9:1972, с. 199.

¹³ T. Malinowski, *Wielkopolska w dobie Prastłowian*, нав. дело, с. 20.

¹⁴ T. Malinowski, *Obrządek pogrzebowy ludności kultury łużyckiej w Polsce*, „Przegląd Archeologiczny”, т. 14:1962, с. 42—48, 81—82 и 103.

¹⁵ M. Gedl, *Szkieletowy obrządek pogrzebowy w kulturze łużyckiej*, „Prace Archeologiczne”, св. 6:1964, с. 1—141; исти, *Groby szkieletowe w kulturze łużyckiej*, „Przegląd Archeologiczny”, т. 17:1966, с. 5—45.

чије него што то чине остали истраживачи.¹⁶ Као потпунија, ова друга обрада, допуњена вестима о новим налазима, представља ос нову за моја садашња разматрања, а у томе ћу се ограничити на налазишта датована почевши од V периода бронзаног доба до ране гвоздене епохе укључно (то значи од око 800. до око 400. године пре наше ере), и то само у односу на пољске земље.

Остављам по страни вероватно скелетне гробове носилаца приморске културе, јер сам се о томе изјаснио на другом месту.¹⁷ Желим првенствено да истакнем да са карте скелетних гробова из временског исечка који ме занима треба искључити управо налазе људских костију са територије разних насеља. Јер, то су делимично остаци несахрањених жртава најезде на дато насеље или трагови некадашњих канибалистичких обичаја. И уколико прве није никако могућно подвести под назив гроба, јер нису резултат свесног човековог деловања, условљеног тадашњим посмртним обичајима, уколико друге — мада је људождерство уврштено у систематику погребних обреда¹⁸ — представљају резултат поступка с телом умрлог (убијеног), који се потпуно разликује од оног кад неспаљеног покојника стављају у земљани гроб. Остаци костију, као сведочанство канибализма, немају, дакле никакву узрочну везу са остацима откривеним у скелетним гробовима.

Осим тога, ако изоставимо чињеницу да се у неким гробовима спаљених носилаца приморске културе проналазе неспаљене људске лобање, што сам објаснио на другом месту,¹⁹ остаје мој став да су одговарајућа налазишта у оквиру лужичке културе резултат сахрањивања делова тела и да се тај поступак састојао у искључивању лобање од начина сахрањивања који је прихваћен за друге делове тих посмртних остатака.²⁰ Без обзира на то што узроци за искључење лобање из обреда спаљивања могу бити различити²¹, ипак они, осим изричито спољних ознака, немају ништа заједничко са целокупним скелетним гробом. У то нас уверава — по мом мишљењу — управо посебан положај главе, условљен недовољно објашњеним веровањима везаним управо с тим начином сахрањивања, односно чињеница да неки други делови посмртних остатака нису изложени

¹⁶ Објашњење за прихватање такве границе даје аутор у раду *Szkieletowy obrządek pogrzebowy...*, нав. дело, с. 7—8. Поводом овог објашњења не упуштам се у дискусију, јер би то излазило из оквира овога рада; желим једино да укажем на статичко одређивање границе лужичке културе почевши од III периода бронзане епохе до раног латена, што се види на картама објављеним у радовима поменутих у напомени 15.

¹⁷ T. Malinowski, *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej*, нав. дело, с. 89—90.

¹⁸ Упор. G. Montandon, *Traité d'ethnologie cyclo-culturelle et d'ergologie systématique*, Paris, 1934, с. 655—691.

¹⁹ T. Malinowski, *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej*, нав. дело, с. 89 и 95—97.

²⁰ T. Malinowski, *Obrządek pogrzebowy ludności kultury łужицkiej w Polsce*, нав. дело, с. 84—85.

²¹ T. Malinowski, *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej*, нав. дело, с. 95.

одговарајућем поступку. Због тога налазишта неспаљених људских лобања у гробовима лужичке културе искључујем из мојих даљих разматрања.

Као што, дакле, произлази из сабране грађе (Карта 1), скелетни гробови носилаца лужичке културе у Пољској, у временском интервалу који ме занима, сасвим недвосмислено показују тенденцију груписања на југу: између десних притока Горње Одре, горњег тока Варте и леве притоке Горње Висле. Тамо је локализована претежна већина свих откривених скелетних гробова из времена које ме занима; неретко то нису појединачни гробови са спаљеним телима, већ је то претежан начин сахрањивања у тамошњем посмртном ритуалу. Ту зону прелазе само вероватно скелетни гробови, најчешће усамљени, који не одступају сувише од карактеристичне групе. На западу, једини изузетак је појединачни скелетни гроб у месту Тишчик (Tiszczak), срез Вроцлав (Wrocław),²² чије присуство потврђује, у великом степену, сугестију у односу на друге вероватно појединачне скелетне гробове у том рејону, а тако и други откривен у месту Жуковице, срез Глогов.²³ Ипак, овај други, ако изоставимо чињеницу да је био потпуно усамљен међу 180 гробова са спаљеним покојницима, може да се узме као потпуно одговарајући схватању нормалног скелетног гроба. Јер, одсечена глава покојника нађена је између цеваница доњих удова, што нам омогућава да претпоставимо да је то, на пример, био гроб човека који се повампирио („strzyga”),²⁴ или, у сваком случају — уколико се сугестије о вези тога гроба са осталим потврде у исцрпнијој публикацији — да је одступање од обичаја спаљивања тела настало као последица изузетних околности, неповољних по свом карактеру за покојника.²⁵ Када је реч о скелетним гробовима, распрострањеним знатно источније од групе коју смо описали, онда није потпуно сигурно²⁶ да их је могуће везати за ту групу или су они у вези са скелетним гробовима „висоцке“ културе.²⁷

У северној Пољској ситуација је другачија. Пре свега, тамо су скелетни гробови нађени на невеликом броју гробишта, а осим тога, то су налази појединачних гробова. Само на два гробишта, уз гробове са спаљеним покојницима, нађен је велики број скелетних гробова. У месту Черњак (Czerniak), срез Могилно, било их је 9 од неутврђеног броја гробова (више од 20) који садрже спаљене

²² M. Gedl, *Groby szkieletowe...*, нав. дело, с. 36—37.

²³ *Informator archeologiczny. Badania 1970 z.*, Warszawa 1971, с. 93.

²⁴ Упор. *Informator archeologiczny. Badania 1970 z.*, нав. дело, с. 93.

²⁵ Упор. T. Malinowski, *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej*, нав. дело, с. 92—94.

²⁶ Упор. M. Gedl, *Szkieletowy obrządek pogrzebowy...*, нав. дело, с. 95—96.

²⁷ T. Sulimirski, *Kultura wysocka*, Kraków 1931, с. 146—149. Што се тиче хронологије налазишта висоцке културе, упореди Z. Bukowski, *Studia...*, нав. дело, с. 429—436.

људске кости;²⁸ међутим, у месту Лахмировице (Lachmirowice), срез Иновроцлав (Inowrocław), има их 7, уз недовољно утврђен број гробова са спаљеним телима. Не сме се, ипак, испустити из вида чињеница да та два гробишта, заједно са појединачним скелетним гробом у месту Кујавски Бжешћ (Brześć Kujański), срез Влацлавек (Włocławek) чине невелику групу.

Што се тиче одређивања периода постојања скелетних гробова у лужичкој култури, треба навести да је већина њих датована или у V период бронзаног доба (око 800 — 650. године пре наше ере) или у халштат С (око 650 — 500. године пре наше ере). То се односи како на оне потврђене гробове у јужном делу Пољске³¹, тако и на она два гробишта у области Кујави, где су се скелетни гробови појавили у већем броју.³² Јер халштат D (око 500 — 400. године пре наше ере) заступљен је само појединачним односно сумњивим налазима. Из тога се види да се ти најмлађи скелетни гробови, чак и ако су сигурни, налазе раштркано и нигде не представљају карактеристичну одлику у тадашњем посмртном обреду, већ су резултат изузетног одступања од нормално упражњаваних обичаја.³³

Питање јужне границе приморске културе

Прелазимо на следеће питање у вези с мојим опаскама. Желим, наиме, да додам да је јужна граница одређена првенствено на основи података садржаних у раду о посмртном ритуалу тог становништва,³⁴ а допуњених неким старијим публикацијама, нарочито за налазишта која се сматрају траговима насеобина или за она која немају одређен карактер. Трудно сам се да ту узмем у обзир све нове налазе са територије која ме занима.

Као што, дакле, произлази из сакупљене грађе (Карта 2), западни део јужне границе налазишта која репрезентују приморску културу, почевши од развођа Лужичке Нисе (Nysa Lużycka) и Средње Одре, показује тенденцију да се обликује дуж леве обале, и то узводно овом другом реком. Даље, ипак, нагло мења свој смер и удаљује се на север да би у широком луку оставила територију између тог дела Одре и леве обале Горње Варте, као и горњег тока Варте и Пилице. Одатле граница приморске културе иде мање-више управно на Сред-

²⁸ Informator archeologiczny. Badania 1970, г., нав. дело, с. 45—46; Informator archeologiczny. Badania 1971 г., Warszawa 1972, с. 46—47.

²⁹ M. Gedl, *Groby szkieletowe...*, нав. дело, с. 17.

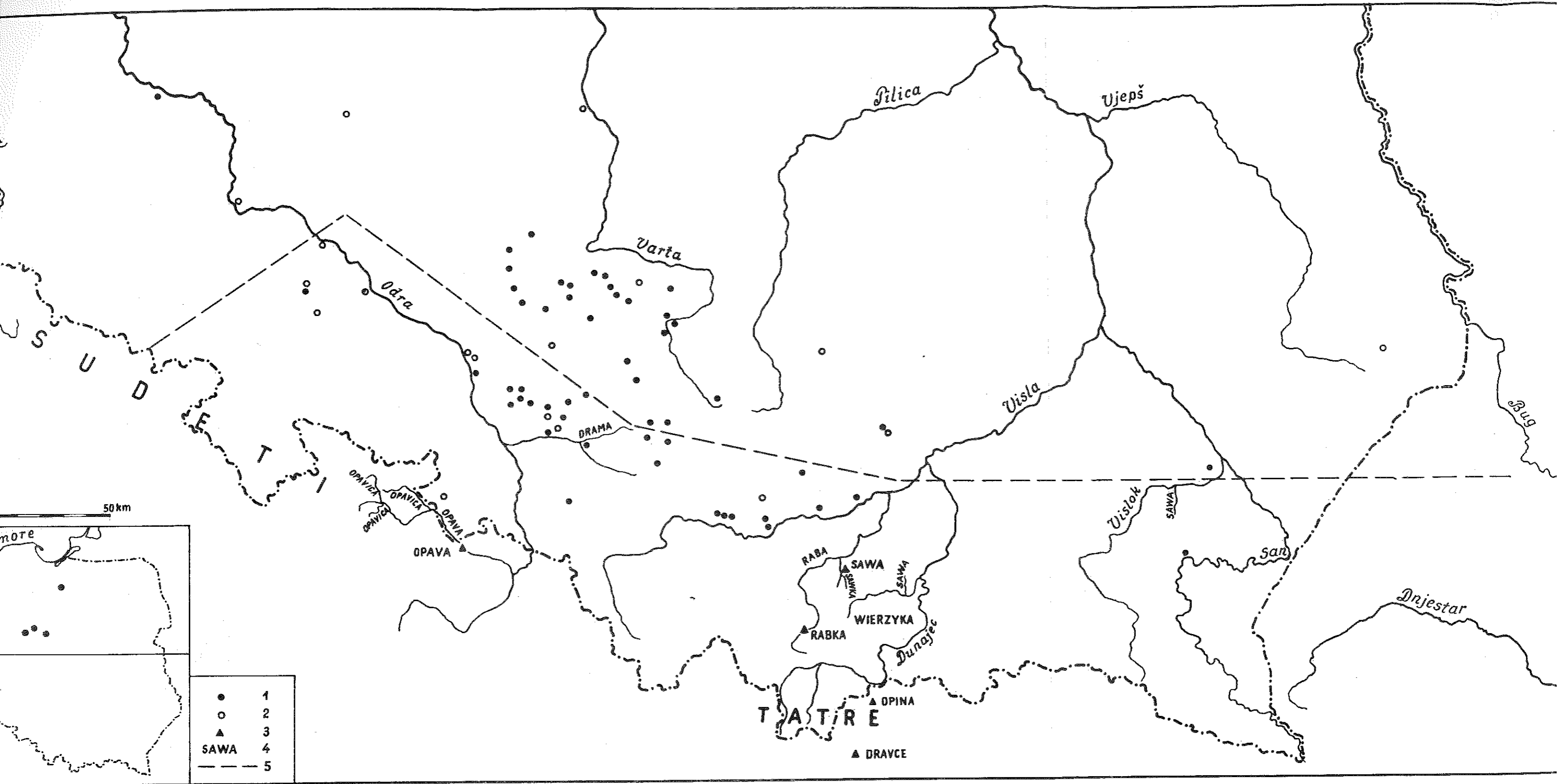
³⁰ M. Gedl, *Groby szkieletowe...*, нав. дело, с. 7.

³¹ M. Gedl, *Szkieletowy obrządek pogrzebowy...*, нав. дело, с. 118—122.

³² Упор. напомене 28 и 29.

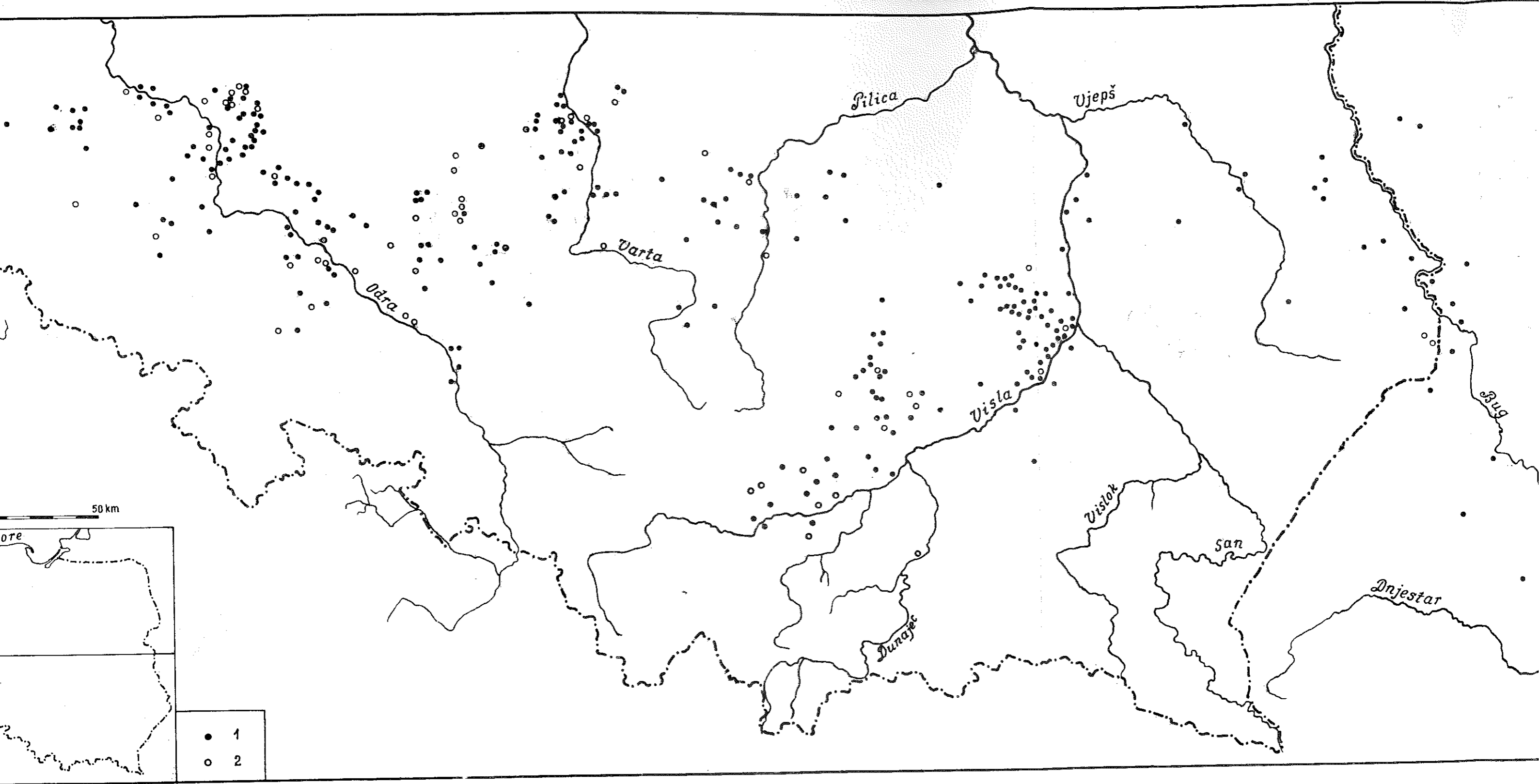
³³ Упор. Т. Malinowski, *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej*, нав. дело, с. 93—94.

³⁴ Т. Malinowski, *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej*, нав. дело, на разним местима.

Слика 1 — Распрострањење скелетних гробова лужичке културе млађег бронзаног и раног гвозденог доба, на територији Пољске, као и стари називи илирског порекла у јужној Пољској:
 1 — скелетни гроб (гробови) лужичке културе,
 2 — вероватни скелетни гроб лужичке културе,

3 — место;
 4 — назив вероватно илирског порекла (према Т. Милевском);
 5 — граница предела чешићег јављања назива за које се верује да су илирског порекла (према Т. Милевском).

та 2 — Јужна граница приморске културе:
 1 — налазиште приморске културе;
 2 — вероватно налазиште приморске културе.

њу Пилицу и спушта се, у благом луку, у правцу леве обале Горње Висле. Даље, чак до размеће Висле и Сана, приморска култура се, у суштини, простире дуж леве обале Висле и на десну обалу прелази само на неколико места, која углавном нису удаљена од леве стране реке. Преостали десни одсечак на јужној граници приморске културе репрезентују налазишта која су прилично растркана. Смештена су на десној обали Висле, мање-више на половини њене дужине, између Сана и Вјепша (Wierz) да би се дуж овог последњег усмерила према Бугу и Дњестру.

Кад је реч о хронологији налазишта која широким појасом одређују јужну границу приморске културе, она никад није млађа од халштата D, а допире до млађег и средњег латенског периода.³⁵

Прве опаске. — Јужна граница приморске културе поштује, у принципу, област распрострањења скелета лужичке културе, који су јој претходили, а груписани су у јужном делу Пољске. Опаска се односи управо на територију где су скелетни гробови давали специфичан тон посмртном ритуалу, јер су чинили његов равноправни саставни или претежни део у односу на обичај спаљивања покојника. Таква ситуација била је између десних притока Горње Одре и левих притока Горње Варте и даље до западног дела Горње Висле. Ту слику ремете само изузетна појединачна налазишта у којима су заступљене обе појаве. Већа измешаност се опажа само дуж одсечка источне, леве обале Горње Висле, где су скелетни гробови релативно многобројни и у периоду лужичке културе. Па ипак, на тој територији, густина досад познатих гробишта лужичке културе са скелетним гробовима много је мања него што је то случај на претходно омеђеној територији. Осим тога, приметно је прожимање релативно ретких пунктова који репрезентују приморску културу са вероватним и само изузетно сигурним појединачним скелетним налазиштима лужичке културе, онима која допире најдаље на запад. Сва та, у суштини ситна одступања, не мењају закључак изречен у уводу. Наиме, он упућује на то да је између подручја које је нешто раније заузела група скелетних гробова лужичке културе и територије на којој је нешто касније настала јужна граница приморске културе постојала прилично снажна препрека; ова препрека је онемогућавала да се та култура прошири на рејон претходно насељен становништвом које је у великој мери примењивало сахрањивање покојника, а да их није пре тога кремирало.

Унеколико друкчије изгледа питање те невелике групе скелетних гробова лужичке културе у пределу Кујави, на северу пољских земаља. Јер, на територији, на којој су откопана ова налазишта,

³⁵ Упор. Т. Malinowski, *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej*, нав. дело, карте I—XXX. Упор. и Z. Bukowski, *Studia...*, нав. дело, с. 487—495; M. Gedl, *Uwagi o kulturze pomorskiej na Górnym Śląsku*, „Silesia Antiqua”, т. 5:1963, с. 100; S. Nosek, *Kultura grobów skrzynkowych i podkloszowych w Polsce południowo-zachodniej*, Kraków 1946, с. 44—46; S. Pazda, *Ze studiów nad kulturą wschodniopomorską na Dolnym Śląsku*, „Archeologia Polski”, т. 15:1970, с. 97.

превадала је приморска култура у првој фази њеног продирања на југ, а то значи за време халштата D. Овде се, дакле, може само указати на то да је суседни предео — с друге стране Висле, где досад нису нађени скелетни гробови лужичке културе — територија која је с приличним отпором потпадала под утицај приморске културе која се тамо одомаћила тек на преласку из халштатског у латенски период.³⁶

Нека антрополошка и лингвистичка питања. — Практично узевши поглед на антрополошку ситуацију пољских земаља (и не само њих), каква је она била у време свеопште примене обичаја спаљивања покојника, није могућан. Јер, нагорели остаци људских костију, мада омогућавају да се учине многе значајне опаске у погледу пола, старости, броја сахрањених лица у гробу и сл.³⁷ нису погодни за утврђивање расних или типолошких особина тадашње популације. Одређени покушаји у том смислу³⁸ су више су хипотетични и треба сматрати да су неприменљиви за извлачење било каквих закључака. То ипак не мења став да треба уложити напор да антрополошке експертизе нагорелих костију пруже веродостојније информације о свим питањима на која се одговор очекивао или се очекује.³⁹ Баш због тога, о аутохтоности становништва пољских земаља, на пример, и даље се изводе закључци, поред осталог, на основи истоветног антрополошког састава становништва из младог каменог доба (или највише из раног бронзаног доба), с једне стране, и из раног средњег века,⁴⁰ с друге стране, мада те периоде дели готово три хиљаде година (или бар око 2200 година).

Овде не помињем ситни инвентар — пре свега остатке људских костију нађених на територији насеља — који због своје малоброј-

³⁶ Упор. J. Kostrzewski, *Kultura łużycka na Pomorzu*, Poznań 1958, с. 248; W. Łęga, *Ziemia chełmińska na przełomie epoki brązu i żelaza*, „Rocznik Grudziądzki”, т. 1:1960, с. 224; L. J. Łuka, Rec.: W. Łęga, *Ziemia chełmińska...*, нав. дело, „Rocznik Gdański”, т. 22:1963 (1964), с. 266; T. Malinowski, *Uwagi na temat zbieżności pomiędzy kierunkami rozwoju niektórych form obrządku pogrzebowego ludności kultury łużyckiej w Polsce i ekspansji kultury pomorskiej*, Munera archaeologica Iosepho Kostrzewski (...) oblata, Poznań 1963, с. 219 i 221.

³⁷ Упор. нпр. T. Malinowski, *Uwagi na temat współpracy między antropologią a archeologią*, „Przegląd Antropologiczny”, т. 28:1962, с. 215—227; исти, *Archeologiczne konsekwencje niektórych osiągnięć antropologii, Rozwój i dorobek antropologii polskiej w 25-leciu PRL*, Poznań 1971, с. 177—181; A. Malinowski, *Niektóre dotychczasowe osiągnięcia antropologii polskiej w dziedzinach badań kości ludzkich z grobów ciałopalnych*, на истом месту, с. 165—175.

³⁸ J. Chochol, *Dosavadní výsledky anthropologického rozboru lužických žarových pohřbů z českých zemí*, „Památky archeologické”, т. 49:1958, с. 559—582.

³⁹ Нпр. T. Malinowski, *Archeologia a antropologiczne badania przepalonych kości ludzkich w Polsce*, Materiały z sympozjum w sprawie badania przepalonych kości ludzkich, Poznań 1974, у штампі.

⁴⁰ W. Kóčka, *Zagadnienia etnogenezy ludów Europy*, Wrocław 1958, с. 181—182.

ности не може да буде основа за било каква далекосежна уопштавања у погледу антрополошке ситуације у време лужичке и приморске културе у нашим земљама; ипак, последњих година добили смо више антрополошких података који се односе на јужнопољска скелетна гробишта с краја бронзаног и почетка гвозденог доба⁴¹ него што је то било пре тога.⁴² То је резултат антрополошке обраде скелетног материјала из гробова откопаних у месту Честохова (Częstochowa), кварта Раков и месту Пшечице (Przeczyce), срез Завјерђе (Zawiercie), која места су на подручју честог јављања скелетних гробишта јужне Пољске. Наравно, тешко је тачно оценити колико су ови материјали репрезентативни за све тамошње скелетне гробове, а осим тога није их могуће ни поредити са веома оскудном грађом са других пољских територија под лужичком културом, а да се и не говори о теренима под приморском културом. Па и поред тога, антрополошка испитивања, извршена на 19 посмртних остатака из гробишта датованог у халштату С у Ченстохови — Раков показују да је, у знатно различитом расном саставу, видљиво присуство арменоидалне компоненте (5,3%),⁴³ док су аналогна испитивања, извршена на 37 посмртних остатака из околине гробишта V бронзаног доба као и халштата С у Пшечицама, омогућила да се, у различитом расном саставу, на сличан начин утврди и присуство арменоидалне компоненте (4,1%).⁴⁴

На чињеницу о постојању те компоненте обратио је пажњу испитивач који је вршио антрополошку експертизу материјала из поменутих гробишта, с обзиром на то што се арменоидална компонента на територији Пољске јавља наводно „релативно касно“ и због тога не може да буде аутохтона.⁴⁵ А струјање те компоненте треба, ипак, да је с југа Европе, са алпско-јадранских терена, на којима је јаферски супстрат довео до прожимања Илира и арменоида.⁴⁶

Аутор антрополошких студија о два наведена гробишта, на основу лично изведене анализе расног састава покојника сахрањених у скелетним гробовима, сматра испитану популацију аутохтоном (прасловенском) и то посебно наглашава кад су у питању Пшечице. Обравивши пажњу на присуство арменоидалне компоненте, сматра је резултатом слабе илрске инфилтрације.

Да ли је, пак, расни састав лица из гробишта у Ченстохови — Раков и Пшечицама само потврда слабе илрске инфилтрације. Чини

⁴¹ Z. Karica, *Analiza antropologiczna materiałów osteologicznych z cmentarza kultury łużyckiej (Hallstatt C) w Częstochowie-Rakowie*, „Rocznik Muzeum w Szczęstochowie”, т. 1:1965, с. 225—318; исти, *Materiały z grobów szkieletowych*, Z. Karica, B. Łuczak, *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Przeczycach, pow. Zawiercie, w świetle badań antropologicznych*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu”, archeologia св. 8:1971, с. 9—117.

⁴² W. Kóčka, *Czaszki z grobów kultury „łużyckiej” na Śląsku*, „Slavia Antiqua”, т. 2, св. 2:1950, с. 186—196.

⁴³ Z. Karica, *Analiza antropologiczna...*, нав. дело, с. 240.

⁴⁴ Z. Karica, *Materiały...*, нав. дело, с. 110.

⁴⁵ Z. Karica, *Analiza antropologiczna...*, нав. дело, с. 240.

⁴⁶ W. Kóčka, *Zagadnienia etnogenezy...*, нав. дело, с. 129.

се да то, између осталог, зависи од тога, да ли се на лужничку културу гледа као на прасловенску у читавом њеном трајању, или се, пак, прихвата став да је она у археолошком смислу огледало етнички различитих народа, међу којима и праилирских, уколико су ови последњи — с обзиром на језичке везе — могли да буду у непосредном суседству Прасловена.⁴⁷

Проблем порекла и распрострањења Илира, баш као и Словена,⁴⁸ у појединим периодима праисторије, далеко је од каначног решења, иако се у последње време нарочито истиче да се праилирски етнички елемент оформио током сеобе народа у самом бронзаном добу, у балканском делу данашње Југославије, коју територију — почевши од халштата В — заузимају типично илirsке културне групе и тамо се задржавају чак до римских освајања.⁴⁹ На крају бронзаног и на почетку гвозденог доба, периферијске праилirsке пределе није увек могућно потпуно прецизно одредити. Управо због тога, као и услед недостатка одговарајућег броја антрополошких испитивања, није изгледа потпуно оправдано преносење слике из једног илirsког гробишта — Гласинац у Босни, где је присуство арменоидалне компоненте утврђено са 24,3%⁵⁰ — на ситуацију која је владала код свих тадашњих група илirsког становништва. Примање арменоидалних особина требало је на алпско-јадранској територији да почне негде на преласку млађег каменог и бронзаног доба, а да се заврши тек у рано гвоздено доба,⁵¹ дуго је то трајало и марола је да се неједнако одрази на расни састав појединих праилirsких група. Како се чини, серија са Гласинца је и иначе прилично специфична по свом расном саставу, ако ни по чему другом оно због мало очекиване превале лапоноидалног над средоземним елементом.⁵² Без већег броја компаративних података из разних налазишта, како праилirsких тако и оних евентуално етнички различитих, са Балканског полуострва али и са севернијих територија,⁵³ и без могућности да се ти подаци употребе са антро-

⁴⁷ Упор. нпр. Т. Lehr-Spławiński, *O pochodzeniu...*, нав. дело, с. 102—103 као и Т. Sulimirski, *Najstarsze dzieje narodu polskiego*, II издање, London, 1945, с. 15.

⁴⁸ Упор. нпр. В. Gavela, *Sur les premiers Illyres dans le domaine Balkano-Danubien*, Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor und Frühgeschichte, Berlin 1961, с. 325—327; V. I. Georgiev, *L'ethnogenèse de la péninsule Balkanique d'après les données linguistiques*, *L'ethnogenès des peuples balkaniques*, Sofia 1971, с. 167—169.

⁴⁹ Упор. нпр. D. Garašanin, K. Vinski-Gasparini, *Âge du Bronze, Époque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie — Recherches et résultats*, Beograd 1971, с. 311, 313—314, 320—321 и др. Упор. и V. Dumitresku, *À propos des communications du V. I. Georgiev et v. Araciu, L'ethnogenèse...*, нав. дело, с. 313; V. Truhović, *Die Illyrier als protohistorisches Volk*, Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, т. 2, Prague 1971, с. 861.

⁵⁰ W. Kóčka, *Wczesnodziejowa antropologia Słowian zachodnich*, Wrocław 1953, с. 26—30, 38 i 73—75.

⁵¹ W. Kóčka, *Zagadnienia etnogenezy...*, нав. дело, с. 129.

⁵² W. Kóčka, *Wczesnodziejowa antropologia...*, нав. дело, с. 38.

⁵³ I. Chochol, *Étude anthropologique des vestiges de l'humanité préhistorique*, Investigations archéologiques..., нав. дело, с. 256.

полошком ситуацијом у преосталом делу пољских земаља тога времена, тешко је утврдити да ли гробишта у Ченстохови — Раков и у Пшечицама показују само мању или већу иљирску инфилтрацију или, пак, по својој структури, подсећају и на неке потпуно праиљирске, прасловенске односно сасвим различите етничке серије. Може се, свакако, рачунати с тим да су представници одређене групе праиљирског становништва били антрополошки сличнији суседним Прасловенима, него, на пример, својој удаљенијој сабраћи, а примере аналогних ситуација дају нам антрополошки материјали.⁵⁴

Иако сам се прихватио за мене тешког задатка да дискутујем о неким закључцима које су антрополози извукли на основи испитивања скелета из поменутих два гробишта, ипак, не желим, као што би могло да изгледа, да доводим у питање присуство праиљирског елемента у земаљама јужне Пољске. Сасвим супротно, чини ми се да утврђени незнатни процент арменоидалне компоненте не може у овом тренутку да се тумачи као резултат само ограничене инфилтрације. Чини ми се да та веома запажена група гробишта са скелетним гробовима, у већ опасином рејону, може да буде одраз боравка праиљирског становништва истуреног најдаље на север на том подручју. Управо у то време, на неоспорно иљирској територији у Југославији, примењивано је сахрањивање како спаљених тако и некремираних покојника, а при том, на истим гробиштима на којима су постојали скелетни гробови, било спаљивања посмртних остатака.⁵⁵ Скелетни гробови у јужној Пољској, који припадају лужичкој култури, изгледа да, осим тога, представљају најдаље на север истурену групу са таквим погребним обредом, који је познат и даље на југу и западу, како у V бронзаном добу тако, пре свега, у шалштату С.⁵⁶ У тим земаљама, у старијој фази млађега каменог доба, тј обред итекако често постоји у оквиру широко схваћене етнички нејединствене халштатске културе и распрострањен је, поред осталих, и у неким југословенским територијама⁵⁷ које су у то време насељавала иљирска племена. Уз то, вредно је поменути и праиљирску пенетрацију на пра-

⁵⁴ Упор. нпр. J. Czekanowski, *Człowiek w czasie i przestrzeni*, III издање, Warszawa 1967, на разним местима; В. Jasicki, S. Panek, P. Sikora, E. Stołyhwo, *Zarys antropologii*, Warszawa 1962, с. 496—582. У свему томе необично је занимљиво да је један женски скелет, нађен у гробишту лужичке културе у месту Вићина, срез Жари, имао медитеранске одлике са знатним арменоидалним примесима (W. Hensel, *Polska starożytna*, с. 255—256), а датовано је у халштат D. По мом мишљењу, све то указује да треба рачунати на присуство арменоидалног елемента и међу становништвом које није праиљирско, на територији Пољске.

⁵⁵ Упор. нпр. В. Čović, S. Gabrovec, *Age du Fer, Époque préhistorique...*, нав. дело, с. 325—349; R. Drechsler-Bižić, *Les tombes des Iapodes préhistoriques à Kompolje*, „Inventaria Archaeologica”, Jugoslavija св. 9:1966, avant-propos.

⁵⁶ M. Gedl, *Szkieletowy obrządek pogrzebowy...*, нав. дело, с. 110—114.

⁵⁷ Упор. нпр. W. Angeli, *Die Erforschung des Gräberfeldes von Hallstatt und der „Hallstattkultur“*, Krieger und Salzherren. Hallstattkultur im Ostalpenraum, Mainz 1970, с. 14—39.

трачку територију на левој обали Дунава, за шта имамо потврду у хаалштату С у Олтенији (југозападна Румунија). Овае су, поред осталог, нађени скелтни гробови и уз њих разни предмети типични за праилирско становништво.⁵⁸ Међутим, без обзира на то што изгледа да се скелтни гробови из поменутог дела Румуније по свом карактеру разликују од онога што је нађено у јужној Пољској, ипак је у овом случају битно њихово повезивање са одређеним етничким елементом.

Кад је реч о лингвистичким питањима, онда њихово разматрање на овом месту ствара још веће тешкоће него антрополошки проблеми. То потиче, пре свега, од тога што разни лингвисти одређене називе и језичке позајмице често сасвим различито интерпретирају.⁵⁹ Нису ретки ни такви примери да се неки лингвисти у једном питању слажу, а у другом суштински разликују.⁶⁰ Како не влада критеријима за оцену исправности закључака појединих лингвиста, а с обзиром на то што је познато да се сасвим онедавно ставља под знак питања веза између одређених топонима у средњој Европи и илирског језика,⁶¹ ипак не могу а да не укажем на то да се предели, својевремено означени као места чешћег јављања налазишта вероватно илирског порекла⁶² (сл. 1), налазе управо у јужној Пољској. Називи који су тамо дати, што се види на цртежу, представљају позајмице које су оријентационо датоване између другог миленија пре наше ере и почетка наше ере, а много тих назива је смештено и у крај првог миленија пре наше ере. Уопштено говорећи, сматра се да те старије позајмице потичу, највероватније, негде са прелаза старе у нову еру.⁶³ У једном свом другом раду, аутор наведеног датовања узима да је илирско-месapiјска језичка група већ око 2000 — 1500. године пре наше ере заузимала, поред осталог, Горњу Шлезивију и да су, по одвајању месapiјског језика од илирских дијалеката (око 1500 — 1000. године пре наше ере), те да су ти дијалекти,

⁵⁸ V. Dumitrescu, *L'importance des éléments illyriens dans la civilisation de Besarabi (Hallstatt C) au Sud-Est de la Roumanie*, Actes du VII Congrès ..., нав. дело, т. 2, с. 858—861. Упор. и A. Vulpe, *Gemeinsame Elemente der späthallstattzeitlichen Gruppen im Donau-Karpatenraum*, на истом месту, с. 880—881.

⁵⁹ Нпр. H. Ułaszyn, *Proajczyzna Słowian*, Łódź 1959, на разним местима, а нарочито с. 27—79 и 88—103.

⁶⁰ Нпр. T. Milewski, *Nazwy z obszaru Polski podejrzone o pochodzenie wenetyjskie lub iliryskie*, „Slavia Antiqua”, т. 11:1964, с. 37—86; S. Rospond, *Prastowanie w świetle onomastyki*, I Międzynarodowy Kongres ..., нав. дело, т. I, с. 109—170.

⁶¹ Упор. V. I. Georgiev, *L'ethnogenèse...*, нав. дело, с. 167.

⁶² T. Milewski, *Nazwy z obszaru Polski...*, нав. дело, с. 37—86. У мом чланку, на карти (1), узео сам ипак у обзир само назив који, у повијем степену вероватноће показује везу са илирским језиком, док сам остале, многозначне, искључио. Изоставио сам и назив „Карпати” који, према наведеном списку (с. 78), треба да представља, мааби слој позајмица, и то негде из VIII или IX века наше ере.

⁶³ T. Milewski, *Nazwy z obszaru Polski...*, нав. дело, с. 78.

у првом миленију пре наше ере, досезали на север чак до Горње Одре и Судета.⁶⁴

Питање музичког инструмента из Пшечица. — Сада ћу прећи на питања у вези са нашироко познатим музичким инструментом (сл. 3) о коме је већ више пута писано.⁶⁵ Инструмент се назива панова фрула, а нађен је на пространом гробишту скелетних глава и оних са спаљеним покојницима лужичке културе у Пшечицама, срез Завјерђе, датован у V период бронзаног доба и хапштат С.⁶⁶ Ако узмемо у обзир, за оно време приличну старост покојника у чијем је гробу (скелетном) нађен поменути инструмент око којег су били амуљети у облику два привеска од кљова дивље свиње и кружића животињске кости, изнета је претпоставка да је појник заузимао изузетан положај у друштвеној заједници која се користила гробљем у Пшечицама, те да се он сматрао неком врстом шамана.⁶⁷ Осим тога, прихваћено је да за тај инструмент нису познате савремене аналогije.⁶⁸ Чини се да је последња тврдња само делимично истина. Иако заиста нема конкретних инструмената типа панове фруле у гробштима која временски одговарају Пшечицама, ипак су фруле из тога доба посредно регистроване, на шта је већ обрађена пажња у археолошкој литератури.⁶⁹ Тако, дакле, у једној од сцена на бронзаној ситули из места Ђертоза — у Италији, представљено је надметање двојице кнезова, од којих један свира на пановој фрули, а други на лири⁷⁰ (сл. 1). На Другој бронзаној ситули, из Вача у Југославији, у средишту сцене која представља банкет види се лице које свира на пановој фрули⁷¹ (сл. 2). Затим, сцена

⁶⁴ T. Milewski, *Dyferencja języków indoeuropejskich*, I Międzynarodowy Kongres..., нав. дело, т. I, с. 63—64.

⁶⁵ Нпр. E. Szydłowska, W. Kamiński, *L'instrument de musique de la culture lusacienne trouvé à Przeczyce, district Zawiercie*, „Archaeologia Polana”, т. 8:1965, с. 131—148; E. Szydłowska, *Przeczyce, distr. de Zawiercie*, „Inventaria Archaeologica”, Pologne св. 16:1966, таб. 96. Упор. и M. Malinowska, *Medieval Music in Poland*, „Archaeology”, т. 26:1973, с. 38.

⁶⁶ E. Szydłowska, *Cmentarzysko...*, нав. дело, с. 197.

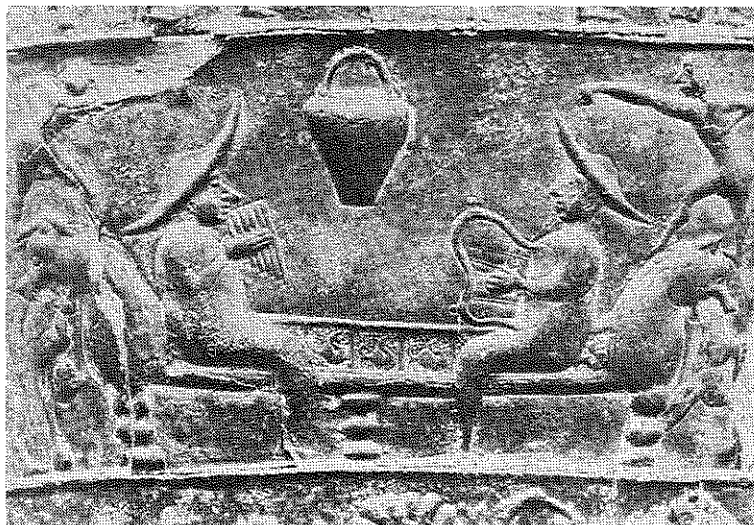
⁶⁷ E. Szydłowska, *Cmentarzysko...*, нав. дело, с. 143—148 и 201.

⁶⁸ E. Szydłowska, *Cmentarzysko...*, нав. дело, с. 145.

⁶⁹ F. Zagiba, *Funde zur vorgeschichtlichen Musik in Österreich*, „Anzeiger (der Österreichischen Akademie der Wissenschaften)”, Philosophisch-historische Klasse, т. 91:1954 (1955), с. 213—215; J. V. S. Megaw, *Problems and non-problems in palaeo-organology: a musical miscellany*, *Studies in Ancient Europe*, 1968, с. 339—341; исти, *The earliest musical instruments in Europe*, „Archaeology”, т. 21:1968, с. 125—126; W. Hensel, *Polska starożytna*, нав. дело, с. 235—237.

⁷⁰ J. Kastelic, *Situlenkunst*, Wien — München 1964, таб. 21 и с. XXXII.

⁷¹ J. Kastelic, *Situlenkunst*, нав. дело, таб. 4 и с. XXXI.

Сл. 1 — Бертоза (Италија). Сцена са бронзане ситугле, према Ј. Кастелицу

Сл. 2 — Ваче (Југославија). Сцена са бронзане ситугле, према Ј. Кастелицу

на којој кнез седи и свира на пановој фрули, а жена га послужује, налази се на бронзаној ситули, пореклом вероватно из Болоње, у Италији.⁷² Сажета карактеристика тих сцена упућује, дакле, на то да се на пановој фрули свирало за време одређених светковина, свечаних тренутака, а осим тога — према тумачима тих представа — свирачи су били лица са самог врха друштвене лествице, најистакнутији међу својим саплеменицима. Од те слике, ипак, одступа представа с бронзане ситуле нађене у Велзелаху, у Аустрији.⁷³ На њој видимо динамичну сцену на којој уз жене, које на глави носе бронзане посуде, иду двојица војника и свирају на пановој фрули.

Овде наведени примери панове фруле у сценама представљеним на бронзаним ситулама не исцрпљују целокупан иконографски материјал те врсте, којим се потврђује употреба тог инструмента.⁷⁴ Мислим да нас ипак довољно уверавају да је панова фрула чест мотив на тим посудама и да се тај инструмент није убрајао у изузетне у музичком животу народа који су приказани на тим фигуралним представама и да није био стран ствараоцима тих посуда. Наведени примери довољно указују на то да је панова фрула употребљавана као у североисточном делу итало-етрурске Италије, тако и у северозападном делу Југославије, које су у то време биле настањене праиљирским племенима. Посуде о којима је реч произведиле су се у обе те регије.⁷⁵ Ако је у питању временско одређивање појаве, онда помињемо да је ситула из Хертоза датована, на пример, у око 500. годину пре наше ере, а оне из Вача и Велзелаха — у око 500 — 400. годину пре наше ере.⁷⁶

Даља запажања. — Упозорење антрополога о присуству арменоидалне компоненте у расном саставу становништва које се на гробиштима скелетних гробова јужне Пољске сахрањивало крајем бронзаног и почетком гвозденог доба, допринело је да се шире досад размотри присуство етничког праиљирског чиниоца у оквиру лужичке културе тих земаља. Дакле, како изгледа, нема никакве сметње да се приликом поређења антрополошког материјала чврсто ослонимо на узорке из дубине Балканског полуострва, где је становништво било подложно другим спољним импулсима, него оно, вероватно праиљирско, настањено на територијама истуреним више на север. Мада не треба искључити разноврсне везе, успостављене између разних предела настањених тим становништвом (што је, можда, довело од тога да се у југословенским земљама нађе већи број предмета од ћилибара,

⁷² J. Kastelic, *Situlenkunst*, нав. дело, таб. 75 и с. XXXIII.

⁷³ R. Pittioni, *Österreichs Urzeit im Bilde*, Leipzig — Wien 1938, таб. 50.

⁷⁴ Упор. нпр. F. E. Barth, *Funde aus dem Besitz des Naturhistorischen Museums Wien*, Krieger und Salzherren, нав. дело, с. 193 и таб. 61.

⁷⁵ J. Kastelic, *Situlenkunst*, нав. дело, с. V—XII; O. H. Frey, *Figürlich verzierte Bronzeblecharbeiten aus Hallstatt und dem Südostalpengebiet*, Krieger und Salzherren, нав. дело, с. 88—91.

⁷⁶ K. Kromer, *Zur Chronologie der Situlendenkmäler*, J. Kastelic, *Situlenkunst*, нав. дело, с. XIX; O. H. Frey, *Figürlich verzierte...*, нав. дело, с. 88.

направљеним највероватније од балтичке сировине,⁷⁷ а затим и керамике која је обликом слична оној из југозападних пољских земаља⁷⁸), за се лако може претпоставити да је арменоидални чинилац могао и је обликом слична оној из југозападних пољских земаља⁷⁸), па се лако тим путем да продре у пољске земље, јужно од границе омеђене распрострањењем скелетних гробова и простирањем приморске културе.

Јужно од те границе постоји већина топонима за које се претпоставља да су илирског порекла. Граница предела где су они чешћи, обележена на карти 1, у ствари је изразито оријентационог карактера, што опет не значи да је у њеном стварном простирању могло да буде одступања у разним правцима. Уз то, вреди поменути чињеницу да се од те оријентационе линије изразито одступило на Доњој Одри, и то низводно, чиме се, уосталом, обухваћени скелетни гробови у околини Вроцлава, и да је то изведено на основи непотпуног повезивања назива „Одра” са илирским покретом.⁷⁹ Наравно, не би било исправно да се изоставе неки називи из предела северне Пољске, необухваћени границом на карти 1, за које се претпоставља да су илирског или венетског порекла. Од њих, највише се доводе у везу са илирским језиком, „Śrem”, „Drawa”, „Drawsko” (и слични) и „Opinogóra”.⁸⁰ Иако њихово постојање у том пределу не покушавам да објасним, ипак желим да скренем пажњу на то да је аутор, чији је рад био сонова за ова запажања, у својим закључцима недвосмислено повезао групу топонима из јужне Пољске са илирским пореклом, а оне из северних предела, међу којима је највише венетских, комплексно спојио управо с тим језиком⁸¹.

Кад лингвистичке податке тако размотримо, они онда снажније од антрополошких упућују на то да је археолошка граница, представљена на карти 1 и карти 2, у ствари одраз етничке границе и да, при томе, првенствено границе скелетних гробова указују на предео настањен праилирским становништвом, док границе приморске културе упућују на територију коју је насељавало становништво. Као одраз овој сугестији служи, по мом мишљењу, поред одређених антрополошких наговештаја, онај изузетни налаз музичког инструмента тиша панове фруде из Пшечица, који има бројне хронолошке аналогije на југу Европе, а од тога — у већој мери оне на територији настањеној праилирским становништвом.

Неке последице. — Прихватимо ли сугестију по којој је археолошка граница одраз етничке границе с краја бронзаног и у млађем гво-

⁷⁷ T. Malinowski, *Kwestia pochodzenia bursztynów...*, нав. дело, с. 223—229.

⁷⁸ T. Malinowski, *Kontakty kultury łuzyckiej z ziem polskich z terenami położonymi nad północno-wschodnim Adriatykiem*, I Międzynarodowy Kongres..., нав. дело, т. II- Wrocław — Warszawa — Kraków 1969, с. 10—18.

⁷⁹ T. Milewski, *Nazwy z obszaru Polski...*, нав. дело, с. 73—75.

⁸⁰ T. Milewski, *Nazwy z obszaru Polski...*, нав. дело, с. 59—68.

⁸¹ T. Milewski, *Nazwy z obszaru Polski...*, нав. дело, с. 76—79.

зденом добу — све до средњег латенског периода, онда је неопходно још једном, и то веома одлучно, скренути пажњу на једновремено постојање скелетних гробова лужичке културе, с једне стране, и појава које су подведене под назив приморске културе, с друге стране. Јер, непосредно после периода напуштања првог обичаја, на историјског позорници тог дела Пољске јавља се приморска култура, која ипак толерише — као што сам напоменуо — територије са старијим скелетним гробовима. Као последица ове дијахроније, због које се та граница веома различито и снажно истиче, могла су настати већ поменута у принципу ситна одступања код обе ове границе. Став по коме у праисторији увек треба претпоставити постојање зона међусобног прожимања етнички различитих племена⁸², а затим одређено премештање становништва, никако није нов. У светлу те дијахроније може се чак говорити да се поменута одступања пре условљена одређеним премештањем становништва, него да су резултат постојања зоне међусобног прожимања.⁸³

Од прихватања сугестије да је означена археолошка граница у јужној Пољској одраз некадашњег етничког размештаја само је корак до разматрања претпоставке по којој приморска култура — као резултат одређених промена у појмовној области и у сфери материјалне културе једног дела припадника лужичке културе⁸⁴ најпотпуније репрезентује православно становништво у нашим земљама од раног гвозденог доба до средњег латена.⁸⁵ Другим речима, нешто раније, у оквиру лужичке културе — издељене на групе и подгрупе — словенски живаљ био је заступљен углавном у оним пределима који су нешто касније подлегли променама које називамо приморска култура.

Очигледо је да се означена граница само у свом невеликом делу састоји од два јасније изражена елемента, од којих један, по мом мишљењу, одговара Прасловенима, а други — највероватније Праиририма. У осталим пределима, укључивши ту и њену јужну линију, представљену на карти 1 и карти 2, ова се граница састоји искључиво од једног елемента. Њено допуњавање другим елементима, мада — како ми се чини — у суштини могуће⁸⁶, прелазило би тематски оквир овог чланка.

⁸² Нпр. W. Hensel, *Polska starożytna*, нав. дело, с. 171, сл. 138.

⁸³ Упор. нпр. T. M. alinowski, *Uwagi na temat zbieżności...*, нав. дело, с. 225.

⁸⁴ Упор. нпр. T. Malinowski, *Uwagi na temat zbieżności...*, нав. дело, с. 224; W. Hensel, *Kierunki ekspansji archeologicznej kultury „pomorskiej” (wejherowsko-krotoszyńskiej)*, исти, *Archeologia i prahistoria*, нав. дело, с. 68—78.

⁸⁵ T. Malinowski, *Wielkopolska w dobie Prastowian*, нав. дело, с. 21.

⁸⁶ Није, наиме искључено да није нереално да се укаже на, по мени, веома вероватну везу групе тарнобжеске лужичке културе (њеног најкарактеристичнијег дела) са пратрачким становништвом упор. T. Malinowski, *Wielkopolska w dobie Prastowian*, нав. дело, с. 19—20, Наро-

Историјско тле означене границе. — Линије граничне територије означене преко јужне границе приморске културе, с једне стране, и преко области распрострањења скелетних гробова лужицке културе млабег бронзаног и раног гвозденог доба, с друге стране, указују да она, по свом карактеру, није антропогеографска, чиме се одликује поменута етнографска граница која одговара граничном појасу великих борових шума.⁸⁷ Стога је још чудније да наша граница, овде сасвим сажето представљена, има своју потврду и раније — у II у периоду бронзаног доба (то значи од око 1450 до око 1200 године пре наше ере). Не може се пренебрегнути чињеница да је у јужној Пољској веома слично омеђена граница тшињецке и предлужичке културе⁸⁸ (Карта 3). Посебно је занимљива јужна граница тшињецке културе, коју у новијим радовима сматрају чиниоцем у чијим је оквирима дошло до даљег кристалисања Прасловена⁸⁹. У току даљих периода, али у оквиру лужицке културе, они су, како се сматра, померали своје границе на запад, на територију под предлужичком културом, која је у ствари несловенска компонента лужицке културе.⁹⁰ Иако у каснијим периодима бронзаног и у почетку гвозденог доба изједначавајуће деловање лужицке културе ту границу у извесном смислу брише (али не у потпуности, што се може доказати), она се јавља готово на истом географском простору, а највероватније и етничком, кад границе скелетних гробова млабег бронзаног доба и ране гвоздене епохе у Пољској упоредимо са границама приморске културе. Међутим, то није све. Слична појава запажа се и у каснијем периоду. Тако се, дакле, јужна граница пшеворске културе каснолатенског периода (од око 125. године пре наше ере до око 35. године наше ере) простире опет на веома сличан па чак и аналоган начин као и граница приморске културе (Карта 4) и тако потврђује — по мом уверењу — трајање означене границе до самог краја старе ере.⁹¹

Јер, како би се иначе друкчије могла објаснити чињеница коју, за разне рејоне јужне Пољске, писци сложено истичу у свим публи-

вештаја у том погледу има, поред осталог, у најновијим запажањима које се тичу те групе — упор. М. Gedl, *Problemy grupy tarnobrzesckiej w swietle badan na cmentarzysku w Bachórze-Chodorówce, pow. Brzozów*, „Sprawozdania a posiedzeń komisji naukowych (Oddziału PAN w Krakowie)”, т. 15:1972, с. 362—364.

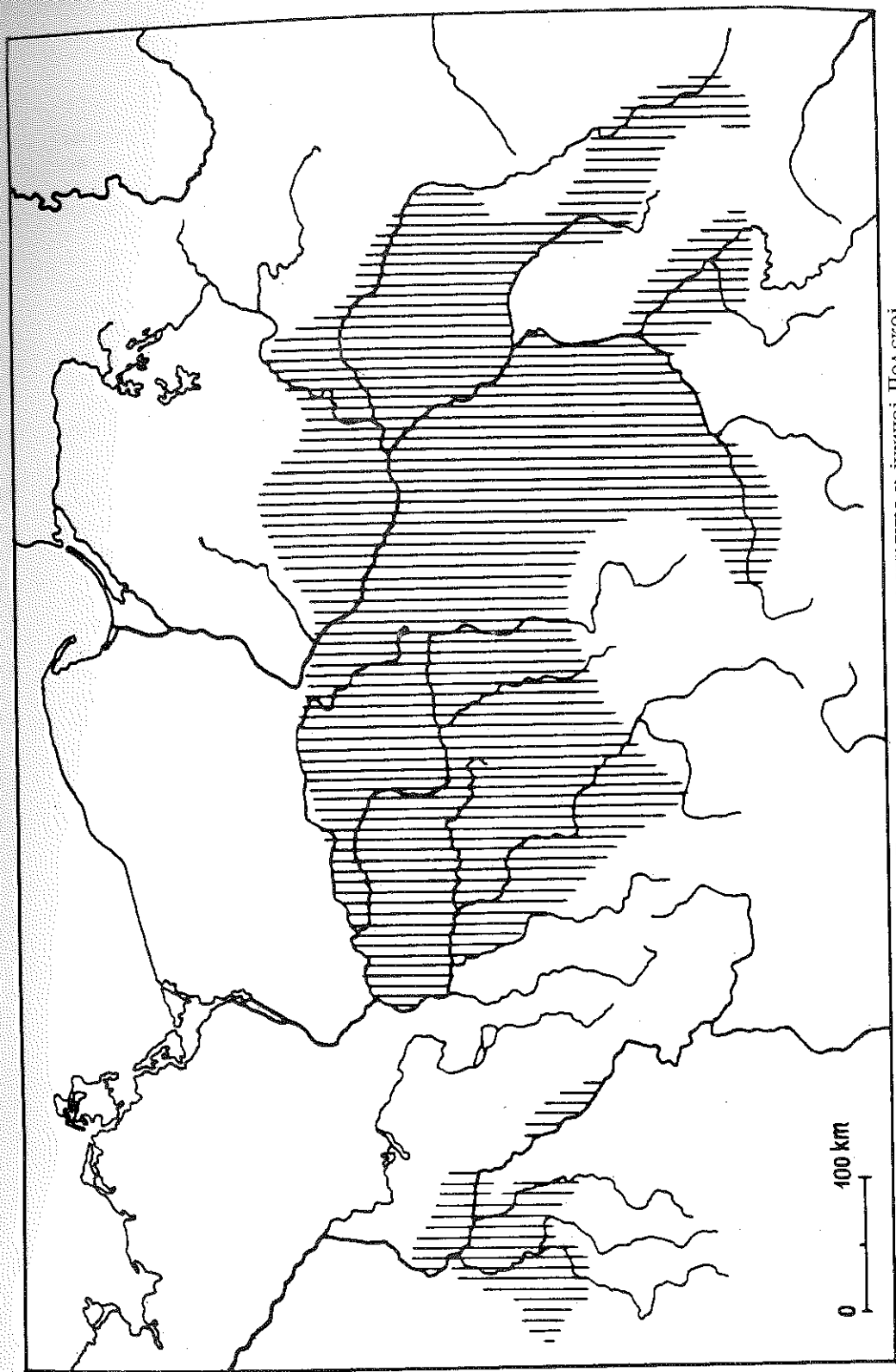
⁸⁷ Упор. J. Czekanowski, *Polska — Słowiańszczyzna*, нав. дело, с. 106—108.

⁸⁸ Упор. М. Gedl, *Die Lausitzer Kultur in Schlesien und Kleinpolen*, Beiträge zur Lausitzer Kultur, Berlin 1969, с. 98, цртеж 1.

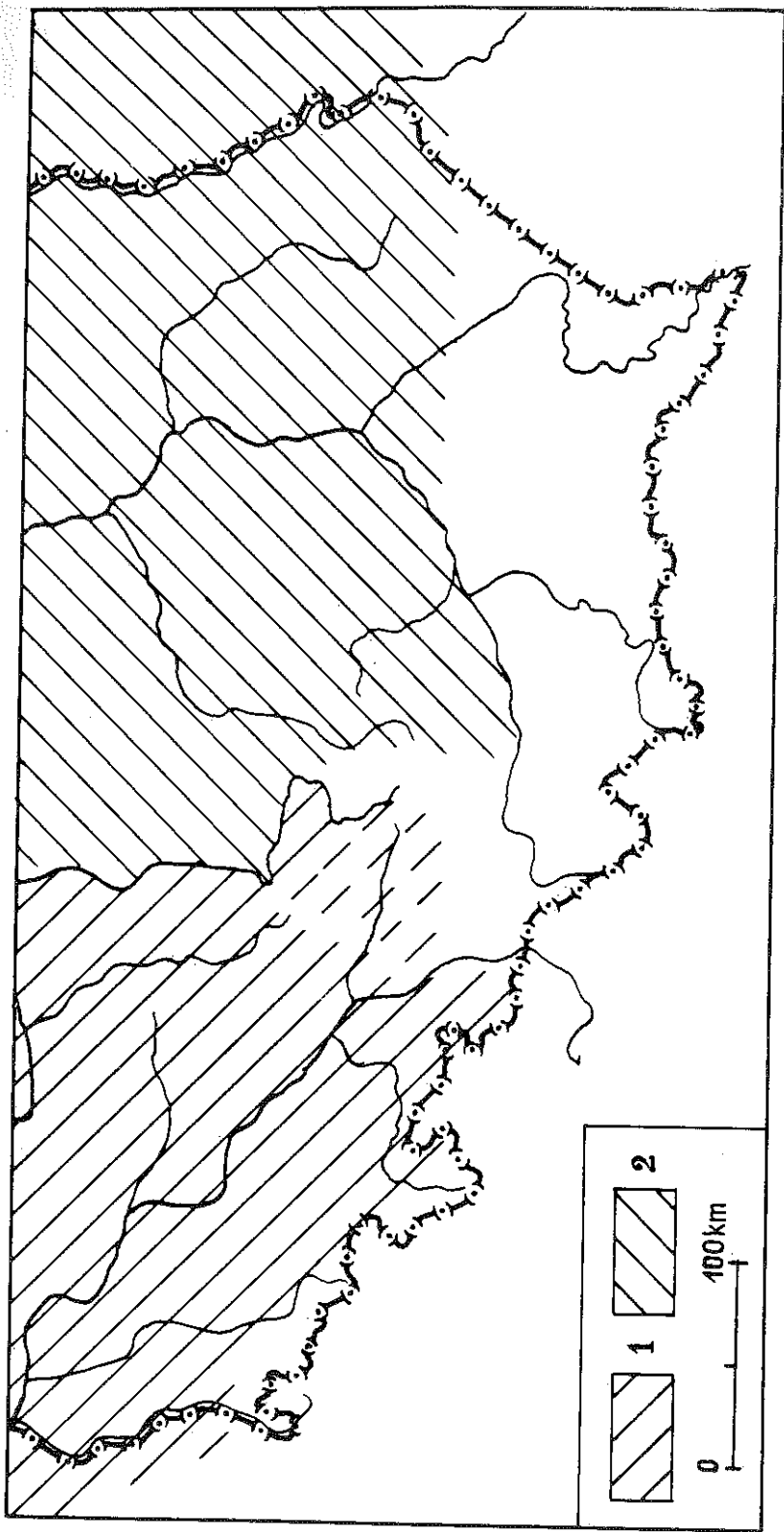
⁸⁹ Нпр. W. Hensel, *Ziemia polskie...*, нав. дело, с. 112.

⁹⁰ Нпр. W. Hensel, *Ziemia polskie...*, нав. дело, с. 111—114; исти, *Początki państwa polskiego...*, нав. дело, с. 39—41.

⁹¹ Упор. K. Godłowski, *Przeworska kultura*, Słownik starożytności słowiańskich, т. IV, део 1, Wrocław — Warszawa — Kraków 1970, s. 391, sx. 212.

Карта 3. — Границе Тишчєнцє и прєдлузжичкє културє у јужној Пољској.
1 — прєдлузжичка култура; 2 — тишчєнцка култура, прєма М. Гєлау

Карта 4. — Границе пшеворске културе у каспјанској доуби, према К. Головском

кацијама, ширег и ужег опсега⁹² да је насељавање територија јужно од каснолатенске границе, која се на фрапантан начин поклапа с границом коју смо у претходним разматрањима истакли као гранични предео Прасловена и, поред осталих, Праиљира, и да то насељавање почиње тек у периоду римских утицаја, тачније у почетку стадијума В₂, а то значи у почетку II века наше ере. Само појединачна, усамљена налазишта пшеворске културе каснолатенског периода претходе њеној појави на територији јужно од приморске границе, а у периоду римских утицаја, изузимајући келтску епизоду. Тамо нема ни трагова насељавања у периоду између халштата и римских утицаја, што указује на прекид у насељавању становништва тамошње лужичке културе и на постојање одређене празнине у насељавању.⁹³ Изгледа да тако дуго поштовање одређене границе још у каснолатенском периоду указује на то да је она имала карактер снажне баријере. По мом мишљењу она је била етничка, изузетно присутна у свести племена која сматрам прасловенским, која се дуго нису осмелила да је пређу, мада за то време — као што сам споменуо — никако не може да се прихвати претпоставка о недовољној покретљивости становништва. Та околност биће још разумљивија ако, држећи се неких аутора, прихватимо став о етничкој идентичности становништва приморске културе, с једне стране, и становништва пшеворске културе, с друге стране.⁹⁴ Без обзира на то што неким истраживачима одређене границе и карактер налазишта приморске културе и пшеворске културе изгледају изузетно подударни, они ипак не виде везе између тих групација на територији која их занима, првенствено у области материјалне и у неким појавама духовне културе.⁹⁵ Такав извојен став у односу на одабране делове територије приморске пшеворске културе има прилично бројна група истраживача.⁹⁶

⁹² Упор. нпр. К. Godłowski, *Kultura przeworska na Górnym Śląsku*, Katowice — Kraków 1969, с. 23—30; К. Godłowski, L. Szadkowska, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Tarnowie, powiat Opole*, „Opolski Rocznik Muzealny”, т. 5: 1972, део 2, с. 169; Т. Dąbrowska, *Z problematyki późnego okresu lateńskiego na terenach Polski Wschodniej*, „Wiadomości Archeologiczne”, т. 35: 1970, с. 283; В. Czernska, *Ze studiów nad okresem lateńskim na Śląsku*, „Archeologia Polski”, т. 15: 1970, с. 168.

⁹³ Упор. нпр. К. Godłowski, *Kultura przeworska...*, с. 211—214; Z. Woźniak, *Osadnictwo celtyckie w Polsce*, Wrocław — Warszawa — Kraków 1970, s. 193—194. Упореди и нова запажања у погледу судбине остатка тамошњих носилаца лужичке културе; М. Gedl, *Nowe dane do badań nad okresem lateńskim na Górnym Śląsku*, „Sprawozdania z posiedzeń komisji naukowych (Oddziału PAN w Krakowie)”, т. 15: 1972, с. 359—360.

⁹⁴ Класични представник таквог става био је Ј. Kostrzewski. Упор. нпр. исти, *Über die Beziehungen zwischen der Pommerellischen Kultur und der Wenedischen Kultur der Spätlatènezeit*, I Międzynarodowy Kongres..., нав. дело, т. II, с. 131—143.

⁹⁵ К. Godłowski, *Kultura przeworska...*, нав. дело, с. 214.

⁹⁶ Упор. нпр. В. Abramek, *Cmentarzysko ciałopalne kultury wenedzkiej w Wieluniu*, „Wiadomości Archeologiczne”, т. 35: 1970, с. 408—413; Т. Dąbrowska, *Z problematyki...*, нав. дело, с. 275—285; А. Nie-

Осим тога, могуће је подсетити на рано келтско освајање тих потпуно опустелих терена на југу Пољске⁹⁷, који се налазе јужно од означене археолошке границе. Само у рејону Вроцлава, то становништво се територијално и хронолошки преплиће⁹⁸ с границом приморске културе, што је у извесном смислу повезивање претходно утврђеног прожимања те културе с вероватним а само изузетно неоспорним скелетним гробовима лужичке културе на том терену. Потребно је додати и то да се нешто касније, у каснолатенском периоду, келтско становништво преплиће са становништвом пшеворске културе (стварајући мешовиту културно-етничку „келтско-пшеворску” групу) и то мање-више у оном делу Малопољске⁹⁹, где су приметна нека одступања, и то у томе што се становништво приморске културе недовољно држи граница скелетних гробова лужичке културе, што опет, упућује на то да се потраже одређене сличности или везе. Када је већ реч о свим тим само узгред поменутиим сличностима у одступању од означене границе, како у њеним ранијим тако и у њеним каснијим оквирима, онда је можда вредно поменути територију Кујава. Управо тамо нађене су невелике групације скелетних гробова лужичке културе, истурене далеко на север, које се, истинна, не поклапају, али су у суседству са пределом очито отпорним према примању приморске културе. Мада се за Кујаве данас сматра — без обзира на некадашње друкчије претпоставке¹⁰⁰ да их келтско становништво није настањивало¹⁰¹, ипак се тамо, уз знатан број келтских споменика, налази изразита герупација скелетних гробова с преласка из старе у нову еру, а сматра се да су ти гробови резултат усвајања, од стране групе пшеворског становништва, одређених послекелтских идеја, што је дошло као последица сеобе тог живља из околине Вроцлава.¹⁰²

Кратке завршне напомене

На крају излагања одређених запажања о постојању археолошке границе на југу пољских земаља у неким периодима праисторије, првенствено од врхунца бронзаног доба до средњег латенског

węglowski, *Mazowsze na przełomie er. Przemiany społeczno-demograficzne i gospodarcze*, Wrocław — Warszawa — Kraków 1972, с. 56—92 и 195—197.

⁹⁷ Z. Woźniak, *Osadnictwo celtyckie...*, нав. дело, с. 186—194 као и карта 4.

⁹⁸ Z. Woźniak, *Osadnictwo celtyckie...*, нав. дело, с. 187—189, 195—199, 281—293 као и карта 1.

⁹⁹ Z. Woźniak, *Osadnictwo celtyckie...*, нав. дело, с. 105—149 као и карте 3 и 5.

¹⁰⁰ Упор. ипр. А. Gardawski, J. Gassowski, Z. Rajewski, *Archeologia i pradzieje Polski*, Warszawa 1957, с. 159; J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdżewski, *Pradzieje Polski*, II издање, Wrocław — Warszawa — Kraków 1965, с. 242.

¹⁰¹ Z. Woźniak, *Osadnictwo celtyckie...*, нав. дело, с. 151. Упор. ипак Т. Makiewicz, *W kwestii osadnictwa celtyckiego na Kujawach*, „Archeologia Polski”, т. 18: 1973, с. 213—218.

¹⁰² Z. Woźniak, *Osadnictwo celtyckie...*, нав. дело, с. 166, 233 и 247.

периода, а највероватније и пре и после тога, свестан сам да су изнета запажања у ствари, по свом карактеру, само скица. Њихово продубљивање изискивало би много опширнију студију. Ја, међутим, нисам ни имао претензије да овако богату проблематику у целини исцрпем, већ сам некако назначио само њене фрагменте, а и литературу сам наводио само примерцима. То, наравно, не мора да значи да оспоравам вредност или оригиналност многобројним непоменутих библиографским јединицама, већ је до тога дошло с обзиром на карактер приступа у овом раду.¹⁰³

Поред свега, сматрам да опаске о граници садрже у себи зрно истине у односу на време о којем је реч и да је гранична линија одраз одређених етничких подручја. Претпостављам да су се с једне стране те границе налазила прасловенска племена, као носиоци оног дела лужичке културе која је касније примила (променила се) приморску културу, а са друге, вероватно, праилдирска иза којих је остала та велика групација скелетних гробова лужичке културе, а затим и пратрачка (источно од праилдирских) и пракелтска племена (западно од праилдирских)¹⁰⁴, иако се нисам ни трудио да ово последње макар и узгред докажем.

С пољског превео
Душан Дрљача

Résumé

Tadeusz Matinowski

LIMITE PROBABLE ENTRE LES SLAVES PRIMITIFS ET LES ILLYRIENS PRIMITIFS AU SUD DES PAYS POLONAIS

Dans une brève introduction à la présente étude l'auteur a d'abord indiqué les principales difficultés qui s'opposent aux recherches de l'origine et de la diffusion des peuples dans la préhistoire ainsi que l'existence des conceptions scientifiques nombreuses, mais souvent en contradiction mutuelle, relatives à la chronologie et à la fixation des limites de l'expansion de la population slave primitive. Dans ces considérations l'auteur met en relief qu'il prend comme point de départ l'hypothèse scientifique la plus probable que l'apparition des Slaves primitifs se rattache à la période de temps de l'âge du bronze développé et du Laténien moyen qui embrasse l'intervalle de l'an 1000 à l'an 125 avant notre ère, pour l'espace situé entre les fleuves d'Oder et de Dniéper.

Comme couches culturelles des Slaves primitifs l'auteur considère dans son étude la culture de Lusace et la culture des régions maritimes qui s'ets

¹⁰³ У току писања овог чланка нисам, на жалост, имао неке публикације у којима се управо износе новији погледи о распрострањењу праилдирских племена, ставови, које поред осталих заступају југословенски истраживачи. Осим тога, није ми била доступна ни публикација: *Симпозиј о територијалном и хронолошком разграничењу Илира у праисторијско доба*, Сарајево 1964.

¹⁰⁴ Овај чланак настао је на основи шире разраде у којој је поред осталог, целокупна листа извора који потпуније одређују овде сажето изнету археолошку границу. Упор. Т. М а л и н о в с к и, *Problem pogranicza prasłowiańsko-prailliryskiego*, „Slavia Antiqua”, т. 21: 1974, у штампани.

développée de la précédente, en suivant les traces de l'infiltration illyrienne sur les territoires des pays méridionaux de la Pologne. Se basant sur ses récentes recherches des matériaux archéologiques, anthropologiques et linguistiques, l'auteur a confirmé les hypothèses scientifiques antérieures sur l'existence et la diffusion des cultures slaves primitives au sud de la Pologne. Il a exposé ses considérations en plusieurs brèves sections.

L'auteur a consacré la première section à l'examen résultats de l'étude des tombes contenant des squelettes et spartenant à la culture de Lusace ainsi que de leur expansion dans les pays sud de la Pologne. La deuxième section se rapporte aux questions relatives à la limite sud de la culture des pays maritimes par rapport aux autres limites de son expansion. Dans la troisième section l'auteur a analysé les données sur les caractéristiques anthropologiques et linguistiques de ces cultures des Slaves primitifs, les quelles contribuent à la solution du problème de l'ethnogenèse du groupe de culture de Lusace et des pays maritimes au sud de la Pologne et, avant tout, à la détermination du type racial sur la base des analyses ostéologiques des restes découverts dans les tombes, avec un aperçu spécial de la part de l'infiltration illyrienne primitive dans l'espace de cette culture des Slaves primitifs. La quatrième section renferme les considérations des matériaux de documentation pour l'éclaircissement de l'évolution anthropologique et de l'ethnogenèse de la culture illyrienne primitive et de ses limites au sud de la Pologne. L'auteur met en relief que les matériaux linguistiques peuvent tout spécialement acheminer la recherche vers les hypothèses sur les limites ethniques et archéologiques de la culture slave primitive dans cet espace. L'auteur a consacré deux section plus brèves suivantes aux analyses de l'hypothèse sur la limite ethnique et archéologique et de la datation de celle-ci, se basant sur les recherches ostéologiques des cultures de Lusace et des pays maritimes aux régions méridionales de la Pologne et aux questions relatives à l'histoire du sol sur lequel se développait cette culture.

Dans les brèves remarques finales l'auteur conclut que son exposé sur l'existence de la limite archéologique et ethnique des Slaves primitif au sud de la Pologne est donné principalement comme une esquisse et qu'il représente au moins „un grain de vérité" quant à la période dont il s'agit; aussi les frontières qu'il y a tracées, sont-elles en général le reflet des structures ethniques et culturelles déterminées d'un territoire déterminé, dont les protagonistes étaient les tribus slaves primitives — représentants des cultures de Lusace et des pays maritimes et de la culture illyrienne-thrace primitive, ce qui est indiqué par les riches trouvailles des tombes squelettiques dans les pays méridionaux de la Pologne.

Cette importante contribution aux études ethno-anthropologiques dans le domaine de la recherche de l'ethnogenèse des Slaves est accompagnée de représentations cartographiques expertes, de croquis et de tableaux des matériaux archéologiques se rapportant aux cultures de Lusace, des pays maritimes et illyrienne-thrace primitive du territoire étudié. L'aperçu des notes sur la littérature que l'auteur a ajoutées à la fin de l'étude indique la studiosité de l'auteur qui est très bien renseigné sur les problèmes contemporains de cette espèce d'investigations interdisciplinaires des sciences archéologique, anthropologique et ethnologique modernes.

Жарко Шћепановић

КОЛАШИН НА ТАРИ

(КАКО ЈЕ НАСТАЛО ИМЕ КОЛАШИН)

Познато је да у нашој земљи постоје три Колашина: Колашин на Тари, Доњи Колашин у поречју Таре и Лима (овај данас представља само историјски појам) и Ибарски Колашин. Док први Колашин означава име градског насеља, докле два друга Колашина означавају имена предјела.

Народна традиција, коју преноси и Хекар¹, постапак имена веже за лично име Колаши. Наиме, према предању, Колаши је био словенски војвода који је подигао Колашин на лијевој обали ријеке Таре (данашњи град Колашин лоциран је на десној обали ријеке) и ту водио борбе са старосједлачким становништвом, илирским племеном Аутаријатима.² Туда је, опет према предању, пролазио средњовековни каравански пут у правцу Брскова, отприлике данашњим магистралним путем, с тим што је негдаје код Биоградског језера прелазио на десну обалу Таре и правио успон ка Брскову, што је научно и потврђено.³ Дио тога предања који се односи на подизање града немогуће је провјерити историјским изворима, јер предније археолошки истражен. Потребно је ипак напоменути да на удаљености неколико километара од Колашина, низводно низ Тару, постоје остаци неке тврђаве коју народ назива Градином, а и Градиштем.

Насупрот народној традицији, у науци је изречено неколико хипотеза: Ами Буе сматра да име долази од грчке ријечи која преведена на паш језик значи казна,⁴ док је М. Веселиновић, бавећи се

¹ Н. Нескуард, *Historie et description de la Haute Albanie ou Guegerie*, Paris 1859, p. 112.

² Љуб. А. Булатовић-Ибријски, *Црногорка, историјски спјев у 12 пјесама*, Београд 1907, 107.

³ Колектив аутора, *Историја Црне Горе*, књ. I, Титоград 1967, 27—28.

⁴ Ami Boue, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, Tome premier, Vienne 1854, p. 8. nap. 1.

тим проблемом узгредно, на примјеру Ибарског Колашина дошао до закључка: „Назив Колашин овоме крају постоји одавно, јамачно још од прве турске администрације (ово историјски није потврђено — Ж. Ш.), а дошао је од турске речи кол, у значењу краја који је у подвлашћу коласи (кол-агаси) капетана... Тако је, мислим, постао и назив града Колашина и жупе у сливу реке Таре...”⁵ Према Светозару Томићу, Колашин је „нова варошица, али ту је од 17. века тврђавица са турском посадом, којом је управљало Колази (педесетар), по коме се то место прозвало Колашиновићи па од тога и цео крај Колашин”.⁶ У вези са тим мора се одмах констатовати да је овај закључак врло произвољан и да аутор при његовом доношењу није водио рачуна о историјским изворима. У науци је такође изречена мисао да је „име Колашин постало кварењем арапско-персијске композите „куле-нишин”, што значи који у кули седи, станује”.⁷ Оспоривши одрживост ових закључака, Глиша Елезовић сматра да „назив Колашин неће бити српски”, да је као основа ове речи послужила турска ријеч кол, јер наводно Колашин на Ибру је „за време турске управе био издељена на четири кола” и да је сваки „кол имао свога кнеза”, да се ова ријеч налази „у саставу речи Дримкол... покрајине код Охрида, и значи: мишица, рукав, грана; у војсци чета, буљук, одељење, крило”.⁸

У најновије вријеме овим питањем се позабавио Милисав Лутовац, који, на основу проучавања на терену Ибарског Колашина, гдје је нашао остатке неке три-четири куле, условно допушта ову могућност „ако би се узело као тачно да је назив Колашин могао постати од арапско-персијске сложенице Куле-нишан, онда би за ово било основа у Ибарском Колашину”; али пошто је и сам Лутовац, на основу својих истраживања, установио „да је традиција о етничким везама Црногорског и Ибарског Колашина врло распрострањена”, односно да становништво Ибарског Колашина своје поријекло изводи од Колашина на Тари, ова претпоставка као и претпоставка „да су имена Колашин могла постати независно једно од другог”⁹ мора, како ће се касније видјети, отпасти. Према томе, проблему се мора прићи јединствено.

⁵ М. Веселиновић, *Архијерејске синђелије*, Споменик Српске краљевске академије LV, Београд 1922, стр. 8. нап. 1.

⁶ Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. II, 342. Ово мишљење је скоро општеприхваћено и иако научно неодрживо, као такво унесено је скоро у све енциклопедије и другу пруручну литературу — *Enciklopedija Jugoslavije V*, izdanje Leksikografskog zavoda Jugoslavije, Zagreb 1962, 290—291; *Vojna enciklopedija 4*, Београд 1972, 400.

⁷ Аноним: *Салнаме*, званични шематизам Косовског вилаета за хиџр. 1318—1901), превод Глише Елезовића у раду *Колашин на Тари и Колашин на Ибру. Како је постало име Колашин*, „Јужни преглед” бр. 1 за год. VI Скопље 1931, стр. 23—24.

⁸ Глиша Елезовић, *Нав. дјело*, 26—27.

⁹ Милисав Лутовац, *Ибарски Колашин* (антропогеографска испитивања), Српски етнографски зборник књ. LXVII, Насеља и порекло становништва, књ. 34. Београд 1954, 64—65.

Досадашња лингвистичка разматрања при рјешавању овога проблема, чини се, нијесу много допринијела његовом разрјешавању, па без намјере да се у њих упуштамо, указујемо на неке познате податке и истичемо неке чињенице о којима, при извођењу закључака, није увијек вођено довољно рачуна. Наиме, колико је познато, име Колашини (баш тако) јавља се први пут у дефтеру за скадарски санџак из 1570. године, и то као назив села од 20 кућа у нахији Бјелопавлићи.¹⁰ Други помен — сада Колашиновића датира из 1597. у једној представи Дамјана Љубибратића и неког калуђера Павла, дипломатских представника војводе Грђана Никшића, у којој ови папи Клименту VIII излажу могућности акције против Турака на Балкану, па се, према представи, одмах послје искрцавања хришћанске војске и њеног напада на Херцег-Нови могаše рачунати на општи устанак, а као потенцијалне устанике, поред осталих, сматраху и племена Потарја Плаћане, Колашиновиће и Тарске Никшиће, чији поглавица бијаше кнез Раич.¹¹

У нашим старим записима име Колашин налазимо први пут средином 17. вијека, а у вези са подизањем и утврђивањем града: („Да се зна, каде се градио Колашин” и „Тогда сазида Али-паша град на Колашиновићу”; први подизање града датира 1647, а други из 1651. констатује да је тада град сазидан; један запис из 1645. не може служити као сигуран доказ због каснијих интерполација).¹² Из стилизације записа из 1651. године јасније произлази да је град подизан на територији која је већ носила то име, односно да је предиони назив Колашиновићи већ постојао, што је, како смо видјели, ван сумње, па према томе да је град добио име по називу предијела на ком је подигнут, а овај, сматрамо, по називу рода, односно племена које је тај предио насељавало. Оваје је ирелевантно што град подижу

¹⁰ Бранислав Бурђев, *Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена*, Радови Научног друштва НР Босне и Херцеговине II, Сарајево 1954, 199; видети и Бранислав Бурђев, *Нови подаци о најстаријој историји брдских племена*, Историјски записи књ. XVII св. 1, Титоград 1960, 17. То село и данас постоји под називом Колашиновићи, и према Шобајићу, „лежи изнад поља на једном лугом поду и граничи се са Мартинићима”. Године 1923. имало је двадесетак кућа. Изводили су своје поријекло од Бијелог Павла, што су им остале бјелопавлићке породице оспоравале не признајући их за робаке „по свој прилици што су ова браства била неугодна у племену”. Бјелопавлићи су их сматрали дошљацима из Колашина (!) — видети о овоме: Петар Шобајић, *Бјелопавлићи и Пјешивци, племена у црногорским Брдима*, Насеља књ. 15, Београд 1923, 164, 184, 222, 223. Напомена: Данас породица које су сматране Колашиновићима скоро и нема у том бјелопавлићком селу.

¹¹ Karlo Horvat, *Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XXI, Sarajevo 1909, 57.

¹² Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, Београд 1902, стр. 357, 369, бр. 1417 и 1468, видети и стр. 353 бр. 1397; Љ. Ковачевић је указао на могућу мањкавост записа из 1647. године због могућности да је преписивач наше старог слово које се транскрибује као т читао као е и тако добио другу бројну вриједност, па умјесто 1651. испало 1647; видети о овоме: Љ. Ковачевић, *Три Брсково и жупе Брскоvsка и Љубовићска*, Глас СКА XXX, Београд 1891, стр. 9. нап. 10.

Турци, они ће касније подићи и Никшић, па ће и овај град добити име по познатом племену Никшићи, иако је ту раније постојао стари град Оногошт, подизан кад је племе Никшићи дошло у отворен сукум са турским феудалним системом и постепено клизило ка заласку некадашње моћи.

У записима налазимо још један град са основом „кол“ у имену. Тако неки Јаков, настављач штампарског дјела Божидара и Вићенца Вуковића остави запис (датира се 1566) да је „родом и отчеством... в подкрили велике гори Осоговцеј, близ Коласиског града, от места нарицаема Камена Река“, а према једном запису из средине наредног вијека сазнајемо да је у том предјелу постојала и област Колашија, гранични предео кратовског и штипског краја.¹³

Из времена утврђивања Колашина на Тари потиче и синбелија патријарха Гаврила (писана 1651. а потврђена 1657), којом овај даје источнохерцеговачку епархију митрополиту Василију Јовановићу, названом касније Острошки: „Смерније моје пишет богоспасну епархију, јеже зовет се Никшићи и Плану и Колашиновиће, јеже јест кадилук приеполски“.¹⁴ Одмах затим у нашим записима име се јавља са врло прецизним тј. недвосмисленим значењем („сију књигу купи поп Марко Јовановић от племена Колашиновић в лето 1667“).¹⁵ Током извјештајима. Тако 1658. главари Потарја, Мораче и Роваца, са скупа у Морачи, послаше извјештај Которанину Вићенцу Болици, а потписници — поред осталих — бијаху Никола Баичевић (ради се о сину кнеза, касније војводе Раича Милошевића. Презиме није братсвеничко већ патронимично — Ж. Ш.) и „conte Paolo Lalovich da Colassina“.¹⁶ Највероватније ово „da Colassina“ треба да значи од Колашина као предјела, јер тешко је вјеровати да би се Павле Лаловић представљао према турској тврђави — граду, а познато је да се Колашин као трговачки центар није никада развио, а камоли одмах послѣ коначног утврђења. Настао у доба општих немира херцеговачких и брдских племена из потребе да Турцима послужи као препрека сарадњи Потарја и Брда, Колашин ће улогу града осматрача и крајишког стражара задржати до краја турске владавине њиме.

Позната документа нас иницирају на закључак да је предео наметнуо име граду, јер ако пођемо и од претпоставке да је Колашин подигнут и знатно раније него што је то забиљежено у нашим старим записима (у попису из 1516. њега нема, унесено је село Сви-

¹³ *Стари српски записи* I, стр. 203 и 374 — записи бр. 655 и 1500.

¹⁴ *Просвјета, лист за цркву, школу и науку*, год. II св. 11 Петитње 1894, 597. Чини се да се намеће питање о којим се Никшићима ради: редослед је: Никшићи, Плана, Колашиновићи, Морача, а све припада кадилуку Пријепоље; међутим, познато је да је Васиље Острошки у току кандиског рата своју дјелатност развио међу Никшићима из околине старог Оногошта.

¹⁵ *Записи и натписи* I, стр. 398 бр. 1631.

тога вијека Колашин се релативно често помиње и у млетачким

¹⁶ Глигор Станојевић, *Црна Гора у доба кандиског рата* (1645 — 1669), *Историски гласник*, орган Историског друштва НР Србије бр. 1—2 за 1953, стр. 48 нап. 155.

њачица, на које подсећа рјечица Свињача која увире у Тару код Колашина, уписано и 1455. као ненасељено село),¹⁷ тешко да би једна турска војничка тврђава наметнула име предјелу. Околно немуслиманско становништво то не би прихватило, односно назив не би могао бити дубље укоријењен. Оваје је потребно указати на чињеницу да се у нашим старим споменицима, записима и др. поједини предјели називају жупом, а не нахијом иако су жупе као административне јединице давно нестале. Штавише, колико је познато, средњовјековна жупа Вранеш као административно-територијална јединица није ни постојала, већ се нахија Вранеш јавља тек у турском периоду, настала издвајањем неких џемата сточара из нахије (средњовјековне жупе) Љубовића, па и поред тога она се у нашим домаћим изворима назива жупом.¹⁸ Даље, нијесмо сигурни да је потребно правити све могуће комбинације са основом ријечи „кол“, односно настанак имена обавезно везивати за турски период. У вези са тим потребно је указати на чињеницу да само у катастарском попису области Бранковића из 1455. налазимо на ова села те области са основом на „кол“: Колут, Коларић, Коло, Колче (Колић), Кололочник (Колочник) — села у предјелу данашњег Ибарског Колашина под називом Колашин нема,¹⁹ а иначе имена са основом „кол“ јављају се и другдје, као: Коловрат (данас предграђе Пријепоља а и другим крајевима), затим Коловоз (у значењу једног од мјесеци, пута па и село даниловградског краја), локалитет Кололеч у Бјелопавличима, израз колотечина и тако редом. Међутим, ако пођемо од наставка „цин“, такође указујемо да је у поменутом дефтеру за скадарски санџак 1570. године, у нахији Бјелопавлићи, поред села Колашини, уписано и село Петрушини (данас Петрушиновићи у значењу краја који обухвата више села — Ж. С.) поменуће нахије са 85 кућа.²⁰ Затим овдје треба поменути влашке катуне Душанове Арханђеловске хрисовуље Пинушинце и Добрашинце и заселак Боршинци,²¹ а потом и лична имена која се јављају у предтурском периоду: Добрашин, Болашин, Петрушин, Милашин, Вукашин и сл.

¹⁷ Hazim Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića — Zbirni katastarski popis iz 1445. godine*, Monumenta turcica II, Sarajevo 1964, стр. 13. нап. 84 и 85.

¹⁸ *Записи и натписи I*, стр. 956; Стојан Новаковић, *Стари српски споменици XV—XVIII века*, Гласник Српског ученог друштва, књ. XLII, Београд 1875, 128; О жупи Вранеш видети: Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, izdanje Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1959, 166; видети Жарко Шћепановић, *Средњовјековна села Јабучно и Палеж и граничне међе Жупе Љубовиће*, Историјски записи, књ. XXVII, Титоград 1970, 401.

¹⁹ Hamid Hadžibegović, Adem Handžić, i Ešref Kovačević, *Oblast Brankovića, opširni katastarski popis iz 1455. godine*, Monumenta turcica II, 2/1 Sarajevo 1972, 70, 99, 108, 205 i 224.

²⁰ Бурђев, *Радови научног друштва II*, 199; Бурђев, *Нови подаци...*, 16; Шобајић, *Нав. дело*, 162.

²¹ Ј. Шафарик, *Хрисовуља Цара Стефана Душана, којом оснива манастир св. Архангела Михаила и Гаврила у Призрену*, Гласник Друштва српске словесности, свеска XV, Београд 1862, 279, 297, 307.

Но ако бисмо пошли од претпоставке да је турски период донио име предјелу, односно да је настанак имена везан за турска утврбења, куле и слично, што вјероватно није, онда би се највјероватније радило о дербенџијама или неком сличном полувојничком реду, повлашћеном дијелу становништва, чуварима путева и кланаца, односно чуварима из кула. У том случају имена би требало везати за рани период турске владавине, конкретно за 15. вијек. Међутим, овој, чини се неодрживој претпоставци, супротставља се чињеница да баш на најпрометнијим караванским путевима, колико нам је познато, нема насеља, односно локалитета са тим именом. Истина, Тара је била својевремено крајиште Пашајита и Иса-бега Исхаковића више од пола вијека (крај 14. до друге половине 15), али крајишта је било и на другим странама, а локалитета са тим називом нема.

Најзад, деведесетих година 17. вијека у историјским изворима налазимо презиме Колашиновић. Наиме, послѣ повлачења аустријске војске из предјела тзв. Старе Србије и турског продирања ка сјеверу (првих мјесеци 1690), а послѣ познате сеобе под Арсенијем III, поједина одјељења Срба и Албанаца упадају на територију заузету од стране Турака и наносе осјетне губитке непријатељу. Старјешина једног таквог одјељења које је крстарило Косовом бијаше Тома Колашиновић. Капетана Тому Колашиновића 1693. године деспот Бурђе Бранковић наименова за пуковника, али наредне године Колашиновића убије побуњена посада у Мартоношу; за његове убице брат му Симо Колашиновић од аустријског Ратног савјета затражи казне.²²

У нашим изворима с краја 17. вијека па надаље налазимо нов, дотада непознат термин Колашинац, који, што је Елезовић добро уочио, „достаје по значењу синоним са речју муслиман, Турчин“, што би, према Елезовићу, требало да значи „да се колашинско племе на Тари у већини истурчило“.²³ Друштвених а у вези са тим и конфесионалним промјена на том подручју послѣ кримског и морејског рата морало је бити. Тај нови, односно модификован стари термин изражава те промјене, али у прво вријеме упоредо са називом Колашинац егзистира и стари назив Колашиновић. Тако када је крајем 17. или почетком 18. вијека манастир Добриловина предавао реликвије манастира Равне Ријеке Никољцу код Бијелог Поља, примопредаји, поред осталих, присуствова и „сведок Која Лаловић из Колашиновића“.²⁴ Према томе, изгледа да је термин Колашинац у прво вријеме означавао припадника градске посаде и, евентуално,

²² Јов. Н. Томић, *Десет година из историје српског народа и цркве под Турцима (1683—1693)*, Београд 1902, 170; Јован Радонић, *Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII и XVIII веку*, књ. I, Нови Сад 1908, 74—77; Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско—поморишке границе*, Нови Сад 1929, 288, 325.

²³ Глиша Елезовић, *Нав. дјело*, стр. 21, а упоредити: *Стари српски записи бр. 7184, 4574* и др. означене код Елезовића.

²⁴ *Стари српски записи и натписи II*, стр. 462 бр. 4581.

исламизираниог припадника племена Плањана и Колашиновића, становника из околине града. У питање колико је прогес исламизације захватио то подручје послједице ратова у 17. вијеку чини се да је засада тешко залазити све док не буду познати турски катастарски пописи и, евентуално, други извори. Ипак се намеће мисао да је до појачане исламизације и осјетнијег исељавања неисламизираниог становништва са тог подручја дошло током 18. вијека, када је овај крај тонуо у тотални мрак. Истина, сеоба под Арсенијем III присутна је у народној традицији као што су у њој присутна и бројнија исељавања у склопности Дробњаке и друге крајеве, које традиција везује за другу половину 18. вијека.²⁵ Оваје ваља напоменути да је турски Колашин током 18. вијека па до краја турске управе њиме, по примјеру Никшића, пружио уточиште свима онима који су се неким случајем у свом племену негдје у Црној Гори или Брдима огријешили о опште прихваћене законе племенске заједнице — одметницима од братства и племена, склоним осветничком злопамћењу, разноразним очајницима. Преласком на ислам ових својеврсних ускока прекидана је свака веза са завичајем, изузев осветничка; племе је у свом одређеном сину добијало најљућег противника, а назив Колашинац значење љутог турског крајишника.

Колашин је уписан и у два поменика: на 15. страни пећког као племе, гдје су, према Стојану Новаковићу, унесена „имена од XV века па све до краја XVII са врло мало познијих“.²⁶ Овај упис је према Љ. Ковачевићу, по свој прилици извршен послједице 1650. године.²⁷ На 57. страни поменика манастира Добриловине уписан је „Град Колашин“, а на маргини исте стране „село Колашиновићи“. Овај упис је извршен када је у Колашину био и немуслиманског становништва, односно у вријеме кад Колашин (град) није био само војничка тврђава. Иначе, у катастиг Добриловине су, према Боровићу, уношена имена почевши од 17. вијека.²⁸ Овај податак служи као доказ о упоредном егзистирању оба имена неко вријеме. Истина, сада „Колашиновићи“ означава само име једног села, а касније то име ће у предјелу Потарја потпуно нестати, по свој прилици током 18. вијека.

На основу изложеног намеће се закључак да се име Колашиновићи у историјским изворима јавља најприје као ознака предјела,

²⁵ Андрија Лубурић, *Дробњаци племе у Херцеговини*, Београд 1930, 192—193, 195—196, 197.

²⁶ Стојан Новаковић, *Српски поменици XV—XVIII века*, Гласник Српског ученог друштва књ. XLII, Београд 1875, 17, 135.

²⁷ Љ. Ковачевић, *Нав. дјело*, стр. 9 нап. 9.

²⁸ В. Боровић, *Прилози за нашу стару књижевност и историју. Рукописи у Николцу код Бијевог Поља*, Зборник за историју јужне Србије и суседних области књ. I, Скопље 1936, 90. Боровић је катастиг идентификовао као добриловински, што није представљало тешкоћу с обзиром да на 12. страни (пагинација извршена накнадно, и то овлашти обичном оловком) стоји да га „од здуума безбожније агарјана колашинских донесе Никола Косовић у цркву белопољску. На 1833. године...“ гдје се од тада чува у манастиру Никољца. Катастиг им је ставио на увид протојереј у пензији Симо Басекић, па му и овом приликом срдечно захваљујем.

а истовремено и као име рода, односно племена који тај предео насељава. Из првих познатих извора тешко је закључити да ли се ради о називу предјела или називу рода, односно племена (ријеч је само о Колашиновићима на Тари — Ж. Ш.). Потом се јавља име Колашин који термилолошки означава име града тврђаве, а Колашиновић — село. И, најзад, Колашиновић се јавља као презиме, а оно је у сваком случају родовско, његови носиоци потичу од племена Колашиновићи.

На крају, на основу расположивих извора, чини се да се може закључити да је име Колашин, сва је прилика, настало од имена неког славизираног, односно србизираног сточарског рода, који ће послужити као основа за формирање не тако бројног племена Колашиновићи. Индикативно је у том погледу предање које је крајем прошлог вијека забиљежио Нићифор Дучић да се „Колашин негда звао Кричак; а Колашинци Кричковићи“, да су „од Кричковића били војводе у Колашину“,²⁹ а познато је да су Кричи некад насељавали подручје Дробњака и Језера, одакле су потом протјерани на десну страну Таре.³⁰ Иначе, у подручју Потарја, у Морачи и Ровцима врло је жива традиција о старом становништву — Кричима, Маџурама и Матаругама. Даље још увијек није проучено миграционо кретање становништва које је условљено продорима Турака, односно исељавања ка западу послје маричке и косовске битке, а подручје Потарја, бар за извјесно вријеме, било је подесно уточиште за покренуте сточаре. Истина, ову претпоставку о поријеклу Колашиновића не потврђује поменуто предање о Колашију, на основу кога би се морао извести закључак да су Колашиновићи у Потарју стариници, што није посве искључено. Међутим, једно је сигурно да су током 16. и 17. вијека подручје ужег Потарја насељавала племена Тарски Никшићи,³¹ Плањани и Колашиновићи и да ће по овим последњим, односно по називу предјела који су они насељавали, турска тврђава Колашин добити своје име, једноставно зато што је град подигнут на терену чије је име било врло познато. Град ће касније у промијењеним друштвеним условима утицати да шире подручје добије његово име, а нешто касније настаће појмови Горњи и Доњи Колашин, док ће прије тога стари назив Колашиновићи сасвим нестати. Чини се да се читав овај проблем може пратити у једном развојном процесу и да га само тако треба посматрати. Питање Ибарског Колашина и села Колашина у Бјелопавлићима за сада остављамо по страни.

²⁹ Нићифор Дучић, *Колашин, предјел и племе у Херцеговини*, „Братство“ — часопис Друштва Светога Саве, бр. II, Београд 1888, 150.

³⁰ А. Лубурић, *Нав. дјело*, 17—19; Исто у часопису „Записи“, књ. VI св. 1 Цетиње 1930, 40—42; Опширно о Кричима: Петар Влаховић, *Кричи и зачеци њиховог етничког раслојавања*, Гласник Етнографског музеја у Београду књ. 33, Београд 1970, 94—108.

³¹ Жарко Шћепановић, *Никшићи у Потарју — Прилог историји племена Никшићи*, Југословенски историјски часопис бр. 1—2/1972, 17—32.

Résumé

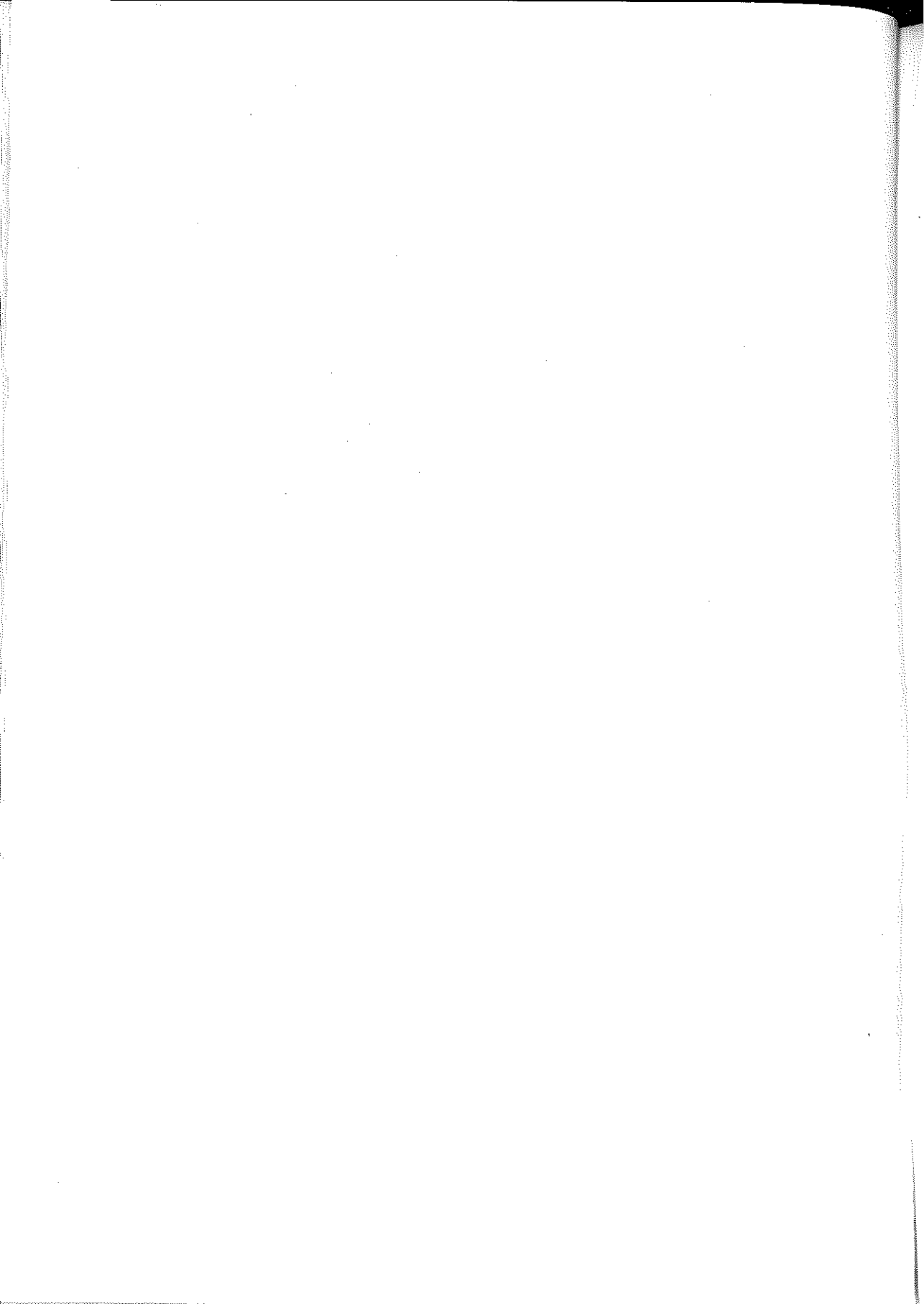
Zarko Ščepanović

KOLAŠIN SUR TARA

La tradition populaire veut trouver l'origine du nom de Kolašin dans un nom propre. A l'opposé de la tradition populaire, dans la science ont été émises plusieurs hypothèses qui sont, à ce qu'il paraît, difficiles à adopter. Inacceptable, sous ce rapport, est aussi l'hypothèse qui a été insérée dans les encyclopédie et autres manuels, que ce nom dérive d'un grade militaire turc (*kolaz* ou *kolaz*).

Dans les sources historiques, les noms de Kolašini et Kolašinovići apparaissent d'abord comme une désignation de la région et aussi comme désignation de la gens ou de la tribu qui habitait dans cette région; puis le nom de Kolašin désignait le château fort et Kolašinovići était utilisé comme nom du village, de sorte que ces deux dénominations existaient parallèlement. Finalement, Kolašinovići apparaît aussi comme nom de famille qui est, de toute façon, gentilice. Les porteurs de ce nom ont parfois, outre ce nom gentilice plus large, aussi leur propre nom de famille plus étroit, tandis que les autres gardent uniquement le nom plus large de Kolašinovići.

Selon toute apparence, le nom de Kolašin dérive du nom de la gens ou plutôt de la tribu de Kolašinovići qui, d'après les sources historiques, habitait aux XVIe et XVIIe siècles, une partie de la région de Potarje dans laquelle les Turcs avait construit le château fort de Kolašin sera donné à un territoire plus vaste et ensuite se formeront aussi les notions du Haut Kolašin et du Bas Kolašin. Les habitants de la région seront nommés Kolašinci ce qui sera, dans une période déterminée, le synonyme de confinaire — habitant d'une frontière militaire turque.

Љубица С. Јанковић, Београд

ВЕРТЕКОПСКИ РАТНИ АЛБУМ ЛАЈОНЕЛА БАДЕНА

*Британски добровољни болничар као скупљач песама и мелодија
српских војника на Солунском фронту*

Увод. — У културној историји међународне узајамности дешава се да случај неочекивано открије малу или велику вредност; понекад донесе и неочекиване последице за међусобно упознавање и сарадњу. Да ли је у почетку првог светског рата британски добровољни болничар, родом из Винборна у Дорсету, могао слутити да ће на положају Битољ — Кајмакчалан бити не само задивљен храброшћу српских војника него и опчињен лепотом српских народних мелодија? Да ли је могао предвидети да ће на Солунском фронту две године своје младости посветити нези српских рањеника и болесника, исто тако прикупљању њихових мелодија и песама које, по његовим речима, заузимају најтоплије место у његовом срцу. Да ли смо ми могли знати да ће један пожртвовани мелограф из Велике Британије чувати четрдесет година трагове музичког живота широких слојева српског народа?

О његовој ратној збирци нико није писао ни у Енглеској ни код нас. Зато нисмо могли ни знати ни предвидети да ће нам се тај скупљач песничког и музичког репертоара српске војске јавити у току 1955. године из Паркстона, где је живео,¹ и да ће нам у току 1956. и 1957. године у етапама слати на дар преписе мелодија и тек-

¹ а) Банденово прво писмо (без датума) којим нам се представио. Примљено 25. јула 1955.

б) Лајонел Баден (од Љ. С. Ј.), „Политика“, Да ли знате, 29. јануара 1956.

в) Даница С. Јанковић, Лајонел Баден, енглески скупљач наших мелодија, Гласник Етнографског музеја у Београду за 1955, објављен 1957, стр. 259—264. Ту писац говори како нам се јавио вертекопски скупљач мелодија.

стове песама које је прикупио у 36. Општој болници придодатој српској војсци код Вертекопа у Македонији.²

Школовање и припремање Лајонела Бадена за различите позиве. — Неочекивана појава овог Енглеза у својству скупљача мелодија и песама српских војника захтева ма и најкраћи осврт на његов живот, рад и развојну линију.³ Како се неговало и развијало његово музичко образовање и како се, поред тога, припремао и за разне друге професије, сазнајемо пре свега из кратке аутобиографије⁴ коју наводимо у преводу:

„Ја лично потичем из музикалне породице, јер су и мој отац (виолинист и члан музикалне породице) и моја мати (пијанисткиња и певачица) музикални — као што су и две моје сестре.

Када ми је било отприлике десет година, постао сам члан хора Вимборнске катедрале и ту научио велики део најбоље енглеске црквене музике (из 16. и 17. века). Готово у исто време почео сам да учим музику, виолину — и још је учим, мада су моја рамена и зглобови прилично реуматични.

Када сам отишао у школу са пансионом, био сам срећан да наиђем на веома музикалну госпођу која је била домаћинова сугрупа. Она је доста припомогла моме музичком образовању. Тада, пошто сам завршио са школсвањем, ступио сам у службу код једног правозаступника у Вимборну“ (то је било по жељи Баденова оца) „и поново постао члан хора Вимборнске катедрале као бас. После пет година квалификовао сам се као правозаступник, а онда је настао рат 1914 — 1918. Годину дана провео сам у једној бристоолској

² Љубица С. Јанковић, *Неколико речи о енглеском скупљачу наших мелодија*. У одсуству предавача, због болести, ово предавање прочитано је на Годишњој скупштини Удружења фолклориста Србије 7. априла 1957. Тада је од присутних чланова послат поздрав Бадену, на који је он одговорио писмом од 15. априла 1957.: „Дубоко сам узбуђен вашим љубазним поздравом, који ми је послат са Вашег годишњег састанка. Могу ли да вас уверим о своме сталном интересовању за све српске ствари, а нарочито за дивне народне песме и игре. Моја љубав према српском народу настала је у годинама 1916—1918. када су многе стотине, чак и хиљаде болесних и рањених српских војника прошле кроз енглеску болницу бр. 36, која је постављена код Вертекопа. Ми, Енглези и Енглескиње, били смо поносити што смо били придодати Српској армији, и пријатељство које је почело у тим тужним данима и сада је топло као некада“.

³ Извори за најважније моменте у Биографији Баденовој: писма његова и његових бивших ученика архитекте Ј. А. Милера; Баденово предавање *Једна музичка авантура на Балкану* понављано у Дорсету неколико пута; Предговор његове збирке; сведочанства Баденових претпостављених и његових ученика, програми његових предавања, његова усмена саопштења. О условима и приликама на Вертекопу говори рад: Colonel S. F. Clarke *General Hospital with the Royal Serbian armö* (No 36 general Hospital) — Из медицинског часописа *Janzet*, 1920. Ту се писац са великом симпатијом изражава о српским војницима, којима је посетити доста места. Дато Музеју Српског лекарског друштва.

⁴ У Б. писму од 14. маја 1956.

болници (где сам створио и један мали оркестар — а затим од 1916. до јануара 1919. био сам на Вертекопу.⁵

Кад сам пуштен из војске, одлучио сам да променим позив и да од правника одем у наставника. То је значило спремати се за диплому из научне групе у којој би француски био главни предмет, што сам ја радио на Лондонском универзитету 1924. (као екстерни кандидат), док сам истовремено вршио наставничку службу у Ланкеширу. Затим, пошто сам добио диплому из педагошких наука у Оксфорду, 1927, одлучио сам да радим и за диплому из музике. Скоро сам био завршио ове студије, кад сам постављен за директора класичне гимназије у Апбају, Вестморленд.“

Рад на музици и културно-васпитном друштвеном пољу. — У Аутобиографији, Баден даље говори:

„У Апбају сам водио градско певачко друштво и образовао школски оркестар. Пошто сам напустио Апбај, ја сам на Универзитету у Дерему (Durham) 1947. и у току последњих осам или девет година, писао сваке недеље историјске и аналитичке белешке за програме Борнмаутског симфонијског оркестра. У току последњих дванаест година био сам тако исто председник Борнмаутског музичког друштва, које организује концерте камерне музике. За то време био сам секретар (а сада сам хоровађа) мале групе мадригалиста која приређује концерте у Борнмаутској области.⁶

И моја супруга је веома музикална — она је добар пијаниста и челиста.

Ја сам исто тако вођа и библиотекар Борнмаутског аматерског оркестра⁷ и одржао сам доста предавања о музици на Саутемптонском народном универзитету и у Радничком просветном удружењу.“

То су у ствари били читави екстерни универзитетски течајеви на којима је Лајонел Баден, као што показују програми тих течајева, у току неколико година одржао више од стотину предавања, музички илустрованих, о разноврсним темама из британске и друге европске музике. Говорећи у тим предавањима о националним особинама у музици разних земаља, Баден се осврнуо и на музику Југославије.

Наведеним чињеницама треба додати Баденову сарадњу у разним друштвима и установама, као и његов организаторски рад. Са успехом је радио друштвено-васпитно за омладину. Као директор средње школе управљао је и интернатом. Уз помоћ своје музички образоване супруге Маргарет Баден, учинио је да прилив ђака знатно порасте. Обоје су врло много допринели развоју музичког живота у том интернату. Ту су организовали хор од 50 дечака и гудачки

⁵ Б. је за свој добровољни рад у првом светском рату похваљен „за племените и одличне услуге на бојном пољу“.

⁶ У писму од 29. септембра 1955. пише: „Имали смо групу од 15 певача мадригалиста у нашој кући прошле ноћи — певали су мадригале и мотете из 16. века. Ми се редовно састајемо и пријатно забављамо“.

⁷ У аматерском оркестру свирао је прву виолину, доцније прву виолу — по усменом саопштењу.

оркестар од 24 свирача, што су врло лепо оценили музички ауторитети и главни школски инспектори у Вестморленду.⁸

Баден постаје члан Музичког комитета за тај крај, где је 1942 — 43. организовао музички фестивал за школе у Аплебеју. У истом месту био је за време другог светског рата председник Комитета за контролу хране и члан Савета за предвојничку омладинску обуку, поред других дужности које је тамо вршио.⁹

У Борнмауту годинама сарађује у *Winter Garden's Society Magazine*, објављујући радове о музичким темама. Одатле су нам познати његови збијено писани чланци: *О природи музичке инспирације*,¹⁰ и о *Неким Моцартовим пријатељима*.¹¹

Сведочанства о Лајонелу Бадену. — Сведочанство једног претпостављенога¹² говори о Баденовим одличним дипломама; о изузетним квалификацијама за наставу модерних језика; о његовој репрезентативној функцији у Комитету наставника и наставница, чији је био користан члан и чије је поверење уживао; о његовом чланству у Комитету за испите, где је пружао знатну помоћ при избору деце за средњу школу; о ширем образовању ученика под његовом управом; о значајним резултатима на његовим испитима. Највише истиче допринос Бадена и његове музикалне супруге правом музичком образовању ученика. На крају, наглашава да су односи Баденови са колегијумом били добри, да је пријатно било с њиме радити, и да је од оне врсте људи који ће радити глатко и срећно у свакој средини, да се никад не узбуђује, да има природне дражи у понашању и лакоћу у понашању конатка с људима, и да ће на сваком послу бити савестан и поуздан.

Слична сведочанства о Лајонелу Бадену дају и један наставник који је под његовом управом радио и његов бивши ученик архитекта Милер, од кога смо први пут сазнали за вертекопског сакупљача наших мелодија.¹³ Милер је, такође, послао писцу овога рада извештај о Баденовој смрти, прапраћен следећим сећањима:

„Он је први пут ушао у мој живот пре 45 година, кад сам био млад ученик а он мој наставник. Од тога доба ја сам увек био његов „Бак”, а у доцнијим годинама развило се веома интимно пријатељство међу нама. Он је био врло велики човек племенитог кова и он оставља празнину у моме животу коју нико други не може попуњити... Идеал из својих двадесетих година о међународном братству задржао је целога живота у свему што је говорио и радио.”¹⁴

⁸ Писмо без датума.

⁹ Исто.

¹⁰ Lionel Budden, *On the nature of Musical Inspiration*, The Winter Gardens Society Magazin No 21, Summer 1955, pp. 20—24.

¹¹ *Some Friends of Wolfgang Amadeus Mozart*, The Winter Gardens Magazin No 24, Spring 1956, pp. 14—18.

¹² John Traveilyn Eg. Director of Education for the County of Westmorland, Conty Hall, Hendel (од 26. септембра 1943).

¹³ Милерово прво писмо од 23. маја 1955. Видети и под 1в).

¹⁴ М. п. од 9. јануара 1966. Љ. С. Јанковић, *Умро енглески научник А. Баден...*, „Политика”, 23. јануар 1966. (Наслов је измењен).

Све наведене чињенице и сведочанства показују савесно схватање свих обавеза и потпуно предавање раду и разноврсним дужностима овог уистину човекољубивог, културног и друштвеног радника.

Али и поред разноликости занимања у пет праваца (језик, педагогија, администрација, права и музика) може се из свега тога видети да у животу Лајонела Бадена музика има првенствен значај. Ма шта учио, он се напоредо с тиме и музички образовао. Ма чиме се бавио, он музику не напушта, него се, напротив, све више огледа и развија као музичар. Посматрачу са стране може се учинити да се овај способни музички радник из музикалне породице, предоређен за рад на музичком пољу, подсвесно бранио од музике мењањем позива и занимања. Између осталог, он се бавио и спортом, у коме се исто као и у осталим занимањима одликовао. При свему томе, Баден се музици стално враћао и за њу ма на који начин везивао, да се најзад, 1952. године, када је отишао у пензију, њој потпуно посвети.

Идући тако за својим унутрашњим позивом, подстакнут и другим околностима, као што ћемо доцније видети, Баден је још као младић између двадесет пете и двадесет осме године живота, кад га је рат довео на Солунски фронт, извршио историјски задатак у области наше музике који нико од њега није тражио већ који је он сам себи задао осећајући неодољиву потребу да му се сав преда. Он је то додуже радио из задовољства и из потребе да одржи свој дух ("To keep my mind alive"), али он је то могао постизати и другим средствима, и своје малобројне слободне часове употребити на друге разоноде. Међутим, као што сам истиче у више махова, он је то чинио пре свега зато што га је наша музика привукла,¹⁵ а затим, освојила га је и љубав српских војника према музици. Тим поводом Баден чак изјављује да такву љубав у односу на музику није нашао у енглеских војника, који су више наклоњени спорту.¹⁶ Задивљен и херојством наших ратника који су натчовечанском снагом извршили пробој Солунског фронта, — уз помоћ савезника, Баден је успевао да у најтежим околностима које су томе историјском догађају претходиле, од наших болесних и рањених војника и реконвалесцената добровољно забележи знатан број мелодија. Још више, он је успео да то бележење учини извором великог задовољства и за себе лично и за војнике од којих је прикупљао мелодије јер су му се они радо одазивали. Баден је то радио са неком готово страсном тежњом да ништа не пропусти што се може прикупити, макар то било и најслабија верзија неке мелодије или текста за песму, макар то био и само фрагмент, макар не већи од једног стиха, макар и само наслов. А ако наслове није могао добити, он их је сам стварао за поједине мелодије.

¹⁵ Б. писма и предавање под 3), први пут одржано у Борнмауту 17. маја 1955. (МС)

¹⁶ Писмо од 28. фебруара 1956. И усмено.

Баденов мелографски и колекторски начин рада. — Одушевљење које је Лајонел Баден још из Енглеске носио за рад енглеског мелографа Сесила Шарпа, нашло је на страноме тлу материјала и побуде да се и он лично окуша као мелограф и скупљач.

Да се осврнемо најпре на његове *информанте* и друге изворе. Убрзо по његовом доласку на Вертекоп године 1916, једна од првих ноћи била је судбоносна: она га је определила за скупљача мелодија и песама српских војника. Баденова сећања овако оживљавају те моменте: „Нико од њих није знао ни речи енглески; ја нисам знао ни речи српски. Тада сам у ноћној тишини чуо звук свирале. Открио сам да један од људи најгрубљег изгледа свира на „свираљки“ из које излази једна дивна мелодија украшена „мордентима“ и са прекомерном секундом (с-фис) као веома упадљивим својствима. Пришао сам „хајдуку“ и показао да се интересујем за његово свирање. Одмах смо се спријатељили и помоћу знакова споразумели да идућих вечери буде још мало музике. Том приликом још неколико других Срба у шатору окупило се око нас, и на једном отпатку хартије начинио сам свој први запис српске народне мелодије. „Дунеранке“.¹⁷

Писао је кући да му пошаљу виолину и српску граматику. Стигле су после месец дана. Обе су врло корисно послужиле како у погледу упознавања музике вертекопских пацијената, тако и у погледу стицања првих Баденових појмова о нашем језику, историји и народу. Значајне су његове изјаве о томе: „У Граматици (Олендорфовој) налазила се кратка скица српске историје и ја сам сазнао за четиристогодишње (!?) патње под турском влашћу и за имена неких српских јунака: цара Лазара, Краљевића Марка, Хајдук Вељка. Тада су ми се песме показале у живљој боји, као, на пример, она о хајдук Вељку која почиње: „Болан ми лежи, море Кара-Мустафа“.¹⁸

На Вертекопу сазнао је и за гусле са једном струном. Доживео је велику радост кад му се пружила прилика да слуша гуслара на једноструним гуслама, мада му је, како сам каже, било немогуће да тачно забележи читав начин певања — „пошто гусле час прате глас, час се одвајају и свирају само док се певач одмара“.¹⁹ Тако се интересовање Лајонела Бадена за српску вокалну музику пренело са српских лирских песама на српске епске песме и све више ширило. Легендарно херојство српских јунака из народних песама могао је да пореди са херојством наших војника из стварности која се пред његовим очима величанствено манифестовала при освајању кајмакчаланских висова. Овај Енглец, тако пријемчив за утиске, просто није могао а да не бележи музику српских јунака. Као што је неуморно вршио своју напорну болничарску дужност у шатору за операције, исто тако ревносно бележио је песме и мелодије кад год му се пружила прилика за то. У Енглеској је раније мало имао

¹⁷ Нав. предавање под 3 и 15.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Исто.

прилике за бележење: он је тамо записао неколико божићних химни својствених селима у Дорсету.²⁰

Упркос свим невољама по доласку на Вертекоп привучен у првом реду српском народном мелодијом, своје интересовање почео је да преноси и на све друге мелодије које је у то време, у војсци разних народности, могао чути.²¹

Млади мелограф обично није бележио имена својих певача и свирача. Добијао је и записане мелодије од бандиста и војних капеланика, чијих се имена такође не сећа. Изузетно помиње официра Рад. М. Гајића (или Тадића), који му је дао неколико клавирских обрада из збирке Владимира Р. Борбевића. За неке мелодије из своје збирке (бр. 147 — 160) каже да их је добио од Томића из Тимочке дивизије, за неке песме — од Васе Вулетиха из Алексинца. О певачима и свирачима даје обично само општије напомене. За овог енглеског музичара био је „дан обележен црвеним словима кад је војна музика („банда“) Шумадијске дивизије и др. посетила болницу да би свирала болесним и рањеним српским војницима избор мелодија и игара“.²²

Баден нам је послао неколико текстова песама које су му записали Срби, испод чијих записа стоје њихови потписи. За песму „Клопуше љупке ружице“ (наводимо тачно без исправки) стоји потпис Коста Аћин 10/23. VII 1917, Вертекоп; за песму „Пастирче“ и П. Јовановић. Од Васе Вулетиха из Алексинца записао је четири песме. Иначе, вертекопски сакупљач се не сећа имена српских војника од којих је записивао и сакупљао записане мелодије и песме. Понекад помене само, свакако више као подсетник за себе, из кога је шатора био војник који му је пружио мелодију. Помиње само име Јован, без презимена, једног Циганина, од кога је записивао мелодије. За Јована каже да је био тешко рањен у десну руку, али да је при свему томе био изванредан свирач на виолини. Јован је показао Бадену разне врсте углашавања (штимовања) које је употребљавао поред уобичајеног Ге, Де, А, Е, на пример углашавање А, Е, А, Е које му је било најмилије за орске мелодије, или А, Е, Ха, Цис или Це. „Јован ми је исто тако свирао једну босанску песму о робовању из времена кад је Босна била под аустријском влашћу: „Авај, Босно, сиротице клета“. Мелодија је развијена и ја сам забележио три њена унеколико различита облика“. Јован је показао Бадену и неке вежбе које он врши да би му прсти и руке били гипки, неке етиде које свира кад вежба на виолини. Свирао је и једну малу „сцену“ која се зове „Изгубио јагње“, а која је мелографа подсећала на енглеску причу за малу децу: „Мала Бо Пип изгубила је своју овцу“. О материјалу који је добио од Јована, Баден наставља: „Најлепша Јованова песма била је, мислим, „Црна земља“, тужна песма у којој се опева како један Циганин тугује над гробом

²⁰ Б. усмено саопштење.

²¹ Исто.

²² Нав. предавање.

своје драге. Друге су биле ведрије као: „Ми Цигани сос Цимани“ (Наведено тачно по Бадену).²³

Помиње неког старог Циганина који му је помагао у шатору за стерилизовање и од кога је забележио песму „Баурко мила“: „Он је себе пратио на малој виолини свирајући разрабене верзије мелодија између стихова. Он ми је исто тако свирао и неке fine игре, „Кокоњеште“ тако брзо да ми је било прилично тешко да их забележим“.²⁴

Једну дирљиву појединост о болесном певачу од кога је записао песме: „Расцвало се равно поље прилепско“ и „Пушка ми је свје и свја и рука десница“ (наведено тачно по записивачу) Баден наводи: „Певао ми је један млад Србин који ме је много везао за себе и за кога сам знао да умире од туберкулозе“.²⁵

За већину мелодија и песама, овај млади енглески сакупљач не само да не наводи имена извођача од којих је записивао или добио записе већ за многе не наводи ни те најошштије ознаке као што су: Србин, Циганин, канелник, бандист.

Случај нам је открио једног његовог певача. Поводом прве белешке о Бадену од аутора овог рада у „Политици“, у рубрици *Да ли знате* од 29. I 1956, јавио нам се Миленко Тодоровић који је у администрацији „Политике“ радио више од четрдесет година. Рекао нам је да је за време првог светског рата као рањеник лежао недељу дана у вертекопској пољској болници. Једнога дана дошао је у његов шатор један млад Енглец са виолином и тумачем, и забележио од њега песме: „Ситан камен“ (која је доцније постала омиљена Баденова песма) и „Ево теби, лепа Цано твоје среће јутрос рано“. Кад нам је то саопштио, Миленко Тодоровић је безазлено поносито додао: „Знате, војници су почели да му певају неке просте песме са села, нешто о паргару. Ја им нисам дозволио да наставе — да се не брукамо“. Очигледан пример добронамерне „услуге“ коју је наш родољубиви ратник учинио и енглеском мелографу и нашој народној музици. Није нам познато да ли је било сличних сугестија и од стране других рањеника који су били из градова. Али ако их је било, сигурно је да оне нису помогле британском сакупљачу да дође до наших аутентичних сеоских народних песама и мелодија.

Ни *локалитет* у Баденовој прикупљеној грађи нигде није назначен. Код неколико мелодија поменуто је само да су босанске или македонске. Садржина неких песама показује да су из Војводине.

О *инструментима* са којих је бележио, Баден тако исто даје само најошштије податке: „Мелодије за игре биле су свиране или на свираљки (многи војници носили су свираљку са собом), или на виолини (мојој коју сам им позајмљивао), или на вајама (у неколико прилика) и, у једно два случаја, на кларинету, или од војне музике...“.

²³ Исто.

²⁴ Исто.

²⁵ Исто.

Начин којим се Баден служио у ратним приликама, нарочито у први мах, при записивању мелодија, није уобичајен и у нормалним приликама други мелографи га не примењују. О томе сам каже: „Како сам записивао? Сетио сам се из својих школских дана вежбања из „тоника сол-фа“, и употребавао сам неку врсту музичке стенографије која се заснива на симболима (словима) за тонове дурске скале: „До, Ре, Ми, Фа, Сол, Ла, Си, До“²⁶... „Све моје српске мелодије прво су биле записане тоника сол-фа симболима. Пре свега, зато што нисам имао нотне хартије; друго, зато што сам налазио да много брже иде кад се користе симболи. Сећам се да сам о томе говорио Сесилу Шарпу: он је увек носио у џепу мале свеске са нотном хартијом и бележио мелодије помоћу система од пет линија. Међутим, ја сам нашао да је нотирање по тоника сол-фа систему једноставније и брже (на пошто сам унео и знаке) и подједнако тачно“²⁷. Ево како је изгледала мелодија „Дунеранка“ у тоника сол-фазапису:

(:DM | SS | F FS | MM | SS | F FS | M- | M- :)

„Ide kući obuti se
Jele Dunjeranke
Dunjeranke Dunjeranke
Kruške karamanke.“

SF[#]MR | DM^b | SF[#]MR | DM^b | S : S | FM^b | R- | S-

SF[#]MR | DM^b | SF[#]MR | DM^b | S : S | FM^b | R- | R- || DC.

Баден наставља: „Ја сам наравно писао кући и затражио да ми пошаљу нотне хартије, и кад је стигла ја сам преписао мелодије служећи се обичним нотним записима“²⁸.

Који је систем записивања мелодија бољи? Многи музичари мелографи изјаснили су се, ван сваке сумње, за бележење нотним системом, сматрајући да је то боље, сигурнији, тачнији начин у редовним приликама и под нормалним условима. Али, за мелографа код Вертекопа је тоника сол-фа метод био излаз у недостатку хартије са нотним линијама, и у оскудици временских могућности да сам црта нотне линије. Кад се бележи откидајући од свога времена за одмор, на отпацама хартије која се нађе при руци, онда је и тоника сол-фа метод могао да послужи сврси јер је тренутно тако брже. Када се, међутим, узме у обзир неопходност транскрибовања таквог записа на нотни систем са пет линија, онда је бележење нотним системом ипак брже поред тога што је и боље, и сигурније, и што отпада могућност евнуталних омашки и грешака приликом преношења записа са система тоника сол-фа на нотни систем.

²⁶ Исто и Предговор (без пагинације) под 3).

²⁷ Нав. предавање.

²⁸ Б. усмено саопштење.

О своме поступку при записивању *текстова* песама Баден овако говори: „Заинтересовао сам се и за речи песама, мада сам могао разумети врло мало. Мора се имати на уму да је у то време било веома сумњиво: 1. да ће се Срби икада вратити у Србију, и 2. да ћу ја икада видети Енглеску. Наши редови брзо су се бројно смањивали услед маларије и дизентерије. При свему томе ја сам наставио да се занимам својом пријатном забавом, бележећи речи песама неком врстом фонетског писма, које сам после читао или поново певао да видим да ли их певач може разумети. Тешкоћа у погледу језика делимично је пребројена на тај начин што су све ствари у вези са проверавањем биле сведене на „добро“ или „не добро“. Овај метод био је за чудо добар. Музика се показала као мађијска снага привлачности и убрзо се у логору сазнало да ја волим песме“.²⁹ Али и поред изванредног одзива, делимично пребројена тешкоћа није и савладана препрека када је у питању странац који не зна или не познаје довољно језик народа чије песме бележи. Овај енглески записивач, свестан тога, сам критички говори о својим записима речи песама, за које каже да су неграматички, искварени, непотпуни, неправилни, нетачни.

Пок. Владета Поповић, професор енглеског језика на Универзитету у Београду, који је као студент тешко рањен лежао неколико месеци у 36. Британској болници код Вертекопа, исправио је Бадену неке речи песама, али чак је и он „узалауд покушавао да из неких од ових извуче граматички смисао“.³⁰

Многи од наших ратника са Вертекопа, који би могли нешто рећи и о материјалу и о сакупљачу, нису више међу живима. И Владета Поповић, који би највише могао да нам каже о Лајонелу Бадену, умро је пре него што нам се Баден јавио. Остала је само њихова заједничка фотографија са Вертекопа, а такође и извод на француском из наше историје књижевности који је студент Поповић урадио за енглеског добровољног болничара и сакупљача песама од српских војника. Вероватно да је он Бадену служио и као тумач. По повратку у отаџбину, после првог светског рата, Владета Поповић се са Баденом до 1920. године и дописивао. Зашто је тада прекинута ова преписка, писцу овога рада није познато.

Вертекопски рукописни албум Баденових музичких успомена са положаја Битољ — Кајмакчалан. — Као што се из ранијег излагања могло видети, Баден је настојао да дође до материјала и на директан и на индиректан начин: или је сам записивао и музику и текст песме, или их је добијао записане од војника капелника и бандиста, од официра и војника. Тако је од реда прикупљао све до чега је могао доћи, и њему је то чинило велико задовољство. У свом одушевљењу за музичко благо солунаца, он је чак био дошао на идеју да истражује мелодије и за песме из неке песмарице што ни један наш мелограф не би радио. Дирљиво је да га та идеја није

²⁹ Исто.

³⁰ Исто.

напустила ни после четрдесет година јер он каже: „Октобра 1918. добио сам на зајам од једног српског војника један примерак *Српске песмарице*. Многе од тих песама већ сам знао, за друге сам навео војнике да ми их певају, тако да имам мелодије. А тада сам, исцрпен тешком маларијом, послат кући, тако да за остатак немам мелодија. Да ли мислите да би било могуће добити те мелодије?“³¹ Из овога је јасно да Баден није имао претензија да ствара научну збирку у пољској болници на Вертекопу, ни доцније — збирку у којој би све компоненте биле истовремено забележене, нити је у ратним условима било могуће тако радити. Или, можда, из недостатка искуства са живим стваралачким процесом наше традиције, није ни био свестан потребе истовременог бележења компонената, већ је поступао као сакупљач у западним земљама, где је предање престало да живи и где се оно оживљава из старих збирки уз помоћ преосталих окамењених фрагмената као што је радио и Сесил Шарп за енглеске игре. Зато је Баден стално и врло ревносно тежио да текстове које је он забележио замени бољим и разумљивијим, без обзира на то што компоненте не би у том случају биле истовремено забележене. Из тога су произлазиле нове тешкоће јер ако пронађе бољи текст, речу се не слажу са мелодијом, и обратно, па никако да усклади песму и мелодију.

Као што није имао намеру да ствара систематску научну збирку, вертекопски сакупљач песама и мелодија српских војника није имао намеру ни да ствара селективну збирку у којој би биле заступљене само народне мелодије; још мање — збирку у којој би биле заступљене најбоље верзије народних мелодија и песама забележене од најбољих народних свирача и певача. Он не једанпут пише и говори да је његов рад био предузет из задовољства и да је његова збирка расла брже но што је могао замислити једино захваљујући српским војницима који су били вољни да му свирају и певају. „Мој метод ни у ком случају није био селективан. Ја сам просто бележио све од свакога ко је хтео да свира или да пева и никада нисам покушао да издвојим добре верзије од рђавих“.³² Дакле, он нам је пружио неку врсту *Ратног албума својих музичких успомена* са положаја Битољ — Кајмакчалан, у који је унео све што му је случај донео.

Прикупљени материјал није срећен ни по местима и крајевима, ни по певачима и свирачима, ни по типовима и врстама. На питање да ли је ту грађу уносио у своју збирку хронолошким редом по времену записивања, Баден је одговорио: „Узевши у грубим потезима, мелодије (па било да су песме или игре) срећене су хронолошки — али кад сам поново преписивао, нисам се увек држао хронолошког реда првобитних записа. Мелодије су прво биле бележене на свакојаким отпацама хартије и у малим бележницама“.³³

³¹ Писмо од 8. августа 1955.

³² Б. п. без датума.

³³ Б. усмено саопштење.

Аутор је првих пет свезака у рукопису, где су вокалне мелодије са првим стиховима песама без даљег текста, назвао: „*Песме српских војника прикупљене у 36. енглеској општој болници код Вертекопа за време првог светског рата 1916 — 1918, Лајонел Баден.*“ Другу пошљак у три свеске, где су инструменталне мелодије игара без описа корака, назвао је: *Мелодије за игре прикупљене од српских војника у 36. енглеској општој болници Вертекоп, Баден*“. Доцније нам је слао прекуцане текстове песама.

Подела на *Песме* и *Мелодије за игре* није доследно спроведена: неке мелодије за игре упале су у песме, а неке инструменталне мелодије у вокалне. У ствари, најбоље би било поделити их на: *Вокалне мелодије* и *Инструменталне мелодије*, мада ни то иначе не представља неку апсолутно успелу поделу, јер би увек могла да се изведе према стању музике у народној маси: у народу се дешава да вокалне мелодије постану инструменталне, а да инструменталне, при сусрету са текстом неке песме, постају вокалне.

У погледу садржаја овог рукописног *Албума*, потребно је напоменути да Баденове речи „Мелодије и песме српских војника“ не треба схватити да су то све српске мелодије и песме, већ да су их српски војници певали и свирали. У овом ратно *Албуму* није све народна песма, пошто се у војсци певају и свирају и друге ствари. Ту је релативно мало праве наше народне музике. Поред малобројних народних лирских и епских има хибридних песама и мелодија. Највише су заступљене популарне грађанске мелодије, оно што аргентински етномузиколог Карлос Вега (Carlos Vega) назива средњом музиком — *meso music* — и — *meso dance* — дефинишући на следећи начин: „Мезо-музика је агрегат од музичких стварања (мелодије са речима или без речи) функционално намењених за рекреацију, за друштвено играње, за позориште, за церемоније, јавно извођење, игре, усвојена или примљена од слушалаца културних модерних нација... „заједничка музика“ људског рода...“³⁴ Нама се чини да овај израз „средња музика“ највише одговара материјалу веома разноврсном, који се налази у Вертекопском албуму, пошто израз популаран, код разних народа и у разноврсним друштвеним групама, има различита значења. У Баденовом *Албуму* има доста пригодних песама, војничких патриотских песама које се певају у маршу, винских песама. Нису ретке ни песме из позоришних комада, на пример из *Сеоског лале*. Ту су и делови Мокрањчевих руковети који су поново ушли у народну масу, композиције Владимира Борђевића, Исидора Бајића, Јована Иванишевића, Даворина Јенка, Јосифа Ц., Вацлава Хорејшека, Мите Топаловића, Војтеха Шистека, Хуга Доубека. Разуме се, Баден није могао знати да су то композиције, још мање од којих композитора. У српској војсци из времена првог светског рата певале су се и неке песме из Хрватске, Босне

³⁴ Carlos Vega, *Mesomusic: an Essay on the Music of the Masses Ethnomusicology*, vol. X, January, 1966, No 1, pp. 1—17. (Видети приказ засебно).

и Херцеговине, и Македоније које је Баден тако исто записао. Има песама и из Војводине.

Романсе и старе песме, које у Србији по градовима пева већ неколико генерација, а које и данас слушамо са радио пријемника, ушле су исто тако у овај ратни *Албум*.

У *Албуму* се налази и материјал страног порекла: понека мађарска, румунска, руска и циганска, чак и једна страна црквена свадбена мелодија.

У сарадњи са својом пок. сетром Даницом С. Јанковић прегледала сам целу Баденову збирку мелодија и песама, која има 532 јединице. Наши су налази следећи.

Баден је добар и савестан мелограф, који је бележио и варијанте и верзије, у тежњи да дође до бољих представника мелодије и песме који би се некако ускладили. Он их пореди и понекад са жалосну констагује да лепша варијанта не одговара тексту песме. Он је савесно белижио и украсе појединих мелодија. При свему томе, међу инструменталним мелодијама има доста примерака за које се не може одредити да ли је свирач био без слуха, или је записивач нешто погрешно, можда приликом транскрибовања са тоника сол-фа метода на нотни систем. У маси искварених и дефектних инструменталних мелодија изузетак чине: једна потпунија (*Раденичко*, 43), три боље верзије (*Сарајевка*, *Србијанка*, *Неда гривне*) и седам лепих мелодија којих нема у доступним збиркама. Тако, 1. *Старо железничко* (3), које има архаичности и топлине. Иако би се по наслову могло очекивати да је композиција која је ушла у народ, она ипак звучи у народном духу. Можда је нека стара народна мелодија добила овај назив откако је железница у Србији прорадила и железничари је узели као своје коло. За 2. *Ново железничко* има више вероватноће да је композиција коју је народ примио и усвојио. И 3. *Војино коло* (4) звучи народски, са прекомерном секундом и синокопима. А можда је и композиција у духу народне. *Светоликово коло* (48) је тужно, лепо, старинско. Мелограф је оставио без икаквог предзнака, а записао у а молу; требало је у де молу. *Кривка* (57), са периодима од по пет тактова и са репетицијама, врло је лепа мелодија. *Кривка* (65) личи на мелодију: „Стан, стан, стан девојко, душо моја“. Баден је вероватно случајно заборавио да унесе снизлицу, која је логична; иначе, свуда је ставио. Сродна је са ранијом *Кривком*. У истој интонацији са бр. 57. Прва је лепша, природнија и природније забележен украс mordento, док су у другој ситни украси. Можда је композиција у народном духу. *Путничка* у 12/8. Има виолинско углашавање ЕАЕА, међутим не би могла да се свира на виолини. Двогласна је као гајдашка. Више личи на неку севдалинку него на мелодију за игру. Интересантан примерак.

Осталих педесетак записа инструменталних мелодија су веома дегенерисане варијанте, усиљене и лоше. Негде је мелодија покварена претераним украшавањем, негде осиромашењем мотива, негде услед недостатка свирачког слуха, негде услед недостатка његовог музичког памћења. А има случајева где предзнак није добар, или је

у току записивања зостада понека повисилица, или снизилица, или репетиција, што се дешава кад записивач не бележи истовремено мелодију уз играње.

Затим, има цитанизираних и кафанизираних мелодија у смислу сувише високе интонације и разних интермеца. Има безбојних, неодређених, местимично народних, местимично ненародних мелодија. И неколико фрагмената за игре.

Понегде је недостајао народни назив, и Баден је давао своје називе: *Old pastoral dance* (116) и *Мелодија са варијацијама* (1—7). Неке мелодије личе на раније објављене, али имају други назив, а неке имају исти назив као раније објављене, али немају никакве сличности с њима.

Са многобројним Кокоњештима, која испуњавају највећи број орских мелодија, треба веома опрезно поступати.

У Вертекопском албуму, поред мелодија са нашим називима које туђински звуче, има и мелодија страних игара: *Руско коло* (27), *Galona* (52), *Possibly Rumanian* (78), *Италијанка* (114), *Немачко коло* (130), *Russian dance* (158), *Mađar dance* (180), *Rumanian* (183), *La Promenade* (191). Дакле, и ову врсту средње музике однела је наша војска из мира у први светски рат.

Компоноване мелодије за игре, које су постале веома популарне — као Бајићева *Српкињица* (135) и Јенкова *Черго моја* (128, 266, 299) — налазе се и код Бадена. Има још око десет композиција за игре од непознатих композитора.

Не једанпут се показало да странац не може са потпуним успехом заронити у духовну традицију другог народа, јер недовољно познавање језика и недостатак приснога и урођеног осећања за предање представљају озбиљне сметње у раду ове врсте. Чак и у примеру Лајонела Бадена, који је са толико љубави, добронамерности, стручне спреме и енергије пришао овом послу, то су биле, у извесној мери, непробродиве сметње. Како се чини, он није знао за принцип истовременог бележења компонената на терену где још није усахнуо живи стваралачки процес. Недостатак тог искуства у младога мелографа са Запада, где традиција није више жива, представљао је такође, велику сметњу у раду.

Језичке тешкоће су се компликовале околношћу што је бележио и од Цигана, који, као што је познато, кваре језик и смисао до бесмислица. А затим, и дијалекти су чинили своје да му отежају тачно записивање и разумевање текста.

Тешко је оцењивати нечији мелографски рад ако човек није присуствовао бележењу. Још теже је оцењивати такав рад једног странца који нема атактичког осећања за материјал који прикупља. А тек којим мерилом мерити рагни албум музичких успомена једног страног мелографа, састављен у специфичним условима првог светског рата и 36. Генералне британске болнице придодате српској војсци код Вертекопа на Солунском фронту!

Такав *Албум* који се измиче и научном и естетском мерилу и традиционалном осећању српскога народа, не измиче се исто-

ријској евиденцији, нарочито у квантитативном смислу. И, можда је у том погледу баш сребна околност за историју средње музике код нас што Баден, као странац са Запада, без урођеног осећања за нашу музику и наш језик, као сакупљач није био претенциозан и није у болници стварао усиљену систематску збирку, а није поступао ни селективно, што би у таквом амбијенту било исто тако неумесно. На тај начин је својим богатим албумом створио у квантитативном погледу велики мост између наше средње музике пре и после првог светског рата, помогао да се повеже музичка прошлост и будућност, указао на слику музичког наноса једног ратног вихора на Балкану и на континуитет песо музике за неколико генерација.

Музиколошке анализе овог ратног материјала Баден је извршио веома брижљиво. То је саопштио у уводу под насловом: *Неколико црта српских мелодија сакупљених у 36. Општој болници (придодатој Краљевској српској војсци) Вертекоп, Македонија 1916 — 1918.*³⁵ Међутим, слабе верзије мелодија и њихов за збирку велики али за генерализацију недовољан број (532), нису могле пружити поуздану основу за извлачење закључака о карактеристикама српске музике. Осим тога, из наслова се не види шта аутор подразумева под називом српска мелодија: да ли мисли на народну или на средњу музику, или на обе. Ни његова подела песама по предмету текста, осећањима и карактеристикама, то не показује јасно. Ево како она изгледа: *Љубавне песме, Свадбене, Песме о избеглиштву* (Крф), *Тугованке, Песме о разстанку, Песме о балканском рату, Песме о турском тлачењу, Пасторалне песме* (Баденов назив), *Дечје песме, Јуначке песме, Лирске песме* (ту су заједно Хајне и Бура Јакшић), *Песме српских опера, Песме уз марширање, Епске баладе, Песме уз тиће* и др. Има поделу и по скалама, метрици и версификацији. И по земљама и крајевима. Али из Војводине је уочио само једну песму, а има их много више. У засебном одељку помиње четири песме под бр. 150, 180, 183, и 226 за које каже „да их је свегао Ваца Вулетић из Алексинца, а компоновао један друг“.

У уводу аутор говори и о мелодијама за игре, пре свега на којим се инструментима свирају. Нашао је да су већином у такту 2/4 али наводи и друге тактове.

Интересантно је да је забележио и разне врсте углашавања од Цигана свирача у болници.

Још је интересантније да је из мелодија за игре настојао да извуче закључке о формулама у одсецима мелодија и њиховој једноставнијој или сложенијој употреби. Уочио је и бескрајно варирање музичких мотива и кратких музичких фраза.

Предавања о српској музици. — Прво музички илустровано предавање о српској музици Баден је одржао члановима Борнматског омладинског клуба 17. маја 1955. године, када је отпевао наше

³⁵ Lionel Budden, B. A. (London), B. mus. (Durrhum), Dipl. in Etuc. (Oxford), *Some Features of the Serbian Melodies*, collected in the 36th General Hospital (Attached Royal Serbian Army). Vertekop, Macedonia 1916—1918. (Без пагинације).

песме: *Ситан камен, У башти ми, Мој јаблане, Заплакала стара мајка*, за које је удесио клавирску пратњу, а пратила га је госпођа Баден. Том приликом свирала је и клавирске обраде мелодија народних игара од Владимира Р. Борђевића: *Нова Влахиња, Орловка, Жикино коло, Шумадинка* и др., које је добио од официра Рад. М. Гајића на фронту. Ово музички илустровано предавање о српској музици које је назвао *Једна музичка авантура на Балкану* Баден понавља у своме родноме месту Вимборну, у Дорсету. Понавља, углавном, и у *Предговору* за збирку.

Обрада наших мелодија. — Британски мелограф је код Вертекопа не само скупао наше песме и „чаробно лепе српске мелодије“ како он каже, од наших војника и капелника, него их је и обрађивао. У исти мах интересовао се за обраде наших и других композитора. На фронту се много заинтересовао и „за неке у највећој мери привлачне фантазије“³⁶ компоноване на основу наших песама: „Мој јаблане, Анђелино, Радо“ које је чуо од српске војне музике Шумадијске дивизије и др. када су оне посетиле 36. британску генералну болницу.

У свом првом писму којим нам се представио, шаље нам неколико својих клавирских пратњи наших песама које су поменуће у претходном поглављу и које су му послужиле као вокална илустрација одржаних предавања.

Занимљиво је да је овај двадесетпетогодишњи енглески сакупљач мелодија и песама српских војника код Вертекопа још у тој фази свога рада почео и да обрађује прикупљене мелодије. О томе он пише: „Ноћу, пошто би сав дневни посао био завршен, један официр (капетан Heath), који је био фини виолиниста и композитор, и један поднаредник (фини флаутиста) и ја (виолина), обично би се састајали у операционом шатору и заједно свирали музику обрађену за две виолине и флауту. Капетан Хит и ја надметали смо се у обрађивању српских народних мелодија за овакву комбинацију инструмената“³⁷ Помиње и мајора Хауарда, и његов „Српски“ гудачки квартет.³⁸

Додније, Хит је објавио један свој квартет са обрадама неких мелодија које је сакупио Баден. Наслов и садржај:

“Serbian Quartet”

by

T. R. Heath

(Published by T. and W. Chester, London)

(This was based on the following Melodies

in L. B.'s collection made at 36th gen.

Hospital, Vertekop)

³⁶ Б. п. без датума.

³⁷ Б. п. од 14. маја 1955. и 8. фебруара 1957.

³⁸ Б. п. од 13. маја 1957.

- I (a) *Andante maestoso*
Song No 19. "Oj, Srbijo' Majko mila"
(b) *Allegro giocoso*
(a) A Serbian theme collected by J. R. Heath
(b) No 40 "Oko moje garavo"
(c) *Andante maestoso*. No 19. "Oj, Srbijo"
- II *Andante*. Song No i of Greek children in Mesekele
- III *Presto*. (a) Dance No 83. "Žikino kolo".
(b) Dance No 62 "Vranjanka".
- IV (a) *Adagio*. In Serbian style, but in no particular song.
(b) *Allegro con fuoco*. (a) Dance No 12. "Kokonješte"
(b) Dance No 1è. "Srbijanka"
(c) Dance No 135. "Srpkinjica"

Бадену је прикупљени материјала код Вертекопа такође послужио за испитно вежбање у обрађивању мелодија када је требало да стекне диплому Bachelor of Music на Универзитету у Дерму. Ево шта сам аутор пише о томе:

"Serbian Quartet"

by

Lionel Budden

На основу мелодија сакупљених у 36. Општој болници код Вертекопа. Овај квартет поднео сам Испитној комисији на универзитету у Дерму као своје „вежбање“ за степен Bachelor of Music. Био је примљен, и пошто сам положио два писмена испита и један усмени, стекао сам степен "Mus. Bach."³⁹

1. *Allegro moderato* (a) Knjigu piše No 5
(b) Jovan Babunski No 9
(c) Rastanak No 9
(d) Pevnula Jana No 89
2. *Scene Champetre* (a) Svatovac No 72
(b) Dunjeranke No 4
(c) Djaurko mila No 43
(d) Oj' Jablane No 164
3. *Tema con variazione* (a) on the first Song of the greek children at Mesekele.
4. *Tempo di Menueto*. In Serbian Style but on now actual theme.
5. *Gipsy Rondo* (a) Kokonješte No 189.

Рукописна партитура овога квартета сада је у Библиотеци Дерма универзитета.

³⁹ Б. п. под 37).

У неколико махова Баден јавља да се за његове обраде српских мелодија заинтересовао др Паул Стајниц (Steinitz), музичар у Лондону, хороваџа Баховског хора, органиста цркве Св. Бартоломеја и диригент Интернационалног хора који је имао на једном концерту у затвору да их изводи.⁴⁰

Баденове обраде нису нам дошле до руку. Кад је био у Београду септембра 1962. године, показао је писцу овога рада једну повезану свеску на чијим су корицама биле у кругу поребане слике народних ношњи разних народа. Отпевао је неколико наших песама уз пратњу госпође Баден. То су биле оне песме којима је вокално илустровао своја предавања, не у најбољим верзијама. Пратња разрађена више него што је потребно уз народну песму, ипак је пријатније деловала од слабих верзија мелодија.

Чему може служити Баденов рукописни ратни Албум. — Очеvidно је да овај ратни Албум има много недостатака баш зато што је настао у ратним условима. То нарочито важи за онај мали број народних мелодија.

- 1) Уз инструменталне мелодије за игре недостају кораци и покрети игара.
- 2) Уз вокалне мелодије недостаје потпун и разумљив текст.
- 3) И уз инструменталне и вокалне мелодије недостају имена извођача.
- 4) И уз једне и уз друге мелодије недостају место или бар крај извођача.
- 5) И уз једне и уз друге недостају ближе временске одреднице бележења.
- 6) Уопште недостаје истовремено бележење, каткад и синхронизоване компоненте.
- 7) Народне мелодије немају ни метрономске мере.
- 8) Недостатак је и ауторово непознавање језика.
- 9) Младом аутору са Запада недостаје и веће искуство у раду са живим стваралачким процесом српске традиције.
- 10) Ауторов начин рада као са окамењеним предањем, сличан поступку Сесила Шарпа и других западних скупљача, без осећања проблема које записивачу пружа живо предање, представља сметњу у раду и, као последицу тога, велики недостатак ове збирке.
- 11) За остале мелодије, које су у знатној већини према народним мелодијама, непотпуност налаза и њихова фрагментарност опет је велики недостатак.

Овај Албум Баденових музичких успомена са Вертекопа које су прикупљене по случају, и у коме слабе и непотпуне верзије наших мелодија не могу служити ни за култивисање осећања за народну мелодију у широком смислу, ни као поуздана основа за извлачење

⁴⁰ Исто.

карактеристика о нашој музици у стручном и научном раду, није селективан и не допушта селекцију, није систематски и не допушта систематизовање. Чак и кад би верзије биле добре, то је сувише мали број мелодија као база у погледу стварања већих генерализација. Овај Албум неће служити ни за антологије ни за школске књиге. То није материјал у стању у коме би се могао пружити у нормалним приликама народним масама ни ради разоноде, ни у смислу просвећивања. Те слабе верзије забележене у ненормално време не треба даље ширити у нормалним приликама јер би то било ометање природне еволуције и декаденција мелодије. Утолико мање треба ширити слабе верзије и фрагменте из овог Албума уколико се у нашим албумима и збиркама домаћих мелографа могу наћи боље и лепше, и потпуније верзије.

При свему томе, као целина, Албум може бити од научног интереса. У рукама искусног и веома опрезног етномузиколога може донекле бити и од помоћи у следећим правцима.

1) За историјско проучавање мезо-музике, за историјску документацију и евиденцију.

2) За компаративне и генетичке студије.

3) За проучавање преношења мелодија.

4) За проучавање растављања и на други начин састављања компонената и мотива, њиховог новог стицања из разних мелодија око једног стожерног мотива, за проматрање разних сусрета и удруживања мелодија и песама, као и многоврских промена које услед свега тога настају у ратним условима.

5) За проучавање друштвених улова и њихових промена у вези са хоризонталним и вертикалним кретањем песама и мелодија.

6) За упознавање разних стваралачких процеса који се врше у широким народним слојевима када у народ утоне музика из позоришних комада и разних композиција: из Мокраччевих обрада народних мелодија, из војних маршева, из салонских игара. Нарочито је интересантан пример за то Борђевићева композиција *Из песама Ариф иле Зариф* (речи Јелене Димитријевић), на коју и Баден указује како се од разних гласова хорске партитуре створила у народног певача нова мелодија.

7) За показивање примера како изгледају многе мелодије средње музике, хибридне и народне мелодије у циганској обради (пре-терано украшавање, висока интонација, интермеца, искварен текст песме, и др.).

8) За испитивање је занимљиво како је један Енглез чуо и записао нашу мелодију и нашу реч.

9) За проматрање преливања и пресипања високе и средње компоноване музике у народу и народне у компоновану, колико се писано и усмено уплиће једно у друго и колико се сви ти узајамни утицаји измичу строгом разграничењу између поменутих категорија музике. Било да су наше и стране композиције улазиле у широке

слојеве народне и постајале популарне, било да су народни мотиви улазили у композиције наших и страних композитора и с њима се опет изливали у народ. Баденов *Албум* биће од интереса за проматрање таквих појава у општем историјском континуитету музике.

10) За испитивање преношења средње музике и народних мотива из једне епохе у другу, из једног народа у други, са једног континента на други, као и међународних узајамних доприноса, који приближују народе.

Такав какав је, овај ратни *Албум* за око и ухо опрезног, оријентисаног и правог стручњака, може, дакле, бити од извесне помоћи нарочито за историјске потребе. Он пружа примере и за миграциону теорију и за др. *Албум* пружа могућност да се нешто докучи ако не о целокупном животном току мелодија, оно бар о појединим њиховим биографским моментима. И открива нам истину да *први светски рат, иако није пружио погодне услове за развој народне и средње музике, није успео ни да потпуно уништи живи стваралачки процес у српском народу. Појаве традиционалног стварања у смислу прерађивања, обрађивања и разрађивања народних творевина које смо констатовали за време мира,⁴¹ јављају се ето, и за време рата у војничкој маси, само квалитативно слабије.*

Завршне напомене. — У мелодијама из Вертекопског ратног албума Лајонела Бадена има много промена и одступања од оних мелодија које наш човек носи у себи, које је упијао још од доласка на свет, и које се налазе у збиркама и албумима наших мелографа, скупљача и приређивача средње и народне музике. Мелодије и песме у вертекопском албуму не само да звуче туђински или показују дегенерацију према мелодијама које су раније у Србији објављиване већ има тако искварених да се једва може познати шта је.

Али чињеница да су многе од ових мелодија већ биле штампане у појединим нашим албумима и збиркама 19. и с почетка 20. века, и то у бољим верзијама, не смањују потребу и једног овако великог ратног албума у коме је скупа дат тако обилат материјал. То је преглед у једном албуму најразноврснијег музичког репертоара који је у Србији, пре првог светског рата, био у оптицају у народној маси, нарочито у градовима. Сеоских мелодија је много мање. Понека је већ била објављена у Борђевићевим првим збиркама, градске песме нарочито у његовој „Певанки“. Међутим, док Борђевић у својим главним зборницима наводи локалитет, народне инструменте, обичаје, а у „Певанки“ и штампане изворе којима се послужио, у Бадена тога нема, а и није могло бити, нарочито не штампаних извора, у ратним околностима.

На несрећу, ми сада не можемо доћи до свих албума и збирки из времена пре првог светског рата, пошто је Народна библиотека, која их је имала, изгорела. Нема их све ни Музиколошки институт у Београду. Међутим, баш Музиколошки институт држао је 17 година необјављен рукописни *Оглед српске музичке библиографије до*

⁴¹ Писмо од 8. августа 1955.

1910. године допуњен до 1914. године Владимира Р. Борђевића⁴², који је, састављајући ову Библиографију, радио у Народној библиотеци у Београду и разним војвођанским архивима. Ти архиви су такође страдали за време рата. На срећу српске историји музике, Борђевић је пописивао не само наслове дела него и садржај збирних дела, садржај сваког албума и збирке који су библиографски пописани. Захваљујући тој околности, могла сам, помоћу ове његове библиографије утврдити да су многе мелодије које је Баден скупио код Вертекопа, биле објављиване пре првог светског рата, неке и више пута, и где су објављиване. Борђевићев *Оглед српске музичке библиографије* изашао је из штампе у издању београдске Народне библиотеке.

Захваљујући другом делу Владимира Р. Борђевића, *Прилози биографском речнику српских музичара*, које је објавила Српска академија наука 1950. године као издање Музиколошког института и које је послужило као извор, било ми је могуће да у овом раду идентификујем извешан број и композиција наших композитора које су утонеле у народ и, са војском, биле однесене на Солунски фронт. а одатле ушле у Баденов албум.

„Српске формуле“ двадесетпетогодишњи скупљач дао је извлачећи закључке мало прерано само на основу ових слабих инструменталних верзија које је прикупио код Вертекопа. Јер, као што се зна, био би потребан много већи број мелодија, у бољим верзијама и варијантама, да би се одатле могли извлачити сигурни музиколошки закључци. При свему томе, потпуно је оправдана Баденова тежња да се пронађе формула заједничка у свим српским народним орским мелодијама. То је баш питање које савремени етномузиколози теже да реше за орску музичку традицију својих земаља. У сваком случају, Баденове се формуле могу доцније проверити на већем броју бољих верзија орских народних мелодија.

Појава да се музичари, активни учесници у рату, заинтересују за песме и мелодије које певају или свирају њихови ратни другови и народ на подручју војних операција — није, бар код нас тако необична за време другог светског рата. Више таквих примера било је када су се наши композитори заинтересовали за народне и борбене песме, бележили их, инспирисали се њима, обрађивали их, уносили њихове мотиве у масовне песме — све то у највећој мери пожртвовано у кратким предасима између окршаја, чак и за време марша.

Много је рећи случај, управо сасвим редак, можда јединствен, да припадник другог народа буде освојен музиком средине у коју је стицајем ратних прилика доспео, и да спонтано почне да записује оно што се у тој средини пева и свира, као што је радио овај музикални добровољни и човекољубиви британски болничар код Вертекопа.

⁴² Б. П. Б. Д.

За чуђење је, али само на први поглед, зашто је Баденов болничарски и мелографски рад код Вертекопа остао тако дуго непонзат. У Србији је, као што је поменуто, о томе могао нешто рећи пок. Владета Попвић. У Енглеској је о томе могао нешто рећи Сесил Шарп, који је видео Баденов *Албум*. О својој посети Сесилу Шарпу Баден пише: „Сесил Шарп је знао за ту колекцију и позвао ме је на чај себи 1920. године; разгледао је мелодије, изразио се веома ласкаво, показао ми своју рукописну збирку енглеских и апакачијанских песама и поклатио ми неке од својих обрада за виолину и клавир, и то је све“.⁴³ Ни Владета Поповић ни Сесил Шарп нису више међу живима.

Баден пак, који је, као што смо видели, водио веома активан живот као музичар, музиколог и многоструки културни и друштвени радник, није стизао да среди своје белешке са Вертекопа све док није отишао у пензију 1952. Тек после тога приступа сребивању својих записа, почиње да их преписује и да их шаље нама од 1956. године.⁴⁴ Тако је Баденово колекторско дело начинило занимљив кружни пут: са Вертекопа је отишло у Енглеску, а сада, преписано руком свога састављача, налази се опет на југословенском тлу Балкана. Оно представља богат допринос једног странца углавном средњој музици 19. и почетка 20. века народа, коме је као добровољни болничар пружао помоћ за време рата.

Иако су верзије мелодија махом слабе, *Албум* је огледало онога што је најшира маса српских војника понела у рат, и после „албанске Голготе“ донела у вертекопску пољску болницу и несвесно мењала. То је огледало и начина на који их је мењала. Без обзира на то да ли су их певали или свирали добри или лоши певачи и свирачи, те мелодије су за наше рањенике и болеснике биле део домовине изван које су се налазили, и помагале им у тим тешким историјским моментима да одолевају свима патњама и болестима које им је донео рат и слом. Те песме давале су им моралну подршку и покретачку снагу да издрже огромне напоре којима су ишли у сусрет пред свој велики успон на висове Кајмакчалана, пред ослобођење и повратак у отаџбину. Ма каква била садржина тих песама, ма која осећања изражавале те мелодије, њихова друштвено-историјска улога у том историјском часу била је морална и родољубива, њихово дејство на српске војнике било је рекреативно, моторично и полетно. Баден нам је сачувао и даровао у извесној мери отисак музичког живота српске војске из тих тешких дана, када су, болесни и рањени војници, и реконвалесценти, на тај начин покушавали да дају одушка својој патњи и чежњи за домовином. Вертекопски албум својим квантитетом (532 мелодије са углашавањем и формулама) показују обилату ризницу музичких мотива и фрагмената који су српског војника у британској болници душевно крепили и давали му

⁴³ Б. усмено саопштење.

⁴⁴ Видети напомену под 1а6в) и чланак Љ. С. Јанковић, *Пре четрдесет година* (поднаслов уметнут од стране уредништва), НИИ, бр. 283 од 3. јуна 1956. год. VI.

прилике да се интерпретаторски и стваралачки изражава, па макако то од болесника и рањеника несавршено било. Такође, показује разноврсне појаве и процесе модификовања и варирања који се дешавају у ратном музичком наносу. Кад наши мелографи у мирнијим временима на терену бележе или снимају од најбољих народних певача и свирача, њихови налази махом, али не увек, показују најсавршеније творевине народног културног наслеђа, његов развој и цветање. За науку је од интереса и сазнање како се и у којим условима музика квари и дегенерише и којом брзином то иде.

Баден је учинио што је могао као добар, самокритичан и саветан мелограф. Признавао је да му није пошло за руком да забележи гусларске мелодије, ритам македонских игара у селима Месекле и Драгоманици код Вертекопа, и нека Кокочешта због брзине свирања.

Ранији ратови обично су кидали музичку везу између предратног и послератног времена. Они су оставили празнину у погледу докумената о преношењу мелодија, њиховом развоју или опадању за време рата.

Да је сваки рат наше бурне и драматичне прошлости имао по једног Лајонела Бадена колики би то био допринос упознавању музичког континуитета. Да смо на сваком културном ступњу имали по једног сакупљача који би тако, без одабирања, сакупљао и вредно записивао све што чује, то би био значајан допринос историји музике. Шта би нам вредела таква збирка из времена Душанова? Нешто би значило макар и само регистровање назива песама и мелодија у сваком рату наше прошлости.

Баден је учинио више: он је фиксирао и начин на који су се у нашој војсци певале песме онога времена онако како их је он као странац чуо. Без обзира на то да ли је то био развој или опадање појединих мелодија: у рату не цвета култура и не може се ни очекивати нормалан развој уметности.

Међутим, наше војнике је везивала љубав према музици, још више љубав према отаџбини. Чезња за домовином била је главни покретач њихових акција и подршка њиховој издржљивости. Музика је била храна њиховој моралној снази.

У том моменту је чак било мање важно и то шта је наша аутентична народна мелодија, а шта средња музика, наша или страна. Важно је било да су оне све биле у оптицају у домовини и да су из *мира* донесене у рат, с малим изузетком оних које су створиле ратне прилике (Тамо далеко...). А најважније је то да су оне биле душевни и морални тоникум који је преосталој српској војсци после албанског страдања помогао да подноси болест, тешке ране, и натчовечанске напоре у борби за слободу и повратак у домовину. У дотад најтежем моменту српске историје, музика није била само сентиментално изражавање већ витално средство за самоодржање и прикупљање снаге за нове подвиге. Баден нам је оставио, иако фрагментарно, ту музику.

Због свега тога, овај ратни албум не треба мерити мерилом којим се мере збирке настале у мирнијим временима. Као што је већ речено, његов значај је што у квантитативном погледу представља мост који везује српску музичку прошлост пре и после првог светског рата.

Тако нас је пожртвовани британски војник неочекивано задужио у неколико праваца: пре свега, као добровољни болничар 36. Британске пољске болнице код Вертекопа; а затим, као вредни и одушевљени скупаљач документације о музици српских болесних и рањених војника на положају Битољ — Кајмакчалан. На тој непотпуној основи, тежио је да својим музиколошким анализама, својим обрадама прикупљених мелодија и својим предавањима, уз сопствене музичке вокалне илустрације и клавирску пратњу госпође Баден, буди интересовање у Енглеској за српске песме. Само се по себи разуме да би по своме музичком образовању, по одушевљењу за српску музику, по својој великој истрајности, Лајонел Баден у својим записима, и, доцније, у музиколошким генерализацијама и обрадама више успео да је код Вертекопа нашао бољи, потпунији и бројнији материјал; затим, да је знао српски језик; најзад, да је имао атавизма, претходног искуства и праву оријентацију у методу рада са живим стваралачким процесом и праву оријентацију у методу рада у Србији. При свему томе, добровољном британском болничару и страном мелографу припада наша несмањена захвалност на човекољубљу према српским војницима и на љубави према музици српских војника, коју нам је за историју сачувао ка музичку и песничку документацију са Солунског фронта.

Résumé

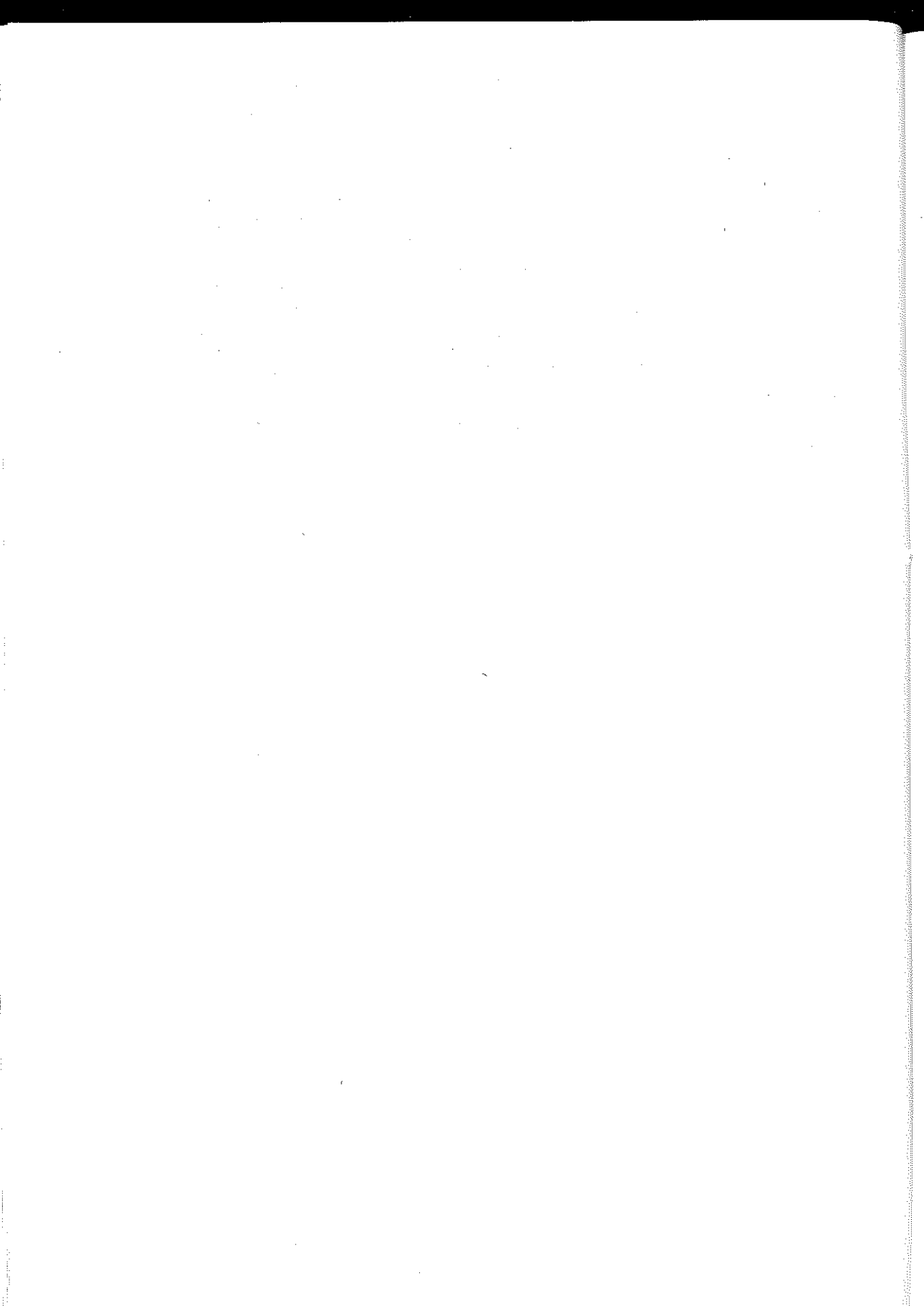
Ljubica S. Janković

ALBUM DE GUERRE DE VERTEKOP DE LIONEL BADEN

*Infirmier volontaire britannique — collectionneur des chants et des mélodies
soldats serbes sur le front de Salonique*

Pendant la Première guerre mondiale le 36e Hôpital général britannique était attaché à l'armée serbe sur le front de Salonique près de Vertekop. Dans cet hôpital travaillait le jeune infirmier volontaire Lionel Baden, natif de Wimborne dans le comté de Dorset (Angleterre) qui était enthousiasmé des mélodies populaires serbes et de l'amour que les soldats serbes témoignaient pour la musique. Tout ce qu'il avait entendu jouer ou chanter dans l'armée serbe dans la position Bitolj—Kajmakčalan, il notait directement des soldats malades et blessés ou bien obtenus par voie indirecte, déjà noté par les chefs de musique militaire et les musiciens. De cette façon son matériel s'est accru jusqu'à 532 numéros. Pourtant c'est un recueil qui n'est ni sélectif ni systématique au point de vue de la science. Ce sont, en substance, les chants et les mélodies, recueillis occa-

sionnellement des soldats serbes, qui constituent ensemble *L'Album de guerre de Vertekop des souvenirs musicaux de Baden de Vertekop*. La valeur de l'album est quantitative. Les mélodies populaires paysannes y sont le moins nombreuses; la majorité sont des mélodies populaires urbaines, puis des mélodies d'origine étrangère, de la musique „mésó”, selon la dénomination du musicologue argentin Carlos Vega, en versions et en fragments. Néanmoins, l'album de guerre de Vertekop présente un aperçu historique du répertoire musical de l'armée serbe après le Calvaire d'Albanie. Baden a enregistré ce que les soldats serbes sur le front de Salonique avaient joué et chanté pendant qu'ils recueillaient leurs forces pour la conquête des sommets de Kajmakčalan, pour l'enfoncement du front avec l'aide de leurs alliés et pour le retour dans la patrie. Plus tard, le musicologue Baden donnait des conférences sur la musique serbe à Bournemouth et aux autres localités de Dorset. L'auteur Ljubica S. Janković a inséré dans le présent travail aussi l'autobiographie de Baden et avec feu sa soeur et collaboratrice Danica S. Janković, a effectué les analyses musicologiques des matériaux que Baden avait recueillis sur le front de Salonique.

Јозеф Варжека, Праг

СЕОСКА АРХИТЕКТУРА ЧЕШКОГ ЈЕЗИЧКОГ ОСТРВА У ЈУЖНОМ БАНАТУ

За разлику од Славоније, где и данас живи бројно чешко становништво у десетинама села, пре свега у широкој области Дарувара и у оклипи Славонске Пожеге, чешко језичко острво у јужном Банату чине укупно три насеља, и то: Велико Средиште (Veliké Srediště) крај Вршца и Чешко Село (České Selo) са Крушчицом (Kruščica) недалеко од Беле Цркве.¹

Чешка колонизација у Банату била је, дакле, у поређењу са, на пример, немачком или словачком у Војводини, бројно мала, али је и за њу карактеристично да је унела неке средњовековне културне елементе у ову област.² Ово се нарочито огледало у увођењу напредних облика у традиционалну земљорадњу и традиционални начин обраде земље, као и у начин сталовања. Духовне компоненте сеоске културе домаћег становништва и колониста су се до одређеног времена развијале независно једна од друге, без узајамног дубљег прожимања. Слична ситуација била је и у Славонији, но у Банату су је потенцирале разлике у вери, православној и католичкој, а делом и протестантска верска традиција.

Највеће културно прожимање јавило се у области материјалне културе. На једној страни, домаће сталовништво примало је од колониста нове и рационалније начине и методе у земљорадничком послу, нарочито у гајењу стоке, а на другој страни, колонисти су се, кад се тиче земљорадње и грађевинарства, брзо прилагођавали географским и економским условима новонасељене области. Села са становницима чешке националности не разликују се стога у суштини од српских села, исто као што се у суштини не разликују од румунских или других насеља у Банату и осталој Војводини. И у оквиру села, где Чеси живе заједно са Србима, није запажена нека већа

¹ Ближе историјско-демографске податке о Чесима у Банату видети у уводној студији И. Херолдове, *Прилог питању карактера духовне културе банатских Чеха*.

² Упоредити: В. Милутиновић, *Срби и Немци у Војводини*, Етнолошки преглед 4, 1962, 36 и даље.

спољашња диференцијација, мада Чеси и данас станују више групно, у одређеним деловима насеља, него разбацано, међу месним становништвом. Једини критеријум по коме и данас можемо на први поглед разликовати српску кућу од чешке јесте у православном обичају вешања венца исплетеног од ивањског цвећа на калкански зид куће, најчешће поред врата, у спомен на св. Јована Крститеља (7. јула по православном календару — на Ивањдан); сличне венце стављају православни Срби и на гробове својих рођака уочи овог празника. Раније су се — у томе се слаже већина информатора — чешке куће истицале општом уредношћу, чистоћом и редом у дворишту. Ова разлика се последњих деценија губи.

Села у јужном Банату у којима станују Чеси грађена су по истом плану као и панонско-војвођанска насеља, што је резултат планске композиције геометријског карактера. Ова специфично геометријска структура, која одговара општим урбанистичким захтевима датог доба, утиснута им је већином у другој половини 18. века, када су аустријске цивилне и војне власти почеле да колонизују ове ретко насељене српске територије, како из економских разлога (обрађивање ледине и интензивирање пољопривредне производње) тако и из војних (обезбеђивање Војне границе). Читава ова упадљиво обимна акција представљала је готалну реформу постојећих, претежно малих и неправилних села, као и изградњу нових насеља за стране колонисте. Ницала су тада војвођанска насеља, како је у марљивој анализи архивских извора показао Б. Којић³, као 1) нова насеља „да зеленé лосе“ (основана на потпуно слободном терену) за стране колонисте; 2) нова насеља „да зеленé лосе“ као замена за постојећа насеља; 3) потпуна реконструкција постојећих насеља у нова насеља на истом месту; 4) нови делови насеља као проширење постојећег насеља. Овај урбанистички захват, који се заснивао на систему правих, широких улица и правоугаоних парцела, наравно, карактеристичан је и за чешка, односно српско-чешка села у Банату, која су населили Чеси тридесетих година 19. столећа (1830—1840). То су села правилне основе, која се, за разлику од неправилних сеоских агломерација, одликују планским системом улица дугих по неколико километара које се правоугаоно укрштају с краћим улицама што воде у попречном правцу. Села, при погледу са висине, изгледају као шаховска табла, чију правилну основу истиче градња дворишта са кућом на калкан, која се ритмички понавља, код нових, пак, кућа с бочном оријентацијом према путу. У таквим случајевима се слободна градња у низу мења у густу уличну градњу.

Посебан положај заузима Чешко Село, које се планском структуром слаже са оба српско-чешка насеља, али за разлику од њих и осталих банатских насеља сразмерно је мало и кратко. Куће су тамо јш и сада оријентисане претежно калканом према два главна, паралелна пута (источни „суботички“ и западни „крушчички“) у правцу север — југ, кога у средини спаја имањима неокружен стари шири пут с католичком црквом Св. Јана Непомуцког из 1901.⁴ и Народним домом. План насеља, дакле, ствара слово Н. Централна

Сл. 1. Чешко село (Банат). Поглед на куће
(Снимак: Ј. Варжека)

спојна линија са црквом, која не иступа са линије пута, као да би хтела да наговести чешки сеоски трг који у Банату, као и у чешким селима у Славонији, никад није добио сопствени лик у свестн колониста, што показује и непознавање овог назива, замењеног у случају потребе немачким називом „плац“.

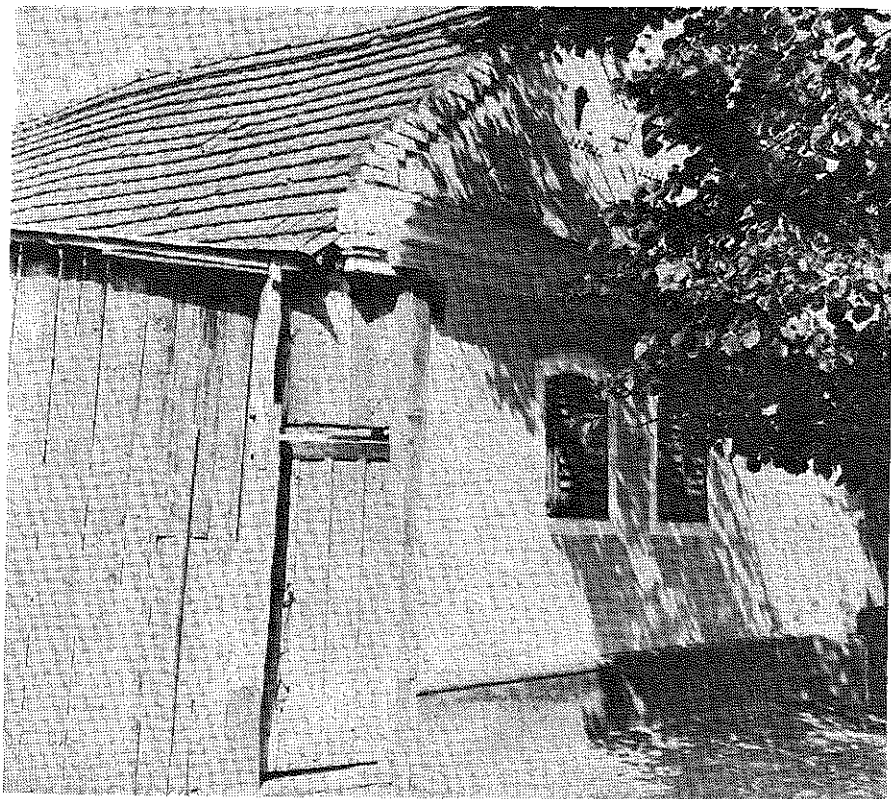
План банатских села није нарушила ни савремена изградња, остваривана на ослобђеним парцелама између зграда у оквиру села, или проширивањем насеља изградњом породичних кућа поред путева на периферији. Сасвим је посебна ситуација у Чешком Селу, које због своје изолованости не само да се не развија већ лагано одумире.

Геометријска композиција банатског села одражава се у планској јединствености кућишта, у дељењу кућишта на три основна дела (површине): двориште са кућом и помоћним зградама, гумно и

³ Б. Којић, *Насеља у Војводини*. Глас САНУ 250, књига 10, 1961, 63—82.

⁴ Према чешкоселској хроници цркву је градио зидарски мајстор И. З. Зедњицки (I. Z. Zednický) и тесарски мајстор Ј. Луц (J. Lutz) (*Pamětní kniha založení české obce abliánské a její dějiny dle ústního podání pro potomky naše sepsaná, 1886, rkp.*) (рукопис).

башта с воћем. У основи банатског кућишта, дакле, појављује се, у поређењу са средњовековним, нови елемент — отворено гумно у задњем делу дворишта. Чешки колниста напустио је у Банату, исто као и остали средњовековни досељеници, стару житницу и примио уместо ње нови тип гумна. Стара житница је код чешких колониста, или скоро сасвим непознат појам, или под њим подразумевају нешто већ давно преживело и архаично, како потврђује и изјава једног информатора, по коме се таква житница сачувала код његовог брата

Сл. 2. Чешка кућа у Крушчици (Банат). — Калкан, са уписаним датумом изградње.
(Снимак: Ј. Варжека)

који живи у западној Моравској.⁵ Уместо речи „млат“ („на mlatě“) у Крушчици се, исто као у српском језику, употребљава реч „humno“ (гумно), а у Чешком Селу се под немачким утицајем зове „hausplac“. Ово место служи за млаћење жита, за стављање сламе у „stohy“ (стогове) и сена, или кукурузовине у купе („do korek“) („kupy z

⁵ Житнице нису познате ни у Босни, но у чешким језичким острвима, чије језгро чине Чешко Село и Мачино Брдо (Češské Selo a Mačino Vrdo), установили смо да постоје у дворишту сваког газдинства.

tuluzinu"). Постоје овде и мање зграде на газдинству, као што су: плеvara, торови за свиње или кокошарник. Недељив део чешког амбара чини „plevník“, овде назван „plevářna“, „plevářa“ (плевња, плевара), која у овој области постоји као посебна зграда на гумну, изграђена од талпи углављених у жлебове дирека и заштићена седластим кровом покривеним најпре шиндром („šindelák“), а касније црепом. Према Чесима — информаторима, плевња код домаћег становништва није тако распрострањена, јер раније Срби нису употребљавали плеву као сточну храну⁶.

Нестајање средњоевропске житнице на рачун отвореног гумна у језичким острвима Баната указује на интеграциони процес, условљен природним условима и планском изградњом села и газдинства у другој половини 19. века.

Уопште преовладава мишљење да су се грађевинским материјалом колонисти прилагођавали постојећим условима, а да је, што се тиче осталих елемената, значајну улогу имала локална грађевинска традиција⁷. Ова тврђа у суштини важи и за зграде чешких колониста у Банату. За разлику од домаћег становништва, пак, Чеси ни у доба свог доласка, тридесетих година минулог столећа, нису примили слично као у Словенији — сасвим једноставну технику плетења, и уместо зграда од плетера, које су колонисти звали „плетари“ (плотњаче), градили су у шумској области, слично као Срби, брвнаре, углавном, од буковог дрвета⁸. Чеси тесари долазили су из оближњих румунских села да лети раде, пре свега у Крушчици, и били су, вероватно, баш они ти који су упознали Чехе у Светој Јелени, Гернику и другим насељима на боље услове за живот у српском Банату⁹. Брвнаре се тамо, за разлику од неких села у Славонији (Иваново Село), нису сачувале, јер су убрзо преовладале набијаче. Конструкције од брвана су се најдуже одржале код помоћних зграда, као што су амбар и обори за свиње¹⁰, које су у Крушчици, како кажу, почели да граде пре више од сто година, по угледу на

⁶ Констатовано нпр. у Чешком Селу, бр. 20 (Информатор Јозеф Запивоарски — Josef Zapřívovarský, ситан поседник и магационер, рођен 1936).

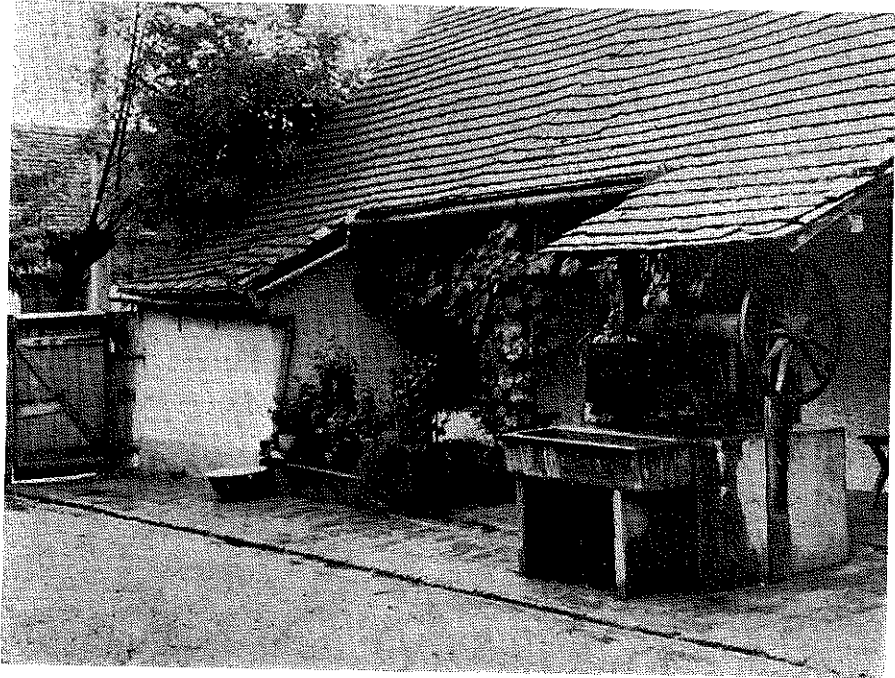
⁷ V. Frolc, *K otázce vlivu kolonizačních proudů na vývoj lidového domu v Podunají*, „Народно стваралаштво“ 29—32, 1969, 379.

⁸ Према информаторима из Крушчце, тесари су за свој рад били награђивани житом.

⁹ Пресељавање из чешких граничарских насеља румунског дела Баната трајало је до половине минулог столећа, јер предузимачи као ни војна управа нису одржавали обећања давана колонистима (упоредити: V. I. Scheffler — O. Skalniková, *Kultura rumunských Čechů*, „Český lid“ 49, 1962, 145. и даље.

¹⁰ Амбар од брвана се све до сада очувао на Марковом кућишту, у Крушчици, бр. 39.

оне из румунског Баната (нпр. Бигра); и данас постоје брвнаре у Ајбентау.¹¹ У панонско-војвођанској области, пак од 19. века, зграде од плетера олепшеног блатом (плотњаче), а касније и брвнаре, замењиване су зградама с набијеним зидовима званим „набијаче” (набијаче), у Великом Средишту „*ričovaná stavba*”, „*ričovaniца*”, које су до данас ретко сачуване у Чешком Селу и оба српско-чешка села. У Чешком Селу (а очигледно и у Великом Средишту) градиле су се набијаче одмах после оснивања насеља 1837. године. Ј. Хржибек пише да су у чешкој колонији „Аблиан” биле у почетку „само

Сл. 3. Дворишна страна куће у Средишту (Банат).
(Снимак: Ј. Варжека)

бедне, од блата на брзину набијене зграде, које су пре личиле на јазбине, него на људска пребивалишта... Касније се свака кућа састојала од једне собе, оставе и штале за стоку. Уз сваку кућу било је означено земљиште за башту и кућиште, укупно око 800 квадратних хвати.¹² Последње набијаче градиле су се још после првог свет-

¹¹ Видети: О. Skalníková — V. Scheufler, *Základy hmotné a důhovní kultury českých kovozemědělských obcí v rumunském Banátě*, „Český lid” 50, 1963, 333—334; V. Scheufler — О. Skalníková — J. Jech — V. Karbusický, *Výzkumy české menšiny v Rumunsku*, „Český lid”, 51, 1964, 190.

¹² Ј. Хржибек, *Z pamětní knihy Čechů v Csehfalvě (Abliánu)*, „Naše zahraničí” 3, 1922, 21—24.

скон рата и тада највише од непечених цигли „*syrových cihel*“ — које су после 1930. године постепено замењивале печене цигле¹³. Набијаче су људи хвалили, јер се зими у њима нису смрзавали, а лети се у њима одржавала пријатна хладовина. Једини недостатак био је што су повлачиле влагу. Набијаче, као и зграде од цигала имају седаст кров (двоводни кров), који је држала кровна конструкција на столице од тврдог дрвета (од букве или храста), које данас замењује јелово дрво. Од традиционалног материјала за покривање кровова користила се трска и шиндра, која се прикуцавала на кровне греде ексерима¹⁴. Од завршетка првог светског рата преовлађује покривање кровова црепом.

Украшавање фасаде и калкана било је неупадљиво, па и поред тога омалтерисане и окречене зграде не остављају на посетиоца утисак униформисаности, јер су тониране у смеђе, жуто, сиво или зелено. Тамније сокле чине контраст са снежном белином гипсаних украса и прозорских оквира, који блеште, нарочито за сунчаних дана. У троугаоним фасадним калканима могу се често запазити украсни елементи, као на пример и у Чешком Селу мотив кругова пресечених водоравним пругама или рефељно изведени вегетабилни мотиви; на неким калканима је и датум изградње.

Најстарије чешке, као и српске куће у доба оснивања банатских села, биле су претежно дводелне и састојале су се од предње собе и ширег предсобља „*kuchyně*“ (кухиње), на коју се обично непосредно надовезивала „*maštál*“ (штала) (Чешко Село, Масарикова 14). Оваква кућа представљала је код чешких колониста пре нужни и прелазни облик плана, која се од половине прошлог столећа надаље развијала у троделну убацивањем „коморе“, евентуално дневне собе између штале и улазне просторије — кухиње. Штала се каснијим развитком повлачила у дубину дворишта и уступала место место другој соби. Према најстаријим казивачима, првобитно се кувало — слично као и у српским кућама — у задњем делу кухиње изнад широког и отвореног „комаина“ (оцака); међутим, за разлику од српских кухиња са отвореним огњиштем, у чешкој кухињи била је и пећ за хлеб која је касније, под утицајем колонизације, грађена и у српским кућама. Док се у чешким кућама кухиња с пећи и огњиштем под отвореним оцаком није уопште сачувала, открили смо је у Крушчици још у две српске куће.

Основна разлика између куће чешких колониста и српске куће 19. века није толико у размештају појединих просторија, њиховом броју и функцији, колико у постављању улаза. Српска кућа, наине,

¹³ У Крушчици непечену циглу називају и српски — „ћерпич“. Размере: 14 x 7 x 25 cm.

¹⁴ Све до данас сачувао се кров од трске код набијача у словачком банатском насељу Јаношик (Jánošík). (M. R. Barjaktarović, *Slovenská obec Jánošík v Banátu (Juhoslávia)*, „Slovenský národopis“ 18, 1970, 499). Шиндаром су још и данас покривене неке зграде у чешким селима у румунском делу Баната. (O. Skalníková — V. Scheufler 1963, 334).

за разлику од куће колониста у којој се улази у обе собе увек постављени унутра, сачувала је улазе у кухињу и собу из покривеног простора — трема. Овај знак диференцијације, међутим, има шири значај и тиче се и куће немачких колониста.¹⁵ У чешким колонизованим селима можемо, дакле, класичном традиционалном кућом сматрати тропросторни стан са предњом „sednici” (у Великом Средишту „setnic”) (собом), оријентисаном ужом страном према путу, средњом улазном просторијом („kuchyni”) (кухињом) и задњом „sednici” (собом), евентуално „komoře”) (оставом). Овај план је, изузимајући постављање улаза за задњу собу, у суштини сличан плану српске куће¹⁶ као и кући словачких колониста, која се састоји из предње собе, средње кухиње и задње коморе.¹⁷ Троделна кућа, чији се развој може уочити некад и у конструкцији зидова¹⁸, нарочито се сачувала у Чешком Селу где, све до сада, преовлађују куће са чеоном гостинском собом (předsednice”), улазном „kuchyni” (кухињом), тамо још увек званом предсобље („síní”), и задњом дневном „sednici” (собом) на коју се надовезује „maštal” (штала), у коју се улази и са земљане рампе и из задње собе. У другој варијанти овог тропросторног плана констатујемо увршеће дневне собе, која је истовремено спаваћа соба, одмах иза предње гостинске просторије, и улазну кухињу, из које воде — с једне стране — врата до штале, а на супротном зиду до дневне собе; врата су асиметрично постављена. Систем двеју соба, устаљен нарочито у чешкој сеоској кући, још увек се не јавља у кући Чеха у Великом Средишту, где се поред улазне просторије — кухиње у задњем делу куће — све до сада задржала „комора”, из које опет воде врата за шталу. Ако не обратимо пажњу на функцију средње просторије, која је у дому колониста истовремено и кухиња, овај тип куће у суштини одговара традиционалној чешкој сеоској кући. Са терминолошког гледишта вредно је пажње да је, као што је у чешким селима на територији румунског Баната назив „комора” већ скоро ишчезао¹⁹, тако је и у Чешком Селу улазна кухиња све до сада називана „síní” (предсобље), што за разлику од првобитног значења српске средње просторије изражава комуникациону функцију чешког предсобља пренету тамо на улазну просторију — кухињу. Термин кухиња је ту, дакако, уобичајено употребљаван, али старија генерација је више задржала израз „síní”. Насупрот томе, у српскочешким локалитетима израз „síní” је скоро непознат и замењује га српска реч *предсобље*.

¹⁵ V. Frolec, *Kulturní společenství a internické vztahy v lidovém stavitelství v Podunají*, Praha 1970, 53.

¹⁶ Бр. Којић, *Сеоска архитектура*, Банатске Хере, Нови Сад 1958, 157; Ж. Кумар, *Стара Пазова*, Гласник Етнографског института САНУ 2—3, 1953 — 1954, 181.

¹⁷ M. R. Barjaktarević, 1970, 499.

¹⁸ У кући К. Шистка у Чешком Селу (Масарикова, бр. 14) првобитна дводелна кућа је од набијених зидова, док је друга, накнадно саграђена соба, од ћерпича.

¹⁹ Skalníková — Scheufler 1963, 333.

Богатије породице имају по три и више соба и то, пре свега, у кућама зиданим после 1900. године. Бочна оријентација ових новијих кућа дуж пута омогућила је градитељу да у фасадне делове куће обично постави две или три собе које имају прилаз из кухиње, а некада и из покривеног пролаза, под утицајем немачких колониста названог, „ajnfur“. Ови покривени пролази, чији је настанак везан са бочном оријентацијом куће, одвојени су од пута високим двокрилним вратницама са капијама за пешаке, а служе и за склањање возила од кише, и сл. У село су очигледно продрали под утицајем немачке малограђанске архитектуре градића Бела Црква, док је у удаљењем Чешком Селу мало кућа са пролазима.

Оно, пак, што у чешким кућама изненађује јесте директна комуникациона веза задње собе (евентуално коморе) са шталом, која је наравно приступачна и са земљане рампе, куда се уводи стока. У области где је штала доследно одвојена од дела куће за становање²⁰, дакле, наједном у српско-чешким селима у Банату, исто као и у Чешком Селу, налазимо на средњонемачку кућу шталског типа. Објашњење је тешко ако помислимо да овај тип куће није одомаћен не само код домаћег становништва него ни код немачких колониста у Војводини. Изгледа вероватно рационално објашњење информатора који, у директном повезивању дела куће за становање с шталским, виде могућност интензивнијег старања о стоци, нарочито о кравама, чијем одгајању домаће становништво није раније посвећивало такву пажњу. Директна, дакле, веза стана са шталом веома је практична нарочито ноћу кад домаћин чује да нешто у штали није у реду. Да би се ово питање решило, потребно је користити и етнокартографске методе, како би се утврдила евентуална распрострањеност овог типа куће у српским селима, као и у мађарским, немачким, румунским и словачким. У најстаријим очуваним српским кућама (на пример у Крушчици, Титова 80), штале су одвојене у задњем делу дворишта. То потврђује да се шталски тип куће у овој области није појавио пре 19. века, а онда очигледно под утицајем колониста.

Органски део војвођанске куће, као и скоро на читавој широј територији средњег и доњег Подунавља, јесте трем, који у нашој области штити зид са олуком од сунчане жеге. О његовом настанку и развоју много је написано, али наше доказе поткрепљују тезе Б. Којића, по коме је овај карактеристичан елемент српске војвођанске куће, који су колонисти преузели из практичних разлога, у Војводини створен крајем 18. и почетком 19. века.²¹ Континуитет са археолошким налазима, међутим, није доказан.

Трем, који Чеси по правилу називају „ганк“²², обично је спреда затворен зидом с прозором, тако да се са улице има утисак као да

²⁰ На српским кућиштима обично је стаја смештена иза шупе која се надовезује на стан (Којић 1958, 151—152, 164).

²¹ Којић 1958, 177.

²² Срби трем називају и „гонг“. Трем је књижевни израз. Назив „ганк“, који се чује и у словачким кућама у Војводини (а није непознат и у Словачкој) преузели су Чеси од Срба, који речју „гонг“ некад називају и предсобље, а све потиче од немачког „Gang“.

Сл. 4. „Плевња (штала) у Чешком Селу (Банат).
(Снимак: Ј. Варжека)

се под целим калканом пружа предња гостинска соба са три прозора. У тим случајевима капија за пешаке направљена је одмах поред, на високом оградном зиду, у нивоу калканског зида. У неким зградама капија за пешаке води право на покривен пролаз. Бочно оријентисане куће са пролазима имају тремове изграђене дуж дворишног зида зграде, који тежи у преломљеној оси. Грађевински развитак трема отишао је најдаље у Великом Средишту, где су се, у предњем или задњем делу трема, уграђивале летње кухиње, евентуално и друге просторије. Занимљиво је да су тремови, делимично затворени или не, схватани као недељиви део куће и у кровној конструкцији, јер их не покрива продужен седаст кров, већ његова тачна половина. Прекривање трема је, дакле, симетрично, а асиметрично се осећају прозори собе у прочељу у случају да је зид у прочељу трема слеп. Делимично затварање трема не задире очигледно у време пре 1900. године и у вези је — слично као и у неким другим областима Балканског полуострва — са развојем основе куће.²³

²³ На постепено затварање тремова у Грчкој уиозорио је G. A. Me-
gas (*The Greek House*, Athens 1951, 26).

Тежња за пријатнијим становањем довела је, почетком нашег века, домаће становништво и колонисте до тога да почну да граде летње кухиње, које су данас опште распрострањене у читавој панонско-војвођанској области. Изградњом летње кухиње ослобођен је средњи део куће од топлоте из штедњака и испаравања јела, што је у спарним летњим месецима чинило непријатним боравак у кући. Са изузетком кућа у Великом Средишту, где су се летње кухиње градиле у трему, оне су грађене од ћершича, или касније од печених цигли као самосталне зграде у кругу дворишта. У Чешком Селу су најчешће под главним зидом с лица, ка путу, у заједничкој оси са кућом. Приступачне су из покривеног пролаза у дворишном зиду, на ком су пробијени прозори. Последњих година се накнадно постављају прозори са улице на главни зид с лица, који је до сада био слеп. Неки власници нарушавају хармонични изглед фасаде грађењем широких прозора. Летње кухиње у приказаним кућама некад су и у задњем делу дворишта, у преломљеној оси према кући за становање. (Ш. Мареш, Крушчица, Улица Милетићева 3).

Летња кухиња служи од априла до децембра за припремање јела и свакодневно обедовање. У зимским месецима преносе неки пвоздени штедњак из летње кухиње у задњу собу, где се кува и исто-времено и греје ова дневна соба у најхладније доба године. У летњој кухињи се обавља и клање свиња. Домаћица тамо оставља и старо одело и ситне предмете за домаћинство.

У чешким језичким острвима у Банату и Славонији није познат „вупџек“) уговорено издржавање старијих који су имаће предали млађима) ни као пребивалиште старих домаћица ни као институција. Стари родитељи живе заједно са децом све до смрти. Немају ни своју собу у кући. Но познати су и случајеви када се родитељи не трпе са децом и зато живе одвојено у задњој соби, некад и властитој, и имају своју шталу у дворишту и земљу иза задњег дела куће.

Познато је да је традиционално ложиште Балкана било отворено огњиште и пећ за хлеб постављена мимо куће. Под утицајем колонизације, пећ се у језичким острвима Војводине, а касније и мимо њих, градила у задњем делу кухиње под широким отвореним оцаком, док је у српским кућама, у најмању руку све до доба Франца Јозефа, на ниском постољу било постављено само отворено огњиште²⁴. У кућама чешких колониста стајала је под оцаком уместо њега од ћершича или печених цигли изграђена пећ за хлеб облика квадрa (150×150×10 cm — ширина), са засвођеним кровом и поплоченим подом унутра²⁵. У пећ се убацивало пет до шест округлих хлебова од пет килограма. Кувало се на ивици пећи, у гвозденим грнцима и на треножном постољу. Око 1900. године почеле су се пећи из чешких станова селити ван куће, у летњу кухињу, шупе или су се

²⁴ Упоредити: Којић 1958, 161.

²⁵ Отворена огњишта, без пећи, под отвореним комином (оцаком) позната су из чешког Ајбентала у румунском делу Баната (Упоредити: Skalníková — Scheufler 1963, 333).

градиле потпуно самостално. Посебно у Чешком Селу, где и данас нема ниједне продавнице и до најближег насеља, удаљеног неколико километара, нема пута, пећи за хлеб су још у употреби. Но, ни у једној чешкој кући нећемо је више наћи у кухињи, одакле су је штедњаци већ истиснули ван куће.

Од двеју соба, зими се ложи само задња дневна соба, обично гвозденим пећима. Раније је тамо стајала зидана пећ, са испустом звани „záhrobec“ банак), која се ложила из кухиње. Стару пећ, која се све до сада ложи из кухиње, нашли смо само у једној кући у Крушчици (власница Ј. Питрова, бр. 93). То је пећ облика квадрa ($90 \times 80 \times 100$ гм — висина), постављена више од метра у десно од врата која воде из кухиње у собу. На њену горњу површину, под уским избочењем високим 12 см, убачена је широка четвртаста плотна („шина“). Данас се кува само на гвозденом штедњаку у кухињи. Претежно се ложи дрвима и кочањкама (окруњеним кукурузним клиповима).

Савремени ентеријер чешких кућа је уредан, чист, омалан, са обељеним равним таваницама и дрвеним подовима, који су већ почетком нашег века почели да постепено замењују глинене. Целокупном уредношћу доста дуго разликовале су се чешке куће од кућа домаћег становништва. Намештај и уређаји у стану потичу у многим домаћинствима отприлике из доба пре пола века, но све чешће појављују се ентеријери с модерним намештајем, или, бар, с појединим деловима намештаја и уређаја: електричним штедњацима, фрижидерима, телевизорима и сл. Ако погледамо по чешким домаћинствима у јужном Банату, нећемо у њима наћи ни комада намештаја из старе домовине. Од довозених ствари су се само понегде сачували малани сандуци (Велико Средиште 86 — малани сандук из Моравске) који се данас не употребљавају. Само за чување намирница и данас негде служе зелене „halmarky“ (са двокрилим вратанцима и фиочицом нагоре), које су, кажу, такође донели из Моравске. Употребљавани намештај су, дакле, правиле месне занатлије у духу времена и према захтевима моде.

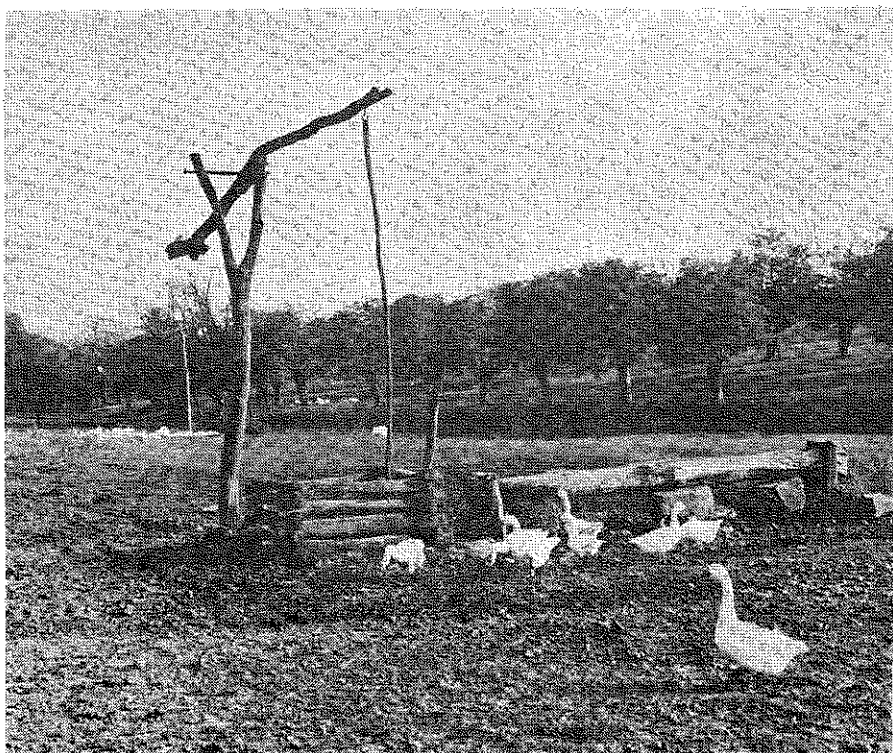
У размештају намештаја констатујемо одређену правилност, нарочито у гостинској соби, у којој спавају гости, или, у бројнијим породицама, и укућани. У овој репрезентативној просторији, између прозора, постављене су челом ка главном зиду с лица две постеље, испред којих је сто са столицама. У угловима су смештени ормар са оделом, орман за рубље („алмарка“, „вешкостен“) са порцуланским фигурама светаца и сл. По зидовима (нарочито над постељом) обешене су иконе у разним бојама, а често и породичне фотографије. На поду је крај стола негде чак и мањи ћилим. Гостинска соба је сразмерно хладна, јер оба прозора до улазе (евентуално још и трећи који је оријентисан на двориште) стално су затворени дрвеним ребрастим капцима. Стога не изненађује да се у углу ове собе види смештено поврће, воће или тегле са конзервисаним воћем (џем, компот и сл.).

Уређење друге дневне собе потпуно је функционално и њој је сав потребан намештај. Ако погледамо, пак, нарочито код сиромашнијих и бројнијих породица, начин становања и спавања, изненадиће нас у неким од њих доста нисак ниво. Тако смо у једном домаћинству у Чешком Селу утврдили да, док су у гостинској соби сваке ноћи две постеље слободне, у дневној соби по двоје у постељама, које су постављене једна иза друге поред задњег зида (мајка с ћерком и отац с дечком), а у трећој постели, постаљеној према попречном зиду, лежи осамдесетгодишњи деда. Четврта празна постеља је у кухињи (Чешко Село, 21). Није то, наравно, тако свуда и према потреби и домаћим навикама у кући спава се и у кухињи, а кад је неопходно и у гостинској соби, где се никад не обедује (једе се у кухињи, а у свечаним приликама у дневној соби).

Традиционално конзервативан начин становања и, нарочито, заједничко спавање по три генерације у једној соби, губи се у последње време у младим породицама. Разумљиво да га нећемо срести код чешких породица које живе у Вршцу или у Белој Цркви, уколико се не ради о социјално угроженој породици или о нужном и привременом смештају. Радничке ново изграђене куће такође имају, осим кухиње која и сада служи за дневни боравак, спаваћу собу („*sprací světnici*“), дневну собу и „шпајз“ (оставу); према финансијским могућностима, у задњем делу зграде „*předsině* (предсобље), купатило, евентуално и клозет, који је све досад обично у задњем делу дворишта, код бубришта²⁶. Нови станови су већином опремљени намештајем који се може комбиновати и украсити су фотографијама у боји и јефтиним сликама (пејзажи, градови, портрети), ручним радовима на сточићима, серијским производима од порцулана и дрвета, вештачким цвећем, „куварицама“ са натписом на српском језику, итд. У већини домаћинстава данас, у послератној Југославији, видан је пораст животног стандарда.

У данашње време јако се мења изглед дворишта, из кога је, или сасвим или делимично, избачено пољопривредно пословање које се све више преноси у задње двориште „*mlat*“ (гумно). Предње двориште је такође лепо уређено и уредно. Често је цело поплочано и лепе га леје украсног цвећа поред куће, винова лоза на трему (чардаклије) би цвеће посађено чешће у лимене кутије од конзерви него у керамичке саксије. Ово цвеће је постављено у трем и ван њега у прозоре кућа, чију калканску фасаду обично засењује дрво које оивичава пут. И поред савремене структуралне промене дворишта, овде остају у употреби све помоћне зграде на имању, које су потребне за пољопривредно газдовање: коњушница, штала за краве

²⁶ Низ информација у вези с овим питањем добили смо од г. Ј. Кратохвила (J. Kratochvíla) рођеног 1929. године, бравара и председника друштва „Чешка беседа“ у градићу Бела Црква, Улица Немањина бр. 3. Њему као и сарадницима Народног музеја у Вршцу, и бројним нашим земљацима најлепше захваљујемо на великој помоћи коју су нам указали приликом нашег краткотрајног проучавања чешке мањине у Банату, новембра 1971.

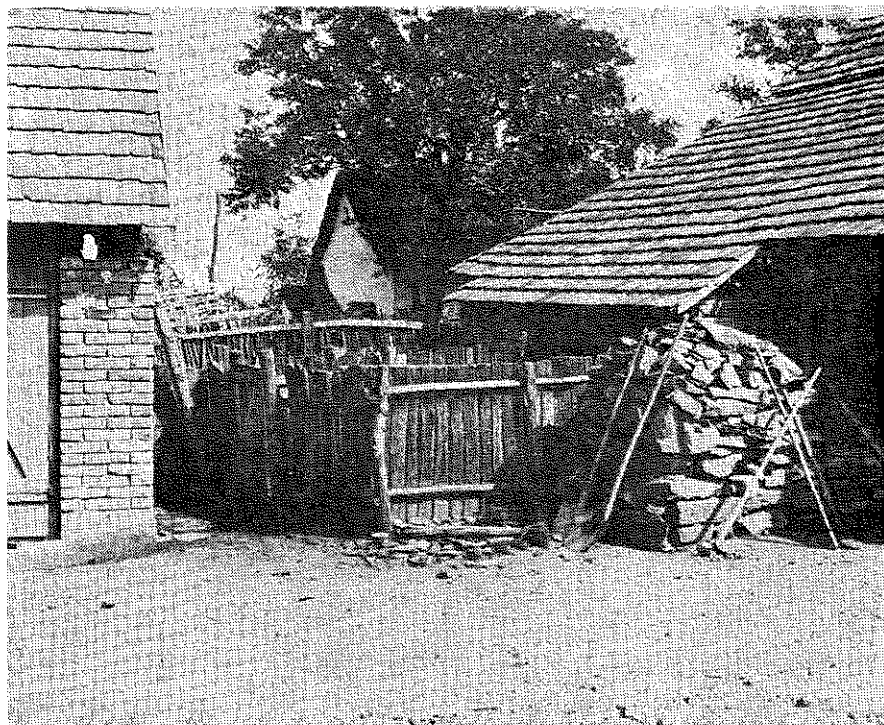
Сл. 5. Бунар са бермом за папајање стоке. Чешко село (Банат).
(Снимак: Ј. Варжека)

чије је одгајање све досад у чешким домаћинствима било на вишем нивоу него у српским), тор за овце, шупа за склањање кола, летња кухиња са подрумом, бунар са чекрком, пећ за хлеб, и др. Штале су, по правилу, постављене у истој оси као и кућа, а на мањим газдинствима на њих се надовезују и остали објекти. Летња кухиња, шупа, некад и пећ за хлеб, бунар и евентуално још покоја помоћна зграда, постављени су на уздужној оси паралелно са станом поред суседове грабевинске парцеле. Већина кућишта данас, не само у чешким него и у другим селима панонско-војвођанске области има постављене помоћне зграде на имању такође у преломљеној оси, која дели попречно двориште на предње и задње.²⁷ Раније је оба дела раздвајао само плот²⁸, који данас ограђује башту и слободан део дворишта. Стари плотови били су плетени; данас преовлађује ограда од летава, а поред кућа се виде и зидане ограде које увек одвајају

²⁷ Којић 1958, 152; Варјактаревић 1970, 499.

²⁸ Данас запажамо дељење дворишта плотом на малим газдинствима сељака који раде и у фабрикама (на пример код Ј. Кратохвила, Бела Црква, Улица Немањина бр. 3).

двориште од улице и својом висином достижу до стрехе. У предње двориште улази се са улице кроз капију са равним зиданим надвратником или кроз једноставни улаз који се затвара двокричним вратима. С обзиром на преношење пољопривредног пословања у задњи део дворишта, улази се — ако то положај имања дозвољава — са задњег пута кроз башту преко гувна, које је данас најчешће пролазом повезано са предњим двориштем. Од зграда на имању, у преломљеној оси, обично је „hambar” (амбар) на спрат, с таваном за сушење и чување кукуруза који је преузет, као и његов назив, од српског становништва. Зидано приземље амбара служи за остављање жита и кукуруза, у горњем дрвеном кошу са решеткастим зидовима од летава преко зиме суши се у клишу остављен кукуруз. Неки домаћини имају испод амбара подрум за вино. Селаци који досада нису подигли амбаре, суше кукуруз на тавану („на ћиће”), чији предњи део изнад стана служи као кош. Шаша („šuty”) се чува на тавану, у шупи и на другим местима²⁹. Изнад штале, одакле се лестицама може ићи на таван, ставља се детелина. Ако пролазимо у

Сл. 6. Обори за свиње (Крушчица, Банат).
(Снимак: Ј. Варжека)

²⁹ У старој домовини нису гајили кукуруз, па су у овој области преузели већином српску терминологију.

јесен кроз банатско село, познаћемо већ са улице где се још увек суши кукруз на тавану, јер домаћини на тим местима ради бољег продирања ваздуха, подижу неколико црепова на седластом крову.

У задњем дворишту, које је према првобитној функцији названо „*mlat*“, поред стогова сламе и сена налазе се још мањи, већином дрвени помоћни објекти, као што су живинарник (за кокошке, гуске, патке, а некад и зечеве и голубове), плевара, „*chlívky*“ за свиње који, по српском узору, имају испред врата мали плотом ограђен простор звани „српски обор“, и од дасака или зидани клозет крај Ђубришта, ако није постављен у предњем дворишту близу стана³⁰.
доникола

ЗАКЉУЧАК

Развој сеоске архитектуре у југословенском делу Баната, где од краја тридестих година 19. века постоји мало чешко језичко острвце, које данас броји више од 2 500 становника, одвијао се кроз планско подизање села за колонисте и домаће становништво, тада бројно сразмерно мало. Овај остварени урбанистички захват постојао је заједно са географским условима, интегрисујући чинилац тамошњих пребивалишта; значи, диференцијације између кућа колониста и кућа домаћег становништва огледале су се — као што смо у овом раду објаснили — више у детаљима, који су кроз акултурациони процес постепено ишчезавали од краја прошлог столећа. У данашње доба, изузев завичајне терминологије, не постоји у суштини никаква разлика између чешке и српске куће уколико, наравно, старији типови кућа и данас не чувају неке традиционалне, етнички условљене грађевинске елементе.

С чешког превела
Слободанка Урошевић

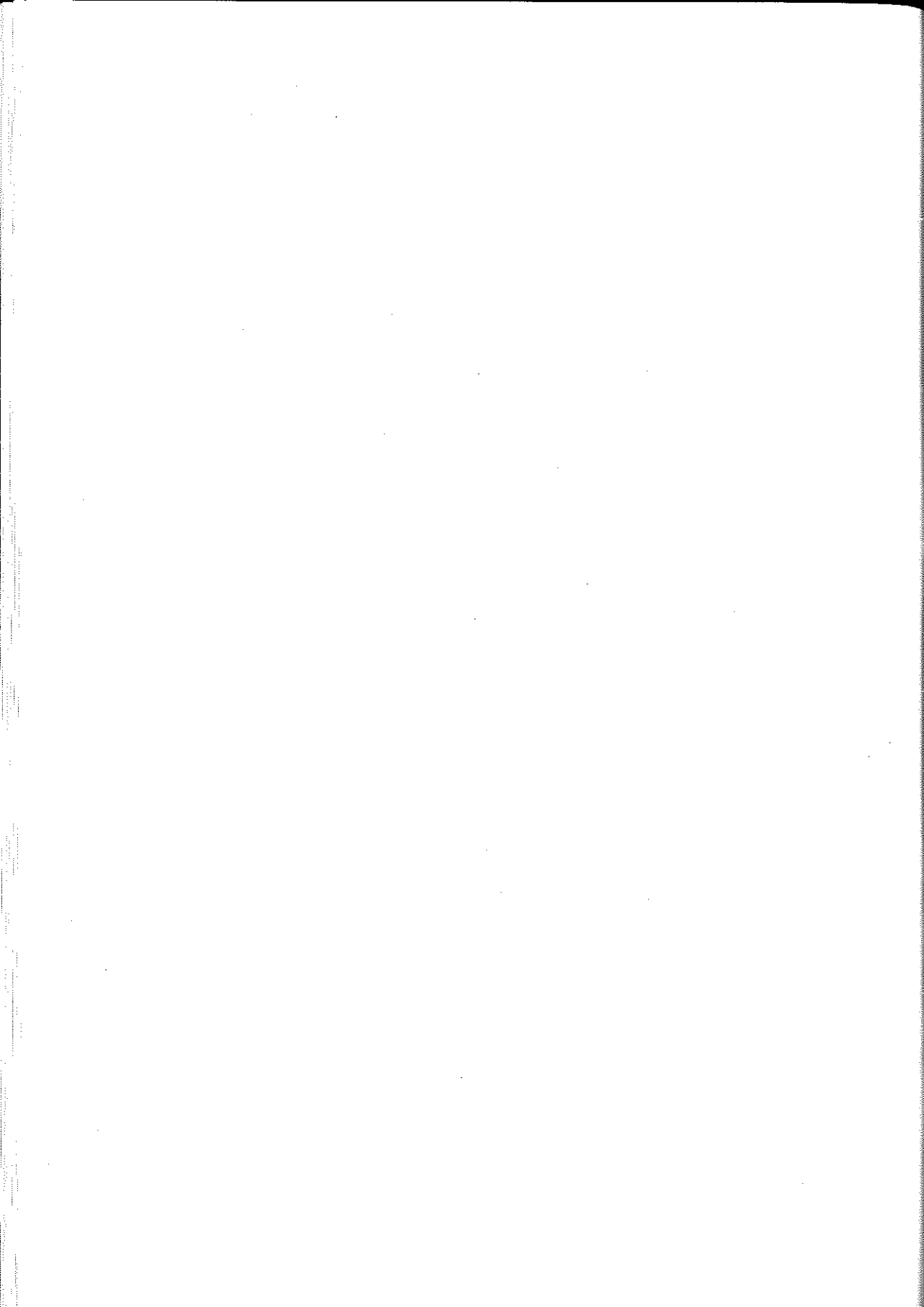
³⁰ Слично смештање помоћних згради на имању је у двориштима српских кућа (упоредити: Кумар 1953—1954, 181).

Jozef Važeka, Praha

R é s u m é

LIDOVA ARCHITEKTURA ČESKEHO JAZYKOVEHO OSTROVA
V JIŽNÍM BANÁTU

Vývoj lidového stavitelství v jugoslávském Banátě, kde od konce tricátých let 19. století leží malý český jazykový ostrov, čítající dnes přes 1500 obyvatel, byl především ovlivněn plánovaným zakládáním vesnic pro kolonisty i nepočetné domácí obyvatelstvo od poloviny 18. století. Urbanistický záměr, uskutečňovaný, v té době rakousko-uherskými civilními a vojenskými úřady se stal spolu s geografickými podmínkami integrujícím činitelem temějších sídel. Diferenční znaky mezi českým (podobně i slovenským a německým) kolonizačním domem a příbytkem domácího obyvatelstva se projevily — jak autor vysvětlil ve své práci — spíše v detailech, které akulturačním procesem postupně mizely od konce 19. století. K těmto diferenčním znakům vedle celkové větší úpravnosti a lepšího vzhledu kolonizačních usedlostí i interiéru stejně jako intenzivnějšího způsobu hospodaření patřilo hlavně uchování vnitřní komunikace mezi vstupní kuchyní a oběma svetnicemi. Na druhé straně čeští kolonisté přijímali od domácího obyvatelstva sloupová loubía některé hospodářské stavby (např. „hambár“), spojené s pěstováním kukuřice. V současné době s výjimkou domové terminologie není v podstatě žádný rozdíl mezi českým a srbským domem, pokud ovšem starší domové typy dodnes neuchovávají ještě některé tradiční, etnicky podmíněné stavební prvky.

Ива Херолдова

ГОДИШЊИ И ПОРОДИЧНИ ОБИЧАЈИ БАНАТСКИХ ЧЕХА

(На основу проучавања у Чешком Селу, Крушчици и Великом Средишту)¹

Поред Славоније, где их је највише, југословенски Чеси живе компактно још у Босни — у околини Босанског Кобаша и Прњавору, и у Војводини — у околини Беле Цркве и Вршца.²

Преци данашњих банатских Чеха који су настањени, пре свега, у Чешком Селу и Крушчици — код Беле Цркве, и у Великом Средишту — крај Вршца, доселили су се у ова насеља већином из ранијих чешких граничарских крајева који леже на територији данашњег румунског Баната у околини места Оршаве (Orșova) и Нове Молдавије (Moldova Nouă). Само мањи део становника ових села дошао је директно из Чешке и Моравске.

Почеци чешке колонизације Баната датују се у прву трећину 19. века, када су аустријске власти, у оквиру изградње Војне границе, колонизовале тешко приступачне шумске пределе у Подунављу. Природни услови у којима су се Чеси нашли били су тако неподношљиви да су појединци и групе настојали да нађу подесније место или крај за насељавање. Међутим, није било лако отићи. Новаца није било, а и војне власти су нерадо давале дозволу за исељење из једном већ колонизоване области.³ Читавих сто година, колико је старо чешко језичко острво у румунском Банату, трајале су емиграционе тенденције тамошњих Чеха. Десет година, до 1837, чekali су чешки досељеници из Шентала док нису добили дозволу

¹ Истраживање је обављено у јесен 1971.

² Према претходним резултатима пописа становништва, број становника Војводине који су се изјаснили као припадници чешке народности је 2 535 према 3 086 из 1971. *Попис становништва 1971, претходни резултати*, Нови Сад 1971.

³ „Pamětní kniha založení české obce abliánské a její dějiny dle ústního podání pro potomky naše sepsaná“ (od r. 1868) „Спомен књига оснивања чешке општине аблианске и њене историје, према усменом предању за потомке наше написана“ (из г. 1868).

за иселење и истовремено земљу за колонизовање у катастре општине Јасеново, код Беле Цркве.⁴ Тако је никло данашње Чешко Село, најмање, најчешкије и истовремено једно од најстаријих чешких насеља у Југославији. У недалеко српско село Крушчицу⁵ се 1837. године доселило 60 чешких породица, већином из Герника (Girnik), Равенска (Ravensca) и Бигра (Bigăr). Места Св. Јелену (Sf. Elena) и Герник имају записану у крштеници као место рођења и неки чешки становници национално мешовитог села Велико Средиште, крај Вршца, који су се овамо доселили 1838.⁶ Прилив појединаца из чешких насеља у Подунављу у Чешко Село, Крушчицу, Велико Средиште и неке друге општине у јужном Банату трајао је у току 19. века и почетком 20. века и практично био завршен тек настанком нових држава Румуније и Југославије, као и стварањем државних граница између њих.

Већина колониста се тада преселила из чешких насеља у румунском Банату у села у околини Вршца и Беле Цркве. Ако погледамо статистику чешких региона одакле су потицали Чеси — становници Бигра, Ајбентала, Герника, Св. Јелене и Равенска, видећемо да претежу у њој југозападна Чешка, Пазенска област, Клатовска и Средња Чешка, Пшибрамска, Кутногорска и Чаславска област. У личним подацима појединаца и група који су се доселили ди-

⁴ 1828. „намеравали су чешки колонисти бивше насеобине Шентала (Schönthal) на Дунаву да се одседе, али то нису учинили. Тек 1837. населе 24 шенталске породице у јасеновачком атару пољану „Ablián“, на народном језику — Бабијан. Нови насељеници добили су лапаре земље, а први општински поглавар био је Франц Ворлицек, др Б. Дробњаковић, Феликс Милекер: *Летопис општина Подунавске области*, Панчево 1929, стр. 135.

Насеобина је имала првобитно назив Ablián, Csehfalva, данас Чешко Село. Према статистици из 1921, Чешко Село је имало 204 становника, од тога 191 Чеха, 3 Румуна, 3 Србина и 7 Мађара.

Према претходним резултатима из 1971, има 118 становника.

⁵ 1837. „доселило се у Крушчицу 60 римокатоличких Чеха“; др Б. Дробњаковић, Ф. Милекер, *ц. д.*, стр. 127.

Према статистици из 1921. Крушчица је имала 2 163 становника, од тога 1634 Срба; „осталих Славена (већином Чеха) 503“.

Према претходним резултатима из 1971, 1 479 становника, од тога Чеха мање од 400.

⁶ 1838. „подигао је властелин Голуб Лазаревић стари костел и населио овде католичке Чехе и Бугаре, око 30 на броју“.

Др Б. Дробњаковић, Ф. Милекер, *ц. б.*, стр. 147—148.

Према статистици из године 1921. Велико Средиште је имало око 2 022 становника, од тога 1 062 Србина, 447 Чеха, 391 Немац, 384 Мађара, 37 Румуна.

Према претходним резултатима из године 1971, — 1 820 становника, од тога 250 Мађара, 150 Чеха, Румуна 25, Македонаца 49, Словака 12 итд. У Великом Средишту преовлађују, насупрот Чешком Селу и Крушчици, Чеси евангелистичке вере. Данас су Чеси евангелисти практично једини чешки житељи Великог Средишта, јер су Чеси католици били после другог светског рата одбачени заједно с месним немачким становништвом, на чију су страну стали.

ректно из старе домовине, јављају се, осим чешких крајева, који су, већином, истоветни с горе наведеним, у знатној мери и моравски региони.

Код данашњих Чеха који су се доселили из румунског Баната, свест о овом регионалном пореклу не постоји. Сећања на стару домовину била су потиснута у позадину због сурових година проведених у Шенталу, Гернику, Бигру, Св. Јелени и другим селима на која се односе бројна приповедања и песме. Што се тиче осталих колониста, регионално порекло очигледно је код досељеника из Моравске, код којих се до данас огледа кроз моравизме очуване у говору и у сопственом називу „Мораване“ (Морављани), којим се разликују од оних који су се доселили из Чешке.

Чеси који су колонизовали Војну границу припадали су најсиромашнијим слојевима чешког становништва. Било је међу њима безељаваца, занатлија, калфи. Њихов социјални положај није им дозвољавао да се одседе на неко друго место. Искористили су кретања становника у оквиру аустријске државе, која су омогућавала врбовања за рад у банатским шумама, а тиме и могућност колонизовања пространих површина необрађеног земљишта. Било је потребно много, некад и десетине година, па да им пође за руком да свој социјални положај бар толико поправе да престану да се боре за голу егзистенцију, да се селе с места на место, и да почну да граде нов завичај.

Чеси који живе у Чешком Селу, Крушчици и Великом Средишту данас су напредни земљорадници. Њихова имања, у погледу техничке опреме, уобрајају се у најбоља у селу. Бриге њихових предака, како исхранити себе и децу, уступиле су пред тешкоћама савременог доба — ко ће на овим имањима газдовати кад садашњи домаћини помру, а младеж, у духу савременог тренда, оде у град.

Банатски Чеси су, у току више од сто година, дошли у додир са српским, немачким, мађарским и румунским живљем. Степен утицаја ових разнородних култура на чешку мањину био је различит. Српски утицај био је донедавна незнатан⁷ и био је условљен, поред разлике у вери, и различитим карактером чешке и српске културе.

И поред језичке сродности два словенска народа, ове разлике биле су условљене средњоевропским карактером чешке културе и балканским карактером српске културе. Друга је ситуација била када се тицало немачке мањине. До другог светског рата немачка енклава у јужном Банату била је веома јака. Тако је Бела Црква, у чијем су суседству Крушчица и Чешко Село, до овог рата била немачко место у коме су Срби представљали мањину. Чешке девојке из оба наведена насеља ишле су у службу код белоцркванских „Шваба“. И данас, тридесет година после рата, старија и средња гене-

⁷ Slavomír Utěšený, *O posrbšt'ování kruščencké čestiny v jugoslávském Banátu*, *Naše řeč*, 1970, р. 53, ч. 3., стр. 139.

рација тамошњих Чеха Белу Цркву назива обично „Вајскирх“, а Вршац — „Вершиц“.⁸

Контакти између припадника чешке и немачке националности у јужном Банату, при којима је долазило до продирања културних елемената једне народности другој, били су условљени, поред заједничке католичке вере, и сличношћу неких појава чешке и немачке народне културе, одређене њиховим средњоевропским суседством и историјским развојем који је из њега произлазио. Сличност неких календарских обичаја, свечаности и забава водила је често њиховом заједничком одржавању, или, бар, узајамном учествовању на њима. Мађарски утицај, ако изузимамо деловање мађарских школа и институција у периоду пред први светски рат, изгледа да није био нарочито јак, с обзиром на разлике у култури. Исто важи и за румунске утицаје, које скоро уопште нисмо уочили.

С гледишта степена акултурационог процеса мањине у вишенационалној средини, од три наведена села која су испитивана, најзатворенија сеоска заједница је Чешко Село, с најочуванијим огледањем чешке традиционалне културе у области обичаја, обреда и фолклора. Интактност овог малог чешког насеља била је условљена, од самог почетка његовог настанка, колонизацијом искључиво чешким колонистима, њиховим смештањем на ивици јасеновачког катастра и рђавим комуникационим везама с околним местима. Од друштвених центара у селу је црква посвећена чешком патрону Јану Непуцком, Народни дом, чешка школа, све подигнуто о трошку и самодоприносом чешког дела становништва у насељу. Од друштава овде постоји „Чешка беседа“ и Ватрогасно друштво. Од важнијих друштвених институција недостаје у селу продавница, која никад није ни постојала, и гостионица која је затворена. Данас је надокнађује Народни дом, где се одвијају сви већи друштвени догађаји у насељу. И поред ове изолованости, Чешко Село није било искључиво ендогамно. Бракови су склапани у оквиру села и с чешким становницима суседне српско-чешке Крушчице. Ендогамност је постојала до другог светског рата у односу на становнике друге народности и друге вере.

У овом селу као да се данас време зауставило. Живот села се одвија у непрекидном кругу традиционалне земљорадничке године, с годишњим обичајима и свечаностима, и пордичним обредима, који чине суштину друштвеног и пордичног живота његових становника. Овај једини извор забаве мештана од јесени до пролећа, када је прекинута веза села са околним насељима, био је 1963. године, када је општина електрифицирана, проширен захваљујући радио-програму, а местимично и телевизији и, на тај начин, село је почело да комуницира са спољашњим светом. Живот Чешког Села данас је без перспектива. Са селом се не рачуна у општем плану изградње нових путева и, ако не дође до неких радикалних промена, Чешко Село је

⁸ Slavomír Utěšený, c. d., стр. 141.

осуђено на лагано пропадање. Већ сада је стагнација очигледна. Отгледа се у томе што село не расте, видно се смањује, број напуштених кућа се повећава. У село се нико не досељава, а они који се прижене или удају, настоје да што пре оду некуда, јер, према њиховим представама, за младе људе нема овде будућности. Дода ли се овоме незадовољавајући наталитет и, с њим у вези, недовољно бака у школама, имамо пред собом незавидан положај најмањег чешког војвођанског насеља.

Друга ситуација је у недалекој српско-чешкој Крушчици, која има добре везе с Белом Црквом, куда многи одлазе ради посла-деца у школе, а сељаци да купују и продају. У селу постоји продавница, школа, гостионица, Народни дом, две цркве — православна парохијска и католичка жупна. Село је електрифицирано 1953. године. У Крушчици такође све до данас преовлађује у породичним и друштвеном животу народна култура, како код српског тако и код чешког становништва. У годишњим обичајима и породичним обредима овдашњи Чеси су задржали своје етничке особености. Утицај на то имала је сигурно различита вероисповест и тим условљена етногамност припадника чешке и српске националности, која је практично трајала до краја другог светског рата, када су мешани бракови постали чешћи, мада не сасвим уобичајени. Обичаји и обреди Чеха у Крушчици истоветни су са онима које смо записали у Чешком Селу. Узајамни родбински односи између Крушчице и Чешког Села допринели су изглађивању разлика које су, можда, у почетку колонизације постојале међу овим насељима. Живот Чеха у Крушчици ипак је сасвим другачији од живота оних у Чешком Селу. У Крушчици се одвија у три правца, како у оквиру акција које организују посебно припадници чешке и српске народности, на које позивају једни друге као госте, тако и у заједничким акцијама читавог становништва, без обзира на народност и веру. Друштвени и културни живот Чеха у Крушчици обогаћен је блиском везом с Белом Црквом, куда младеж редовно одлази ради посла и разоноде, а одакле долазе чланови културних институција да у Крушчици организују приредбе.

Сасвим независно од ова два села и без икакве везе с њима, одвијао се живот чешких колониста у *Великом Средишту*, које је од Вршца удаљено око 8 km. Велико Средиште је добро уређено село, у коме су видни знаци суседства с великим културним и друштвеним средиштем какав је Вршац. Насупрот чисто чешком Чешком Селу и српској-чешкој Крушчици, Велико Средиште је прототип типичног војвођанског вишенационалног села. Мада су и овде преовлађивали, а и данас преовлађују припадници српске националности, постојале су у селу и јаке националне мањине — чешка, немачка и мађарска. Данас су остали Мађари и бројно ослабљени Чеси.

Како то обично бива у вишенационалном селу, и Великом Средишту одређени делови села били су насељени гушће неком од

наведених народности. Чеси су становали, а и досад већином станују у Виноградској улици (Vinohradská), званој и Пемска. Док Чеси у Чешком Селу и Крушчици нису били верски и регионално подељени, Чеси у Великом Средишту били су подељени на евангелисте и католике, и на Чехе и Морављане. Деоба на Чехе и Морављане имала је више културни карактер зато што су се моравски колонисти разликовали по језику, ношњи исхрани и неким обичајима од колониста из Чешке, што није имало никакву улогу у унутрашњем животу припадника чешке националности. Разлика у вери, деоба на католике и евангелисте, водила је подвајању мањине. Према усменом казивању, Чеси католици, који су посећивали цркву заједно с тамошњим Немцима почели су све чешће да учествују на забавама које су организовали припадници немачке националности, а да одбијају учешће на забавама које је организовала „Чешка беседа“. Одатле је већ био само мали корак до мешовитих бракова и до германизације, која се испољила нарочито за време другог светског рата у њиховом учествовању у немачким друштвима. После 1945. године ове понемчене Чехе — католике друштво је одбацило, заједно с немачком мањином, а у селу су остали само Чеси — евангелисти.

Живот данашњих великосредиштанских Чеха усредсређује се око евангелистичке цркве, у чијој близини живи већи део овдашњих Чеха. До другог светског рата, друштвени и породични живот великосредиштанских Чеха био је под утицајем народне културе, коју су колонисти пренели директно из Чешке и Моравске или из чешких насеља у румунском Банату. Ова традиционална култура се кроз изједначајући процес усталила у одређени месни јединствен тип, који се разликује од типа карактеристичног за Чешко Село и Крушчицу. Данас, кад је број Чеха знатно мањи него пре рата, а у селу долази до све већег броја мешовитих бракова, сведен је мањински друштвени живот Чеха само на евангелистичку цркву и на још неке традиционалне годишње свечаности.

Годишњи обичаји и породични обреди

Као што смо напоменули, чешки годишњи народни обичаји, породични обреди и свечаности чине главни садржај породичног и друштвеног живота чешког дела становништва Чешког Села и Крушчице. То је условљено компактношћу чешког насеља, земљорадничким карактером ових села и тиме што је код домаћег становништва народна култура још жива. Код овдашњих Чеха није се очувао цео циклус годишњих обичаја, породичних обреда и свечаности, какве познајемо из чешког села 19. века, већ само неки. Од годишњих, пре свега, Божић, покладе, Ускрс и заветина, од породичних — свадба. У њима и данас можемо наћи карактеристичне црте које указују на етничку припадност њихових носилаца.

Годишњи обичаји

Долазак адвента започиње у оба села исто као код Чеха у Великом Средишту „kateřinskou“ (25. XI), последњом плесном забавом пред Божић. „Kateřinske“ нису у овим селима забава жена и девојака,⁹ као што је то и сада код Чеха у даруварском крају и немају стога ону обичајну шароликост и богатство тамошњих катерјинских забава и „babských bálů“¹⁰ (женских балова).

Од машкара у предбожичном периоду забележили смо Mikulaše s čertem (св. Никола с ђаволом) који још увек обилази куће. При својим обиласцима Микулаш има више застрашујућу функцију (деца се моле пред његов долазак), јер поклоне дели „невидљиво“, тек ноћу, у припремљене чарале и ципиле испод прозора. Још су у свежем сећању „lucky“¹¹ које од завршетка другог светског рата више не иду. С Божићем¹² је код чешкоселских и крушичких Чеха везан лик „крстингле“, који је оделом и изгледом сличан Микулашу¹³; он заједно с ђаволом обилази поједине куће где има деце и доноси јелку с поклонима. „Крстингла“ нисмо срели код Велико-средиштанских Чеха, код којих је Микулаш и данас у обичају. Иако немамо на располагању упоредни материјал бивше немачке мањине, можемо с великом вероватноћом претпоставити да је „крстингле“ дошао у Чешко Село и Крушчицу под утицајем суседа Немаца¹⁴. У корист тога сведочи и приповедање информатора из Великог Средишта да је код тамошњих Немаца и Мабара ишло „крстингле“ с вертепом¹⁵. На чешком терену, осим Крконоша¹⁶, лик „крстингле“ се не појављује. „Крстингле“ нису зебележиле ни наше колеге етнографи кад су истраживали у чешким насељима у румунском Банату.

За Бадње вече везан је низ обичаја и сујеверја, познатих како на чешком терену тако и код даруварских Чеха (посипање живини у круг; давање белог лука псу; давање бадње вечере стоци, бунару; ливење олова, итд.). Уношење сламе у зграду и посипање сламе по земљи нисмо констатовали. Обичај се схватао као туђ, српски.

⁹ Од првобитних забава девојака и жена, познатих из Чешке, на којима жене читаве вечери или бар до поноћи саме бирају партнере за игру, остало је само „даме бирају“, већином као почетна игра.

¹⁰ Iva Heroldová, *Godišnji običaji daruvarskih Čeha*, „Narodna umjetnost“, 1971, стр. 42—43.

¹¹ Iva Heroldová, *Vánoce u daruvarských Čechů*, „Národopisné aktuality“ (1971, г. VIII, бр. 4, стр. 329—330).

¹² И овде смо се срели са слављењем црквених празника као код даруварских Чеха који живе на селу.

¹³ Према информатору, „kristindle“ је објчно свечаније, у бело, док Микулаш има на себи преврнути кожух.

¹⁴ „Von den deutschen der Militärgrenze stammen die Paradiesspiele und die Umzüge mit dem Christkindl“. Edmund Schneeweis, *Slavischer Grundriss, Serbokroatische Volkskunde, Volksglaube und Volksbrauch*, Berlin 1961, стр. 121.

¹⁵ Како је то било код Чеха католика, на жалост, не знамо. Код Чеха евангелиста, пак, „krinstindle“ није постојало.

¹⁶ В. Мах, *Beiléty a krystindle u tkalců podkrkonošských*, „Český lid“, 1900, г. X., стр. 170.

Јеловник бадње вечери је још увек постан и обухвата девет врста јела. Од традиционалних чешких јела данас ћемо у њему наћи само „dolku“ (пециво) и кувано сушено воће. Од преузетих појављује се на столу за Бадње вече винска чорба и „klembrot“, воћни хлепчић¹⁷. Код овадшњих Чеха нису се сачувале коледе за Бадње вече. Као коледе долазе на овај дан само Срби из околних села и њихове „vinšování“ (честитке) имају социјални карактер.

Први дан божићних празника, у складу с чешком традицијом, проводе чешкоселски и крушчички Чеси код куће, у породичном кругу. Преко дана се иде само у цркву, а мала деца иду да честитају коледе „Vinšovati koledovou svátku“. Тек другог дана празника „na Štěpána“ је дан узајамних посета и дечје коледе. Увече, после вечерњих звона, деца иду „koledničkovati“. При обилажењу, коледари пре свега посећују своје крсне куме, а тек затим остале рођаке и познанике. За коледа, добијају орахе, јабуке и слаткише. Због малог броја деце, нестају у Чешком Селу и ова дечја штјепанска коледа.

Код Чеха у Великом Средишту разликовао се Божић код католика и евангелиста. Евангелисти немају јелку, а деца се деле дарови у недељној школи при евангелистичкој цркви. У њиховом јеловнику за Бадње вече појављује се и месо „virštle s cibulu“, јер евангелисти не poste као католици. На поноћну мису такође не иду, али се „vítá boží narození“ (добродошлицом поздравља божје рођење), код куће у породичном кругу певањем духовних песама из канционала. Штјепанске коледе су се одржале у селу док је било довољно чешке деце. Нову годину великосредиштански Чеси су узајамно, од куће до куће, једни другима честитали: „Vinšujeme vám nový rok, aby vás nebolela hlava ani bok“. „Vinšujeme vám nový rok, štěstí, zdraví, požehání, po smrti království nebeské“ („Срећна вам Нова година, нека вас не заболи ни глава ни слабина“. „Желимо вам срећну Нову годину, здравље, благослов, а по смрти царство небеско“.)

„Tříkrálové obhůzkové hry“ (Игре на Св. Три краља), познате из Чешке и код даруварских Чеха, записали смо у Крушчици и Чешком Селу.

У традицији чешког „masopustu“ (поклада) све су забаве и веселице крушчичких и чешкоселских Чеха које смо записали. Претпоследње недеље пред покладе одржава се у Чешком Селу „uzlíčkovú báň“ који организују само ожењени и удати. На ову забаву, која се одржава у месном Народном дому и на којој свира хармоника и бубањ, жене донесе јело, а мушкарци пиће. Из овог покладног периода, који достиже врхунац последња три дана „Maškarními průvody“¹⁸ (поворкама маскара), вредна је да се забележи чешкоселска и крушчичка „zaváděna“¹⁹, последња забава пред наступајући ускршњи пост.

¹⁷ „Kletzenbrot“ је као бадњевечерње пециво познато у неким крајевима Немачке, Аустрије и у једном делу Мађарске.

¹⁸ Међу маскама се појављују традиционалне маске младожење, младе, медведа, Турчина.

¹⁹ У Чешком Селу се одржава све до сада, у Крушчици је престала после другог светског рата.

Код „zaváděné“ је на столу у сали, где се забава одржава, припремљено вино, ликер и две упаљене свеће. У првом делу вечери „zavádějí“ (доведе) момци девојке. Најпре сваки играч иде по своју девојку а постепено узима за игру и остале. Предност имају оне девојке (Крушчице) које су ујутру „chlapce strojily za maškary“ (момке спремале за машкаре). Момак се са својом партнерком окрене неколико пута у круг „заведе“ (доведе) је до стола, понуди је да попије ликер. Сам попије вина, а девојка затим за „zavádění“ плати. Пошто се у игри изребају све девојке, забава се продужава „zaváděním“ момака. Сад обратно, девојке бирају играче, нуде им да попију ликер, а саме пију вино, а момци плаћају. Од новца се плаћа музика, сала и остали трошкови везани за покладе. „Zaváděná“ траје до поноћи, а покладно весеље се завршава „rochováváním masopustu“. Неко од присутних мушкараца представља „масопуста“, обуче се у бело и легне на клупу. Око њега се окупе остали мушкарци, певају при том погребне песме и поливају га вином.²⁰ До другог светског рата био је обичај да, пошто се сахрани „масопуст“, „chodil Popelec“. Два мушкараца су обилазила поједине куће с посудом пепела правећи с њом знак крста укућанима на челу.

У Великом Средишту су Чеси, све до другог светског рата, славили „fašáňk“, приређујући поворке машкара, које се, према информатору, нису разликовале од поворки тамошњих Немаца. Назив „fašáňk“ одговара моравском називу „masopust“, а истовремено је близак уобичајеном немачком називу „Fasching“.

У доба ускршњег поста још увек се у Чешком Селу не одржавају забаве и држи се пост. До данас су се код овдашњих Чеха сачували стари чешки називи недеља од поклада до Ускрса.

На Цветну недељу се у оба села носе у цркву врбове маце да се освете, а од њих се, опет, на Велики петак праве крстићи, који се разносе по пољима „да их не побије град“.

У Крушчици и Чешком Селу, слично као у неким чешким крајевима, Ускрс се поред Великоноце, назива и „дрвени празник“ (červené svátky).

У духу традиције чешких католичких села, у Крушчици и Чешком Селу момци замењују звоњење у цркви од Великог четвртка до Велике суботе „kleráni“ (шкребстањем), тј. обилажењем села „skleráckami“ (шкребетаљкама) и песмом:

„Kopali, kopali jámu Ježíši Pánu,
židi ho jali, ukřižovali,
a ty, nevěrný Jidáši, cos to učinil,
že si svého Mistra židům prozradil,
zato musíš býti, v pekle hořeti,
s Luciperem d'áblem, tam přbývati.
Pán Ježíš umřel, zvony odletěly,
pod nebesy pohřben, tam vstávaly“.

²⁰ „Чешка беседа“ у Белој Цркви, на покладној забави која се одржавала у Народном дому, обновила је овај обичај „rochováváním masopustu“.

(Копали, копали су јаму Исусу,
 Јевреји су га ухватили, на крсту распели
 а ти, Јудо неверни, шта си то учинио,
 Свога си учитеља Жидовима издао.
 Мораш, зато, у паклу бити и горети,
 С Луцифером, ђаволом тамо пребивати.
 Исус је умро, звона одлетела,
 Под небесима је сахрањен, тамо су остала.)

При последњем обилажењу, на Велику суботу ујутру, обилазе са Јудином коледом поједине зграде и добијају за њу јаја и динаре.

У Чешком Селу и Крушчици на први дан Ускрса уочили смо „vinšování“ (честитање) Ускрса кумама, које им на ускршњи понедељак враћају ову посету и доносе својим кућама ситне поклоне. Дакле, традиционалну „pomlázku“, тј. обилажење момака „s pomlázkami“ са уплетеним врбовим границима на ускршњи понедељак и шибање девојака које им зато дају „коледу“, шарена јаја, у Чешком Селу и Крушчици нисмо регистровали. У овим селима њу је заменило „polejvání“ (поливање водом) девојака које им кроз недељу дана, на млад Ускрс, ово „polevání“ опет враћају. Поливање водом ишчезло је крајем другог светског рата, када је престао да се слави млади Ускрс (mladé velikonoce). Да ли је уопште код Чеха из Чешког Села и Крушчице некад постојао обичај „pomlázka“ и, ако је био, када је тај обичај престао и почело „polejvání“, не знамо, пошто смо радили само са рецентним етнографским материјалом и нисмо имали никаквих информација старијих од 50 година. Можда бисмо се могли задовољити хипотезом да је првих година колонизације овај обичај постојао. Резултати етнографског испитивања румунских Чеха (1961 — 1964) додуше, пружају доказе о обиласку деце са уплетеним врбовим границима и коледама на ускршњи понедељак, али не говоре о шибању, мада помињу поливање девојака водом²¹. И овде, за дефинитивне закључке недостаје старији етнографски материјал. Сигурно је да се „pomlázka“ убаја у типичне чешке ускршње обичаје, док се „polejvání“, јавља тек у Моравској и даље на истоку. Може се претпоставити да су банатски Чеси преузели „polejvání“ од својих суседа Румуна, Маџара²² и Немаца, код којих има потврде за овај обичај из Великог Средишта, док су тамошњи Морављани задржали своју „šlahačku“ (један од моравских израза за „pomlázku“), с којом су ишли и после другог светског рата.

Од осталих пролећних обичаја, вредно је забележити паљење ватри, тзв. „palení čarodějnic“²³ (спаљивање вештица) и „stavění máju“ (постављање мајског дрвета у ноћи између 30. априла и 1. маја). Оба ова обичаја су већ ишчезла и уколико још нешто од њих постоји, то је повезано са општедржавном прославом празника 1. мај.

²¹ Olga Skalníková—Vladimír Scheufler, *Základy hmotné a duchovní kultury v českých kovozemědělských obcích v rumunském Banátu*, „Český lid“ 1963, r. 50, str. 341.

²² E. Schneeweis, c. d., str. 135.

²³ V. Karbusický, *Kultura rumunských Čechů, Písničky a hudební folklór*, „Český lid“ 1962, r. 49, str. 175.

До другог светског рата момци у Чешком Селу постављали су својим девојкама испред куће или у дворишту „таје“, неукрашена дрвета врбе, у чију су кору урезивали монограме, разне украсе и љубавне поруке. У селу се није подизало неко велико централно мајско дрво („тај“), а нису одржаване ни мајске забаве. Свечаније „таје“ имали су у Великом Средишту. Тамошњи Чеси и Немци постављали су својим девојкама „таје“, већином смреке и јеле, украшене шареним хартијама и тракама, на чијем врху је била привезана флаша вина. Осим тога, чешки момци су, у духу чешке традиције, испред гостионице постављали велики „тај“, испред кога се одржавала забава на крају месеца, када се „тај“ свечано обарао. Према информатору, на овим забавама су учествовали само Чеси²⁴.

Најзначајнији празник банатских Чеха био је, а и сада је, „rosvícení“ (заветина, црквена слава), која се одржавала у јесен по завршетку пољских радова. У овдашњим селима одржава се у октобру и повезана је с неким значајним догађајем који пада у ово време (у Чешком Селу с датумом освећења цркве). Исто као некада у Чешкој, и код овдашњих Чеха се о заветини приређивала највећа годишња забава, за коју су девојке морале имати нове хаљине. На заветину су позивани рођаци и познаници из околних и удаљених насеља. Раније се заветина славилa два дана. У недељу се одржавала главна забава, а у понедељак се славил тзв. „Zlatá hodinka“. Данас се слави заветина само један дан, у недељу.

У Великом Средишту заветина се назива „hody“ (уобичајен назив за заветину у Моравској) или „křivaj“. Извесно време после другог светског рата, када је у селу било више Чеха, „hody“ су се славилa богато и свечано. Чеси евангелисти славилa су црквену славу треће недеље у октобру, док су католици славилa „křivaj“ прве недеље. „Hody“ у Великом Средишту одвијали су се по утврђеном реду. Ујутру се ишло у цркву на свечану мису. Пошто би се она завршила, чекала је на младенце испред цркве музика која би засвирала чехословачку химну и марш.²⁵ Затим би младенци позвали музиканте својој кући на ручак. Младенцима би код куће дошле и девојке да им „оките“ шешир рузарином и црвено-плаво-белом траком. Увече би се сви окупилa у гостионици, где би дошли момци с музикантима. Веселе би трајало до поноћи и завршавало се „dameňbalem“. На евангелистичкој заветини радо су учествовали и Чеси католици, који су се њој више радовали него свом „křivaju“. Другог дана ишли су момци с музикантима по кућама „k naším lidem“ (код наших“), где је за њих била припремљена гозба. У свакој кући одсвирали би неколико игара, попили, појели и кренули даље. У понедељак је вечерња забава трајала обично до после пола ноћи. Данас

²⁴ У чешким насеобинама у румунском Банату „тајова“ са обрањем „таје“ (мајског дрвета) спада у најлепше забаве. Упоредити: О. Skalnikova — V. Scheufler, ц. д., стр. 341—342.

²⁵ Наводимо опис „hodů“ (заветине, црквене славе) онако како се њено прослављање усталило у периоду између два рата. Како је изгледао ток „křivaja“ нисмо успели да утврдимо.

се у Великом Средишту „hody” још славе, али није ништа остало од њиховог традиционалног тока. „Скува се само бољи ручак, састану се пријатељи”, али се забава не одржава.

Од осталих календарских дана с којима су повезани неки обичаји, вредан је помена дан „Vešech svatých” (Сви свети), кад се у Чешком Селу и Крушчици и данас пече обредно пециво звано „dušičku”, које се некад у Чешкој делило просјацима и сиромашнима, који су тих дана ишли од куће до куће. У Чешком Селу се „dušičku” данас раздају деци и носе Србима „Za zaplat' pánbůh”, јер они „dušičku переџоу” („не пеку”).

Породични обреди

Свадба и обичаји с њом повезани уобрајају се у оне обичаје и свечаности Чеха у Чешком Селу и Крушчици који су остали поштебени страних утицаја. Сигурно да је томе допринела околност што су се бракови доскора склапали у оквиру саме мањине. Свадба, како смо записали у Чешком Селу и Крушчици, представља одређени карактеристичан тип, који се разликује од свадбе Чеха у Великом Средишту и од свадбе даруварских или прњаворских Чеха. Овај тип се очигледно усталио у току дугогодишњег развитка. Могло би се претпоставити да је одлучујући значај у томе имало регионално порекло колониста који су, у средини у коју су се доселили, обновили обичаје и свечаности старог краја. Како су изгледале прве свадбе Чеха по пресељењу у румунски Банат крајем тридесетих година прошлог столећа, ипак не знамо. После читања „Albiánské” кронике, можемо претпостављати да се у време боравка колониста у Schönthalu (Шенталу) није одржавало свадбено весеље какво је познато на традиционалним чешким свадбама, и питање је да ли је у то доба уопште било званично склапаних и црквено-освећених бракова, или тек касније при њиховој накнадној нострификацији. Но, био одговор позитиван или негативан, сигурно је да ни за свадбену гозбу ни за свадбене поклоне и свадбене обичаје није, у условима какви су били у Шенталу, било ни средстава ни расположења. Немамо података о томе када се први пут у Чешком Селу и Крушчици одржала свадба са свим обичајима, свадебеним поскочицама, песмама, играма, у облику у коме смо је записали. Ако узмемо у обзир ограничено сећање наших информатора, можемо сматрати крајњом границом сигурног постојања овакве форме свадбе доба првог светског рата. Међутим, може се ипак скоро са сигурношћу претпоставити да је старија, и да многи од тих обичаја потичу из времена одааска колониста из домовине. Да ли сви — то се не бисмо усудили да претпостављамо, а ни резултати испитивања румунских Чеха не сведоче у прилог томе. Не смемо, наима, заборавити на утицаје који су у мањинску средину продирали посредством часописа, књига и, пре свега, деловањем наставника који су, већ од шездесетих година минулог столећа, почели долазити из Чешке да уче овдашњу децу чешки језик и који су, као што знамо са подручја

Дарувара и околине, често веома активно учествовали у оживљавању или увећењу многих обичаја и свечаности.

„Veselce“ („svadbě“) („свадби“) предходе náměčvu (прошевина). У прошевину иду младожењини родитељи с младожењом и девером код невестиних родитеља. На прошевини се родитељи договарају шта ће дати деци у мираз. У обе куће се пеку колачи, слаткиши, торте, припрема се месо, поврће. Од обредног пецива које се шаљу или дају при одласку, које доносе куварице и са младожењине и са младине стране. До другог светског рата, на свадбу је позивао девер

Сл. 1. На чешкој свадби. Бела Црква (Банат).

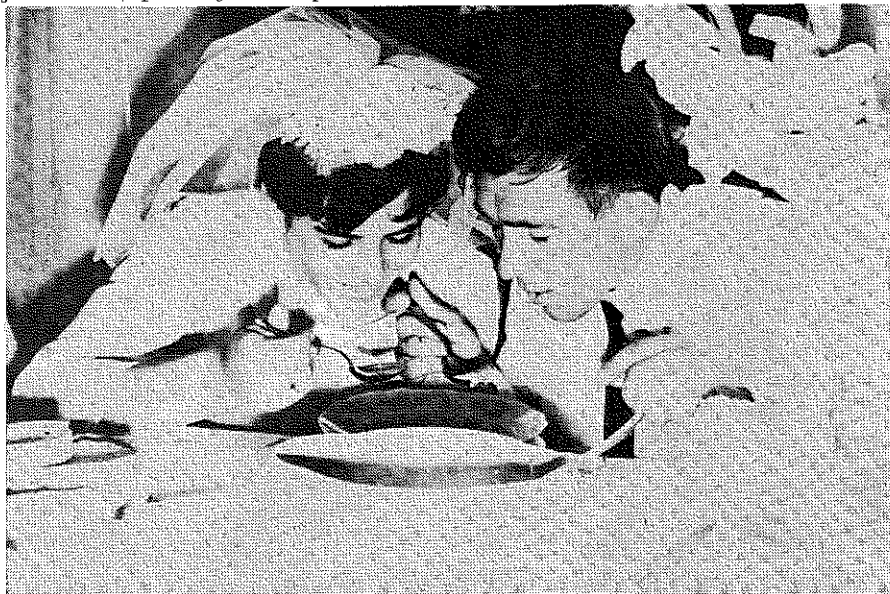
с најстаријим момком, а данас позивају сами вереници. Позвани шаљу „ротос“ (помоћ) за свадбу, тј. намирнице за припремање гозбе (пилиће, јаја, сир, бутер, павлаку и сл.).

У суботу увече долазе сви млади код невесте, где се приређује вечера са игранком.

У недељу ујутру окупе се гости у младиној кући; млада се припрема ван куће, већином код своје крсне куме. Одатле се иде младожењиној кући, где се опрашта с његовим родитељима. Заједно с младожењом иду сви по млади код куме, а с њом до младине куће, где је главно опраштање и благосиљање. После обреда у општини²⁶ и цркви, одлазе код младе на ручак. После ручка млади иду код фотографа, а сватови у гостионицу или у Народни дом да

²⁶ У Чешком Селу, где не постоји матични уред, склапање званичног брака обавља се у суботу, у општини Јасеново. У недељу је склапање црквеног брака и свадба у сеоском колективу. Док се не склопи брак у цркви и не обави свадба у сеоском колективу, званични брак није пуноважан.

плешу. За њима касније добу и младенци. Забава траје до увече, када сви крећу младожењиним родитељима. Врата налазе затворена. Девер моли куvariце да их пуште унутра, а младеж пева: „Stojím u dveří... pot' mi otevřít“ („Стојим покрај врата, доби, отвори ми“.) Тек кад се заврши дијалог између девера и куvariца правилним одговором на питање: „Co vezete?“ („Шта нам доносите?“) „Sedmou svatost, stav manželský“ („Седму свету тајну, брак“), отварају се врата и куvariце поздрављају добродошлицом младенце песмом: „Už, už je Peřík (křestní jméno ženicha) muž a Anička (jméno nevěsty) jeho žena, přikrevná ho peřinama, aby jí nezmrz“ („Већ, већ, већ је

Сл. 2. На чешкој свадби. Бела Црква, (Банат).

Перик (крсно име младожење) муж, а Ањичка (крсно име младе) његова жена, покрива га перинама да јој се не смрзне“.) Невеста мора да подигне метлу која лежи преко прага и да је стави у угао да би показала како је уредна („же је рођадна“). Код врата је добродошлицом дочекују младожењини родитељи, којима она доноси поклоне. Затим се сви разилазе, иду да се пресвуку и окупају се код младине куме, која их служи црном кафом. Одатле иду сви заједно младожењиној кући на вечеру. Између појединих јела постоје ентермеца: „vubírání na kuchařku“, „parchant“, „stromek“. После првог јела појављује се девер с куvariцама, носи на тањиру варјачу, а на плеху упаљену крпу и виче, „Kuchařku hoř! Vařili a spálili si ruku!“ (Куvariце горе! Кувале и изгореле руку!“). Куvariце певају: „Spadla moucha do saroucha, zlámala si koleno, tři neděle pařkala, tůze ji to bolelo“ („Пала мува на бивола и сломила колело, три недеље кукала, много је то болело“.) Сви присутни стављају на тањир

или на плех за печење новац за куварице. У паузи, између следећих јела, долази „parchant”. Повеже се лутка као беба и девер носи „parchanta”, опет у пратњи куварица, младожењи и тражи од њега „aby daroval tvrdý tolár, aby nemusel kolíbat” („да поклони сребрни талир да не мора да љуља бебу”). Куварице певају: „Šecky panny z trávy dou, jedna pěkně za druhou a já, ubožátko, kolémám dětétko, hajej, pupej, do roka bude inej. Zakolíbej chvíli, než vyperu plínu. Já kolébat neumím, za kolébkú se stydím”. („Све девојке са траве иду, једна лепо за другом, а ја, сироче, љуљам детенце, нина, нана, биће дуго за годину дана. Пољуљај га малчице, да оперем пеленице. Ја не умеам да љуљам, од колевке имам срам”). Младожења први даје новац (мора дати највише), а затим остали. Пошто обиће све, девер баци „parchanta” с новцем маади у крило. Млада најпре „parchanta” баци, а они јој га опет у крило врате. На завршетку вечере, при служењу колача, долази „stgomek”. Опет иде девер у пратњи куварица, доноси дрво украшено јабукама и слаткишима, и поставља га испред младеца. Куварице певају: „Wel jest Pán bůh, šel do ráje, Adam za ním roklekaje...” („Ишао је господ, ишао у рај, а Адам за њим на коленима...”). Кад се изговоре речи да је Адам убрао јабуку и дао Еви, невеста откине с дрвета јабуку, подели је и заједно с младожењом поједе. Пошто се отпева цела песма, млада затресе дрво, а деца покупе попадало воће и слаткише. После „stgomek” свадба се ближи врхунцу — долази „prodávání” (продавање невесте) и „čerepi” (стављање чепца невести). Најпре се откупљује младина ципела, коју у току вечери момци украду. Док најстарија деверуша не откупи ципелу, невеста не може да се продаје. Младу купује најстарији момак. Млада је скривена у углу, а деверуше је околу на столовима чувају „aby jí nikdo z mládenců nedal hubičku”. („Да је нико од момака не би пољубио”). Тек кад се момци с деверушама договоре о цени, скочи девојка на сто, где с најстаријим момком заигра. Затим жене одведу младу да јој ставе чепец. Чепец ставља кума и најстарија деверуша. При везивању мараме, када се пева: „Věnečku zelenú, já tě s hlavy skládám...” („Венчићу зелени, ја те с главе скидам...”), невеста је два пута збаци и тек трећи пут пусти да је увезу. Венчић са велом се ставља у чинију, у у коју стављају новац кума и најстарија деверуша. Младу, којој је стављен чепец, одводе назад у собу, где су младожења и остали гости. Сви с младом заиграју и сваки у зделу с венцем ставља новац. Пре него што млада заплаше с младожењом, доведу му уместо невесте старицу, а кад је одгурне, понуде му најстарију деверушу. Кад и њу одгурне, доведу младу, с којом заплеме. Скупљањем новца и младиним плесом завршава се практично обичајни део вечери и весеље се наставља до јутра, када се гости разилазе кућама. Две недеље после свадбе био је обичај да се приреди „Přátelský oběd” („пријатељски ручак”) и то, прве недеље код младиних, а друге недеље код младожењиних родитеља. Оваква свадба била је уобичајена у оба села све донедавна, а и данас се обавља у том облику ако су и вереник и вереница Чеси.

Ток свадбеног обреда код Чеха евангелиста у Великом Средишту, према информатору, био је много једноставнији. Припреме су биле сличне као у Крушчици и Чешком Селу. И овде се младеж уочи свадбе окупљала у младиној кући где је плесала до поноћи. Свадба се одржавала само код невесте. Ујутру на дан свадбе гости су се окупљали код младине куће, где се млада спремала. Пре благослова девер је држао проповед и певале су се духовне песме из канционала. У току ручка било је само „*vybírání na kuchařku*“ (убирање новца за куварице). Венчић је невести скидала кума, која јој је повезивала мараму. Невеста није бацала мараму. Прву игру с младом, кад јој се стави чепац, играла је кума. У невестиној игри одлучујућу улогу имао је најстарији момак, који је одређивао с ким и којим редом млада треба да игра. Најзад је плесала са младожењом. Пре тога се изводило „*prodej nevěsty*“ (продавање невесте). Неко од присутних би се преобукао у Јеврејина с врећом новца (комадићи цигле и сл.), којом иде да купи младу. Но, младодожења је исто тако желео да купи младу. После кратког договарања победио би младожења, који би на крају с младом паплесао. Затим се настављала забава с плесом до јутра, када се свадбено весеље завршавало. У овом облику свадба се сачувала све до другог светског рата.

У оба описа приказана је типична чешка свадба. У Чешком Селу и Крушчици у сачуванијој, традиционалној форми, у Великом Средишту у једноставнијој (евангелисти) и нивелизованој. И у једном и у другом ћемо наћи неке знаке који карактеришу чешку свадбу уопште и неке регионалне, типичне за чешку свадбу само у неким регионима. Код свадбе у Крушчици, (Чешком Селу), Могли бисмо овим регионалним карактеристикама сматрати, осим свадбених песама: „*stromek*“ (дрво), „*ukradení nevěstina střevice*“ (крађа младине ципеле) и „*shazování šátku*“ (одбацивање мараме), које се јављају, нпр. у описима свадби из југозападне Чешке²⁷, одакле су потицали колонисти из Герника, Бигра, Ајбентала, Шентала. У испитаним материјалима румунских Чеха појављује се „*stromek*“ и „*střevic*“²⁸. Истовремено, тамошња свадба има и друге знаке југозападнечешке свадбе, које у Крушчици (Чешком Селу) нисмо нашли.

Свадба у Крушчици и Чешком Селу чини потпуну целину, одржану традицијом у непромењеној форми²⁹ која, осим јеловника, није примила никакве друге утицаје околне вишенационалне средине. Да ли су некада неки делови свадбе код овдашњих Чеха имали и магичну функцију или обичајно-правну, не знамо; у савременој свадби банатских Чеха, пак, сви обичаји и обреди имају само друштвену и забавну функцију.

²⁷ Eichlerová sbírka, Klatovský kraj, SE G 31-G 35, стр. 37. Из новије литературе, на пример: Jindřich Jindřich, *Chodsko*, 1956, стр. 67—81.

²⁸ VI. Karbusický, *s. d.*, стр. 174; даље пружена информација, из досад непубликованог материјала, од др Олге Скалњикове, С Sc.

²⁹ Као пример наводимо убирање новца „*na parchanta*“, када се од младожење тражи да поклати „*jeden tvrdý tolar*“ („један сребрни талир“).

Док је у области материјалне културе пре свега исхрана сачувала неке чешке карактеристике, у области духовне и социјалне културе постоји више таквих примера. Годишњи обичаји и свечаности убрајају се у оне етнографске појаве у којима се најизразитије и најдуже огледало етничко порекло банатских Чеха. Наведене појаве, нарочито оне у којима је учествовало цело село (коледе, обилажења од куће до куће, забаве, свадба) доприносиле су осећању припадности сеоској заједници и тим јачали интегритет чешке енклаве. Чешка народна култура се на тај начин показала као значајан интегрисајући чинилац, који је успоравао акултурациони процес банатских Чеха.

Банатски Чеси су данас део становништва вишенационалне Војводине. Нашли су овде свој завичај и нову домовину. Саживели су се са овдашњом средином и уживели се у карактер Војвођана у тој мери да сами себе сматрају за „Лале“, са свим оним што тај назив у себи садржи. Њихов однос према старој домовини, с којом их не везују никакви родбински односи, јесте однос, чије песме одалке су дошли њихови преци, чијим језиком говоре, чије песме певају и чијих се неких обичаја држе. То је однос пун поштовања према прошлости, док је однос према Војводини и Југославији условљен животом у тој земљи, садашњошћу и будућношћу када, можда, неће више бити ни трага од чешког језика и чешке културе.

*С чешког превела
Слободанка Урошевић*

R é s u m é

Iva Heroldova, Praha

VÝROČNÍ A RODINNÉ ZVYKY BANATSKÝCH ČECHŮ

Banátští Češi žijí kompaktně ve třech osadách Češko Selo (1837), Kruščica (1837) a Velike Središče (1838). Předkové dnešních banátských Čechů se přistěhovali do jižního Banátu většinou z původních českých hraničářských osad ležících na území dnešního rumunského Banátu v okolí měst Oršové a Moldavy, kam se vystěhovali z důvodů hospodářských v první třetině 19. st.

Během svého více než stoletého pobytu v jinonárodním prostředí dostali se banátští Češi do styku s etnikem srbským, německým, maďarským a rumunským a s jejich kulturami. Míra vlivů těchto kultur na život českých osad byla různá.

České lidové výroční zvyky a rodinné obřady tvoří dosud hlavní náplň rodinného a společenského života českých obyvatel v Českém Selu a Kruščici. Nedochoval se celý cyklus zvyků a obřadů, jak je známe z prostředí české vesnice 19. st., ale jenom některé. Z výročních především vánoce, masopust, velikonoce a posvícení, z rodinných pak svatba. Výzkum českých etnografů v r. 1971 ukázal, že zatímco z materiální kultury především strava si uchovala české ryzy, v oblasti duchovní a sociální kultury máme příkladů více. Výroční zvyky a slavnosti patří k těm etnografickým jevům, v nichž se nejvýrazněji a nejdříve projevoval etnický původ banátských Čechů. Uvedené jevy a zvláště ty, jichž se účastnil vesnický kolektiv, podporovaly pocit sounáležitosti k vesnické pospolitosti a tím posilovaly integrity české enklávy. Česká lidová kultura se tak ukázala být významným integrujícím činitelem zpomalujícím akulturační proces banátských Čechů.

Видосава Стојанчевић

ЈЕДНА СТАРИЈА ХРВАТСКА МИГРАЦИОНА СТРУЈА У МОРАВСКОЈ

— Неки проблеми проучавања југословенских енклава у ЧССР —

У савременим условима развоја наше земље посебна пажња посвећена је проучавању етничког и културног развоја народности које живе изван своје домовине, на југословенском подручју. На овом задатку наши стручњаци сарађују са стручњацима из земаља матица проучаваних народности. Резултати постигнути на овом послу делимично су објављивани и у етнолошкој литератури. Проучавање југословенских енклава у суседним и другим земаљама такође је један од задатака савремених етнолошких истраживања, чији резултати, међутим, још увек знатно недостају у стручним публикацијама.

Овај прилог посвећен је проблемима миграција и колонизације једног дела хрватског становништва на подручју јужне Моравске у прошлости, који су оставили траг и у савременој етничкој структури овог дела Чехословачке. Повод за ово саопштење пружио ми је случајни сусрет са „Хорватима“ у околини Оломоуца, у Моравској ЧССР, и рукопис хронике о једном од старих хрватских насељеничких места у јужној Моравској (на немачком језику, под насловом *Frölersdorf-Ortsgeschichte*,) који данас чувају потомци старих хрватских досељеничких породица. Ову хронику саставио је 1944. Johann Hallavič из Беча, пореклом из Фрелерсдорфа, а у сарадњи са својим земљацима Матијашом Шаломоном и Францом Јурдичем. Рукопис који се састоји од 40 куцаних страна садржи податке сакупљене у народу и из писаних извора о пореклу и животу хрватског становништва места Фролерсдорф које су они називали Фрелихов, и суседна два насеља, такође настањена овим становништвом, из којих воде порекло и данашњи становници „Хорвати“ у четири насеља у северној Моравској, на подручју „окреса“ (округа) Оломоуца.

Као што се види из предговора хронике, њена сврха није била саопштавање резултата критичких истраживања свега што се односи на постављени задатак, већ израз љубави према завичају и извршавање обавезе према потомству, управо тежња да се оно што је познато и кроз изворе проверено, изнесе као корисно штиво, посебно у односу

на неке моменте из историје постанка места и живота његових становника.

У време писања хронике, Фрелихов је припадао, по административној подели, окресу (округу) Брно, срез Nicolsburg (Микүлов), као једна од његових 36 општина. За место Фрелихов, седиште војног округа било је Знојмо.

Писац хронике је сматрао да у уводном делу треба саопштити, бар укратко, о далекој прошлости и историји насељавања овог дела Европе много пре досељавања хрватског становништва. Свој осврт започео је са поменима праисторијских налазишта и трагова првих насебина класичних народа — Келта и Германа, првих досељавања Словена у ове крајеве (око 600. године н.е.), о стварању великоморавске државе кнеза Сватоплука (у 9 веку) и учењу словенских апостола Пирила и Методија у јужноморавским крајевима, да би завршио вестима о надирању Турака на Балкан и о миграцијама становништва ка северу, од 14. па до половине 16. века, када се јављају и први хрватски колонисти у овим крајевима.

На почетку излагања писац хронике је нагласио да је историја постанка насеља Фрелихова (Fröllersdorf) тесно везана за место Dürnholz (Дрновац), властелинство грофова Teufenbach, који су имали значајну улогу у јужној Моравској, нарочито негде око 1570. године. Како хроничар на основу архивских извора закључује, ово властелинство је пре тога припадало власнику Георгу Хартману. Територија властелинства Dürnholz захватала је девет насеља, која су, после добијања одликовања за верност и успехе на бојном пољу постигнуте у корист Хасбурговаца, задобили грофове Teufenbach. У писаним изворима ова насеља су била записана под следећим називима: Dürnholz дворац, Трг Dürnholz са црквом, Neusiedel са црквом Prerau са црквом, Guldenfurht, Fröllersdorf са црквом, и пушта места: Rossentiz, Neudorf, Hollenitz, Urbau и Alt Fröllersdorf. Први помени насеља Fröllersdorf јављају се у изворима тек 1353. године, под називом „Frolaichsdorf”, док су Gutenfeld и Prerau била старија насеља, јер се први помени о њима јављају већ 1318. године. Dürnholz се помиње 1349. године као резиденција грофова Lichtenstein. Хроничар претпоставља да се пусто место Alt Fröllersdorf налазило у пределу Weinberg — Старе Горе, на окружном путу Dürnholz — Grusbach. На том земљишту су се показивали, после обилних киша и одроњавања земљишта, остаци ранијих насебина. Ово место је највероватније запустело и расељено после епидемије куге.

Према подацима хронике, три насеља на властелинству Dürnholz — Prerau, Gutenfeld и Fröllersdorf, била су насебине хрватских колониста, које је 1584. гроф. Kristof von Teufenbach преселио са својих имања у хрватским крајевима на новодобијена добра у јужној Моравској, која су се налазила јужно од Брна (на замишљеној линији која би повезивала Брно са Бечом). До 1943. Фрелихов је бројао 312 „кућних нумера” мешовитог чешко-хрватско-немачког становништва, од којег је већину чинило становништво хрватског порекла, или оних који су се осећали Хрватима.

У годинама после другог светског рата, са општим крупним променама у демографском и популационом развоју ЧССР, дошло је до поновног расељавања ове три хрватске насеобине у пограничном пределу јужне Моравске на север, на подручје „окреса“ Оломоуц, у нова насеља Уничов, Хузов, Пасек и Штемберк.

Приликом случајних сусрета са „Хорватима“, становницима наведених села у околини Оломоуца, забележили смо до данас сачувано сећање да је у ова три насеља, све до 1948. године, живело око 1 500 хрватских породица. После расељавања Фрелихова, многи од становника овог насеља раселили су се и стално настанили по већим градовима ЧССР и у још неким другим насељима у ближој и даљој околини.

I

Историја досељавања хрватског становништва у пределе јужне Моравске представља исечак из историје сеоба хрватског становништва из старе постојбине у северном правцу, управо оних миграционих кретања која су се извршила услед турске најезде на Балкан у 15. и 16. веку. За овај правац исељавања — према западној Угарској, аустријским земљама и Моравској, свакако је била значајна и 1527. година, када су хрватски staleжи, после заузећа Будима 1526. године и пада централне Угарске, за свог владара изабрали аусторијског владооца Максимилијана II.¹ Самим тим даља судбина одбране још од Турака незаузетих хрватских области спадала је у део аустријских војних кругова, који су на себе били преузели одбрану од Турака, а у вези са покушајима да се у Хрватској успостави нека врста војне границе. Срби и Хрвати у току 16. и 17. века, повлачећи се испред турске најезде, кретали су се све више ка северу, где су их такође позивали и аусторијски владари да населе празну земљу, и да на тај начин постану жива граница против турских упада. Оазе српских насеља северно од Будимпеште остатак су кретања Срба испред Турака високо према северу. Развој војно-политичких догађаја у 16. веку довео је и до све знатнијих исељавања Хрвата. Хрватска насеља су се тада формирала у области Градишћа — Burgenland, као узана и дугачка покрајина која се пружала од данашње југословенске границе, од Прекомурја, дуж аустријске и мађарске границе, све до Братиславе и јужно од Брна.²

Крајњи издаци овог великог миграционог покрета прешли су најпре Дунав и локализовали се на тзв. Моравском пољу — Marchfeld, односно на простору између Беча и Братиславе. Према литератури и изворима из 19. века о насељавању Хрвата у ове крајеве, први који је уочио хрватско становништво и донео прве вести о њему у Доњој

¹ Adolf Mais-Wien, *Die Kroaten in Marchfeld*, Zbornik za život i običaje južnih Slavena, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1962, knj. 40, s. 329—333.

² Dr L. Trnjegorski, *Jugoslavenske manjine u inostranstvu*, Izdanje biblioteke „Narod n država“, Beograd 1938, s. 64.

Аустрији — Маркфелду био је аустријски географ. В. К. Блауменбах (1805), у студији *Проматрања о природним и културним приликама у области Маркфелда и код његових становника*. После њега, 1845. године, значајне податке пружа А. В. Шембера у својој студији *О Словенима у Доњој Аустрији*, а две године касније јавља се и Георг фон Гјурковић са својим прилогом *О хрватским колонијама у Доњој Аустрији*.³ Крајем 19. века (1888) појавио се и прилог Х. Ј. Бидермана под насловом *Нове словенске насеобине на јужном немачком пољу*.⁴ Отада нема више прилога о хрватским мигрантима у Аустрији све до тридесетих година нашег века и уочи другог светског рата. 1937. године Адолф Турек је објавио резултате својих истраживања под насловом *Хрватска колонизација на Морави*, у којој се први пут управо говори о продирању хрватске миграционе струје још даље на север, јужно од Брна,⁵ а године 1940 објавио је своју студију Фридрих Баумхакел, под насловом *Хрвати у Маркфелду*, веома исцрпну, на основу аутентичних архивских извора, властелинских протокола, у којима прати досељавање и кретање хрватских кметова од 1528—1686. године на властелинствима у Маркфелду,⁶ и њихове насеобине изван овог подручја. За нас су посебно интересантни резултати истраживања које је 1962. године објавио у свој студији Адолф Маис, из Беча, под насловом *Хрвати у Маркфелду*, која пружа овде приказану исцрпну литературу о истраживањима историј миграција хрватског становништва у аустријске области.⁷ Треба такође да се каже и о подацима које пружа наша литература о миграцијама Хрвата у аустријске земље, а који су објављени у годинама до другог светског рата. У њој се делимично помиње и миграција хрватског становништва јужно од Брна, у јужној Моравској, као и насеља ових хрватских колониста, која су углавном означена без детаљнијих података о животу, етничком и културном развоју ових југословенских исељеника. Међу ауторима су наведени слависти А. Исаченко, М. Ујевић, С. Јовановић и Л. Трњегорски.⁸ Према њиховим излагањима, још у 16. веку хрватске насеобине могле су се видети и знатно северније изван територије Доње Аустрије. Али овде нема ближих података о начину досељавања ових Хрвата у јужну Моравску.

Међутим, у рукопису поменутог хронике Јохана Халавича, први пут се детаљно помиње правац и начин исељавања Хрвата у јужно-

³ A. Mais, *Нав. дело*, с. 329; W. C. W. Blumenbach, *Bemerkungen über die natürliche Beschaffenheit und den Culthurstand das Markfeldes und seiner Bewohner*, Wien 1888; A. W. Sembera, *O slovenah v Dolnich Rakausich*, Casopis Ceskeho muzeuma, XVII, Praha 1845, с. 436.

⁴ A. Mais, *Нов. дело*, с. 334; H. J. Bidermann, *Neuere slawische Siedlung auf suddeutschen Boden*, Stuttgart 1888, с. 31.

⁵ A. Mais, *Нав. дело*, с. 333; Adolf Turek, *Harvartska kolonisace na Morave*, Casopis Matice moravske, Brno 1937. Sonderdruck.

⁶ A. Mais, *Нов. дело*, 329, 330; Friedrich Baumshackel, *Die Kroaten im Marchfeld*, Wien 1940, с. 99.

⁷ A. Mais, *Нав. дело*, с. 333, 329.

⁸ Dr L. Trnjegorski, *Нав. дело*, с. 64,65.

моравски предео јужно од Брна. Према овим записима, заснованим на предањима до данас сачуваним у породицама потомака ових насељеника, затим на аутентичним архивским изворима, ова миграциона струја из Хрватске, за разлику од свих претходних, није представљала завршни процес етапних миграција Градишћанских Хрвата, већ посебну, директну, миграциону струју из земље матице, из предела Међумурја и крајева јужно од Саве, право у земљу колонизације, у јужну Моравску. Према наведеним изворима, хроника наводи да су ови исељеници бежали из Хрватске испред најезде Турака, и да их је са свога властелинства у Међумурју превео на своја новозадобијена добра у Dürnholcu гроф Kristof von Teufenbach, населивши 1584. године село Fröllersdorf (Фрелихов) са 18, Guttenfeld са 12, и Pregaц са 9 хрватских породица. Укупно је тада било насељено, у сва три села, 39 хрватских породица. Како хроника каже, ове хрватске досељенике гроф Теуфенбах је населио због тога што тада у јужној Моравској није било више слободних породица за колонизацију, после помора од куге, који је у то време валадао.

Међутим, ни у наведеној хроници ни у литератури до сада није тачније одређена територија матице из које су се хрватске породице исељавале у Доњу Аустрију и јужну Моравску. О томе је само претпоставке изнео у својој студији А. Турек, изведене на основу непосредних лингвистичких проучавања хрватског дијалекта становника Дрновца (Dürnholza), у годинама између два последња светска рата, на подручју марке (грофовије) јужне Моравске. Наиме, аутор је дошао до закључка да Дрновчани говоре чакавским дијалектом, који по неким својим особинама упућује на помисао да би некадашњи завичај ових Хрвата требало тражити у пределу између Купе, Уне и Глине, одакле су, по свему судећи, досељавани негде око седамдесетих година 16. века.⁹

У хроници се, међутим, наводи да је у урбару Николсбурга (Микүлова) записано још 1574. године (?) да су на простору, означеном као „Wiessen Gestetten“, изградиле, између марке Muschau и Awertzshitz, ново насеље хрватске фамилије (Грофа Friedrich von Teufenbach) да су том месту дали име ти „Charvati“ или „Slawenen“, и да су тада биле истовремено насељене у месту Bischofwart такође неке досељене хрватске породице, од којих су се према тврђењу аутора хронике, до данас у том месту (Бишофским Топацама) одржали њихови бројни потомци, (стр. 2 „Fröllersdorf Ortsgeschichte“).

О приликама у којима су живели хрватски досељеници пре пресељавања из старог места у село Фрелерсдорф (1584) у хроници се пружају општи подаци о условима природне средине и социјалних прилика које су тада владале. Тако се напомиње да је у широј околини оних насељеничких места у то време, у области Ober Punsch, околини Грусбаха, па све до места „Ноја“ и „Jaispitz“ постојало неко пространо и дубоко, рибом богато језеро, из кога је извирала

⁹ А. Mais, *Нав. дело*, с. 333, 334.

речица Jaspitzbach, која је текла кроз Fröllersdorf. На овом језеру су према народном предању „поданици“ (кметови) грофа Тојфенбаха рибарили и доносили властелинству богате улове. Вода овога језера је допрјнела и до пустаре Alt-Fröllersdorf (до места „Zilline“). На том простору су се до наших дана нека места (топоними) називала „Рибњаци“, и била су преплављена, нарочито у кишним сезонама, дубоком водом. Ово некадашње језеро, према наводима хронике, протезало се кроз цели посед грофа Тојфенбах.

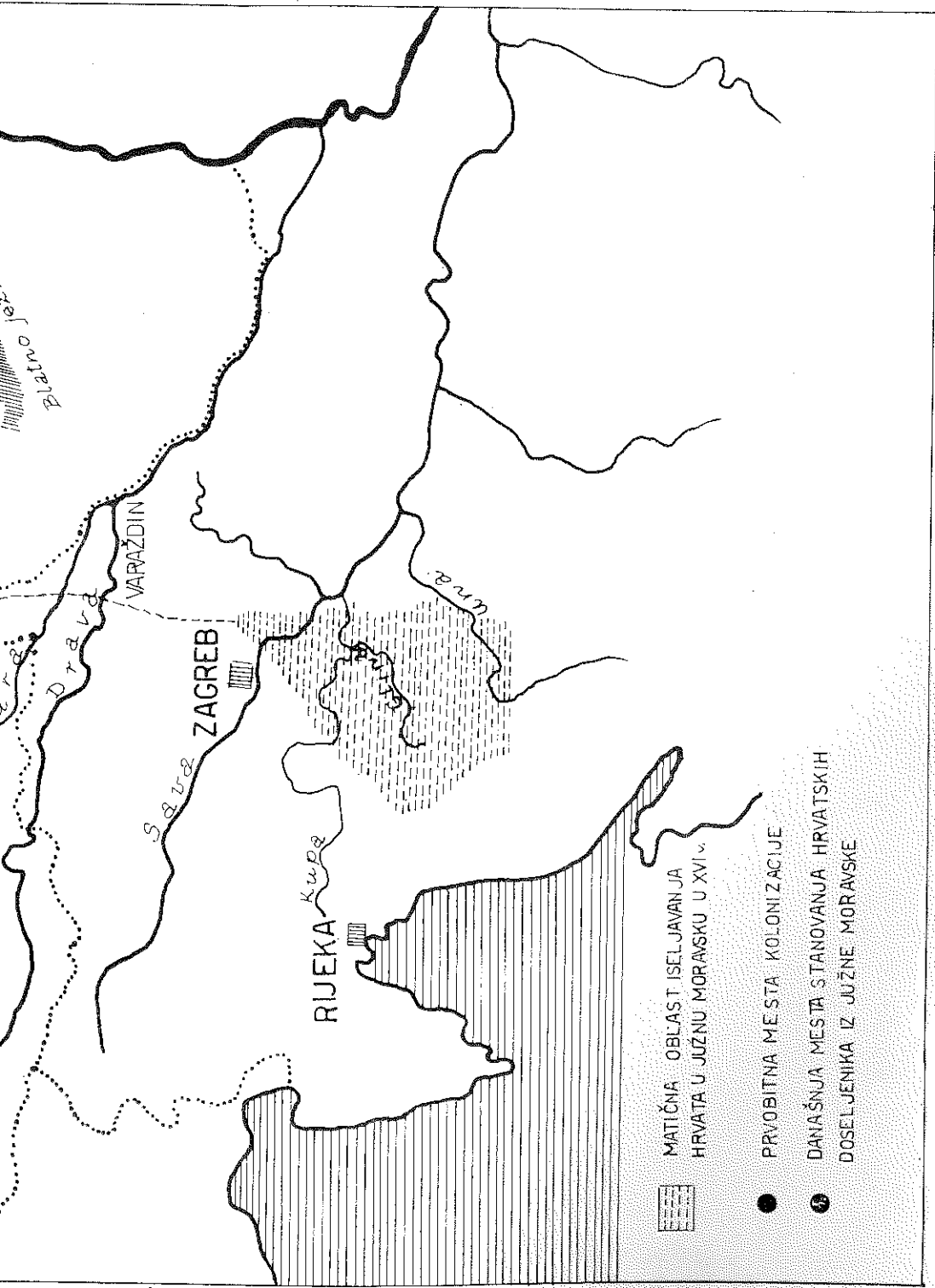
Хрватски досељеници и становници из околине, све до Наполеонових ратова, слабо су се помештали из својих насеља. Од 1805 — 1809. године, почели су се чешће помештати услед нових, повећаних дажбина и обавеза издржавања војске по селима („солдата“ и њихових запрега, због давања сточне хране и хране за војску). Каснијих година ова помештања су се наставила због све теже обавезе „роботе“ кметова на властелинствима, нарочито у виду транспортне обавезе. Помештања су се знатно зауставила после 1848. године, са укидањем кметског режима у овим областима.

По насељавању села Фрелихова, становници хрватски досељеници припадали су, све до краја 19. века у административном погледу, управи среза Nicolsburg, у округу Брно. Године 1884. ове три општине свечано су прославиле 300. годишњицу досељавања у нов завичај, уз учешће више од хиљаду гостију из Беча и околине. Све до овог датума Хрвати нису били много цењени ни уважавани као поданици, него су више сматрани као појединачне и безначајне народне групе, које нису представљале етничку целину.

II

У новом завичају, хрватски досељеници су — у процесу прилагођавања новој природној, економској и социјалној средини, у првим деценијама по насељавању, својим високим наталитетом, како наводи хроника — израстали у здрав, крепак народ, који је, упркос бројним природним и економским недаћама, сачувао и током више векова развијао своја расна обележја и јединственост, у односу на инородно становништво у свом суседству, као и на туђинску власт.

Осврћући се на период непосредно пред досељавање хрватског становништва у јужну Моравску, хроничар је навео да су владале неповољне природне прилике: нехигијенски и тешки услови становања у кућама подизаним од глине (иловаче), дрвета и сламе, које су често уништавали и пожари и поплаве; мочварно земљиште, које је било лако болести и зараза — све је то доприносило запуштавању насеља у овим областима у 14 веку. На тај начин ови су крајеви у доба досељавања хрватских становника затечени економски упропашћени, а глад је била свакодневна појава. Хроничар бележи годину 1831. као годину великих помора од куге у околини каснијег насељеног Фрелихова, и 1936. годину, која је великим хладноћама и

Скица миграционе струје из Хрватске у јужну Моравску у 16. веку
(по литератури и хроничи)

мразевима поморила људе и стоку, и упропостила пољопривредне културе, доносећи глад и беду иначе проређеном становништву.

Осим неповољним природним и здравственим приликама, хрватски колонисти су морали да се прилагођавају и врло неповољним социјално-економским условима који су тада владали у новом завичају. Како наводи хроника, у Фрелихову и другим двама хрватским општинама — Гутенфелду и Прерау, све до 1848. године, најтежи намет за досељенике представљала је на властелинству Dürnholtz установљена феудална обавеза „робота“, која се морала тачно по одредбама и на време испуњавати, без обзира на приносе летине остале дажбине и здравствено стање хрватских кметова.

Хрватски кметови су грофовима Teubenbach све до 1762. (до гашења њихове лозе и преласка властелинства у државни посед (зв. „Theresianum“) били и обавезни да дају стални данак, да плаћају закупнину земље, која је често достигала врло високе суме. Властелин је уз то стално уводио неке нове дажбине, како би што више добитака извукао од кметова. Осим тога, кметови су обавезно плаћали и друге врсте закупа и такси, као: закуп за крчме и месарнице, за вртове, живину и јаја, за винограде, ливаде, трску, и таксе за сеоске светковине, за чување (откуп) невесте о свадби (*ius primae noctis*), за малолетнике, и наследне таксе.

У хроничи се наводи, према аутентичним архивским изворима, да су становници ове три хрватске општине на властелинству Dürnholtz 1750. године доносили приходе у пољопривредним производима и у новцу (новчана рента) у следећим износима:

— од винограда и винарства давали су: Fröllersdorf 170 гулдена и 11 крајцара; Guttenfeld — 85 гулдена и 2 крајцара, а Prerau — 49 гулдена и 27 крајцара;

— у цереалијама, изражено у центима, плаћали су по селима:

Fröllersdorf — пшенице 186, јечма 66, ражи 296, зоби 222, грашка 3 и проса 25;

Guttenfeld — пшенице 25, јечма 27, ражи 161, зоби 128 и проса 12.

Prerau — пшенице 81, јечма 10, ражи 196, зоби 87 и проса 12.

Ранијих година, у време и после тридесетогодишњег рата, Моравска земаљска скупштина разрешила је овим селима контрибуције према броју ланаца оранице и броју огњишта, па су тада ова три села давала:

Fröllersdorf — на 18 ланаца и 48 огњишта укупно 1054 гулдена.

Guttenfeld — на 12 ланаца и 33 огњишта укупно 735 гулдена.

Prerau — на 9 ланаца и 28 огњишта укупно 582 гулдена.

Како показују ови подаци, свакако да је испуњавање свих ових дажбина, у условима неразвијених насеља и примитивне пољопривредне технике, за хрватске кметове било крајње неповољно.

У време спровођења реформи Јосифа II (око 1784) обавеза „роботе“ делом је убирана у новцу (новчана рента), а делом у обавезном раду. Фрелихов је тада плаћао „роботу“ у вредности од

648 гулдена и 156 радних дана (кулука), са обавезом да обради (орањем) 75 јармова земље, и уложи 26 радних дана у вршењу „ручних“ делатности (занатлијске израде и других послова на властелинству, о жетви, окопавању усева, превозењу летине и трске, и сл.) У извршавању ових обавеза вршене су и многе злоупотребе, па су из овог времена, све до 1848. године, честе парнице кметова са управом властелинства, које су вођене код окружне власти у Брну.

Године 1784. хрватска општина Фрелихов имала је око 300—320 становника, који су се по социјално-економској структури делили на „Ganzlöhnerе“ — сопственике оруђа (углавном „окованих“ запрега за транспорт, то јест кола са точковима гвожђем окованим), а којих је било тада 18; затим, на „копаче“ — земљораднике (ратаре), њих 8, и на „Häuslere“, који су поседовали сопствене куће, њих укупно 30 на броју. „Ganzlöhnerи“ су имали обавезу да довозе улов са рибака и свежење (гомиле) исечене трске за потребе сеоске пиваре. „Копачи“ су били дужни да копају земљу за циглане, за печење цигле, а када то обраде, да се користе за друге послове. „Häusleri“ су били обавезни по два дана да надниче приликом зидања сеоског коша, печења цигле за властелинство, или да раде друге послове. За неизвршење ових обавеза казне су предвиђале често и петоструко већи рад него што је одредбама било предвиђено.

Осим овде наведених послова, обавезе кметова односиле су се и на друге послове као: обавезу сечења, цепања и слагања дрва; преношења и товарења летине са имања; копање руде (гвожђа); превоз улова са рибака; учешће у ловачким хајкама; чишћење јазова за наводњавање и отицање воде; чупање и обраду конопље; бербу кукуруза и остале летине, и многе друге.

Услови живота хрватских колониста у овим насељима побољшали су се углавном тек током 18, а нарочито 19. века, и поред уназађивања у време аустро-турских ратова. Регулацијом реке Таје и Јаспицбаха побољшали су се здравствени услови, као и каснијим увођењем водоводне мреже у селу Фрелихову, обезбеђивањем здраве воде за пиће.

Према подацима које пружа наведена хроника, види се да су хрватски колонисти били марљиви, вредни и вешти пољопривредници — ратари и сточари, риболовци и ловци. Добивши велика пасишта и довољно обрадиве земље — оранице, они су убрзо по досељавању, и поред тешких природних и социјалних услова, почели да јачају и популационо и економски, што је знатно допринело у погледу одржавања њихове народности у средини немачке колонизације.

Према наведеним подацима о обавезама кметова у поменутом три хрватске општине властелинства Dürnholz види се да су њихови становници од пољопривредних култура гајили све главније врсте цереалија (пшеницу, јечам, раж, зоб и просо) за људску и сточну исхрану, као и неке баштенске културе (махунасте плодове, грашак

и кромпир). Како се наводи у хроници, хрватски досељеници су тек почетком 18. века примили гајење кромпира, као нове пољопривредне културе. Фрелиховци су кромпир примили из области Бранденбурга, и отуда су га називали још и именом „brambury“.

Риболовом и ловом допуњавали су потребе у исхрани становништва, а гајење трске задовољавало је најпре потребе у гориву и градњи, као и изради покућства.

Неповољни услови тла, мочварно земљиште и заостала пољопривредна техника у то време условили су такође и систем канала — јазова, како за отицање воде у кишним и зимским сезонама, тако и за наводњавање баштанских култура. Стога је и њихово одржавање и чишћење представљало једну од феудалних обавеза кметова („роботу“).

Као што показују наведени подаци из хронике, године 1784. три општине насељене хрватским колонистима на властелинству Dürnholz давале су дажбине за приносе са укупно 39 ланаца обрадиве земље (оранице), не рачунајући ту површину под рибањацима и трском и шумом (дрвима).

Током 19. века у овим насељима је знатно унапређено виноградарство и сточарство, нарочито одгајивање расних коња у шталама властелинства Dürnholz, по коме су постали познати све до Беча. Унапређење сточарства на пољопривредним газдинствима побољшало је исхрану и створило могућности зараде. Пастири су били тражени и награђивани посебно добрим надницама, а због своје богате праксе у гајењу стоке стекли су и вештину лечења стоке, по чему су били веома цењени.

Осим пољопривреде и сточарства, у овим насељима било се (нарочито у 19. веку) развило цигларство, којим су се бавили углавном сиромашнији становници, и са странеridoшле сезонске занатлије. Овај занат је почео цветати у време нагле урбанизације хрватских насеља, нарочито половином 19. века. Током времена многи су се циглари обогатили, постали угледни грађани ових насеља, о којима су у народу сачуване лепе успомене. Уз цигларство развијало се и зидарство као допунска грана привређивања, које је посебно допринело изградњи водовода и регулације канала, што је ублажило последице поплава и сурше. У то време почиње да се више развија трговина, нарочито појавом јеврејских житарских и сточарских велетрговаца у селу и околини.

Половином 19. века у околини хрватских насеља (1854. у Грусбаху) отворена је фабрика за прераду шећера и меласе од кромпира. Индустријализација области пружиола је нове могућности зараде и овим хрватским становницима у околини. Изградњом железнице 1872. од Беча до Знојма, и од Беча до Брна, ова села су, преко Грусбаха била повезана са главном средњоевропском железничком комуникацијом. Изградња железнице и успостављање железничког саобраћаја донело је нове могућности зараде становницима ових села.

Са побољшањем привреде и материјалних могућности у овим насељима побољшали су се и услови за исхрану. У прошлости је ис-

храна хрватских колониста била једноставнија и сиромашнија. Имућнији пољопривредници хранили су свиње да би преко зиме имали меса, а гајили су и доста живине, коју су углавном чували за празничне јеловнике. Занатлије (ковачи, циглари и зидари) ретко су на својим трпезама имали меса. Код сиромашнијих је јеловник био врло једноставан: оброци су се састојали углавном од разних врста чорби (јуха), каше (од кромпира, пасуља и сочива, поврћа, зачињене белим луком) и од теста (кнедле). Хлеб се мање трошио и чувао се за празнике.

У хроници је доста простора посвећивано описивању домаћег живота хветаских колониста у прошлости и у годинама до другог светског рата. Каже се углавном да су Хрвати у Фрелихову и околини били познати по својој марљивости, врсноћи и штедљивости. Посебно место у њиховом животу представљао је дом, кућа. Међусобно су се увек такмичили у што бољем газдовању и уређењу куће и домаћинства. Стога распоред кућа, уређење окућнице и газдинства у овим селима ствара утисак градског насеља, и она више изгледају као варошице него као села. Нагла урбанизација насеља отпочела је нарочито почетком нашег века, и у годинама између првог и другог светског рата.

Као насеље, Fröllensdorf (Фрелихов) се наглије развија последњих сто година: средином 19. века то је било насеље дуж пута за Dürnholz, са око 50 домова, док је почетком другог светског рата овај број више него утростручен. Према подацима које пружа хроника, од 1900—1943. око 89 нових кућних нумера увећало је насеље Фрелихов. Већ 1943. године у Фрелихову је било укупно 312 домова.

У погледу етничког развика, хроника истиче да су се хрватски досељеници у наведене три општине на подручју властелинства Dürnholz, из генерације у генерацију прилагођавали животу у етнички страниј и мештовитој средини. Висок наталитет, затим срођавање са чешким етничким елементом у новом завичају, које се вршило углавном посредством брачних веза, допринело је да се Хрвати у новој средини одрже као словенска народносна група, у односу на околно германско становништво. Разуме се, језик ових хрватских досељеника, како истиче хроника, током векова примао је и многе германске и сродне словенске — чешке елементе, немајући при томе могућности за примање утицаја хрватског језика из старе домовине. Ипак, како закључује хроничар, они су остали везани за своју стару етничку основу, формирајући специфично хрватско „језичко острво” у оквиру немачко-словачко-чешке језичке средине.

Патронимика првих хрватских досељеника, коју је забележила наведена хроника, показује у основи интензивитет етничких процеса асимилације и симбиозе са сродним словенским и страним несловенским елементима на подручју овог завичаја. До 1943. године, како бележи хроника, било је у Фрелихову од укупно пописаних 313 породица, (кућних нумера), 258, хрватских досељеничких породичних имена. Као најстарије хрватске породице биле су записане следеће:

Јурдић, Сић, Сүпарић, Бабић, Ставарић, Вранешић, Кузмић, Томшић, Скоканић, Крижанић, Славић, Фабићовић, Халавић. Имена и презимена су уписивана немачком транскрипцијом. Најбројније породице биле су Јурдић — са 11, Сић са 10 и Сүпарић са 7 домова (нумера). Остале породице бројале су од 1—5 кућних нумера, а породица Халавић, као што се види, била је већ расељена.

У хроници је, поређењем становника по њиховим породичним именима, праћен процес етничког развитака, однарођавања (германизације), „чехизирања” — хрватско-чешке симбиозе, у годинама од 1900 — 1943. По овим подацима, у Хрвате су се убрјале и оне породице чија се презимена нису завршавала на -ић (односно -ич), али који су посредством сродничких веза примали језик, обичаје и навике правих, старих хрватских досељеника, и који су се осећали Хрватима. Тако је, на пример међу овима било уписаних породица: Слунски, Хубени, Чеховски, Шаламон, Куници и др. Поједине породице су показивале тенденцију опадања и гашења. Тако је, на пример, међу становницима хрватског стариначког порекла до другог светског рата најмањи број оних становника који носе презимена Фабићовић, Крижанић, Вранешић, Томшић, Ставарић, Скоканић, док се код осталих осећа чак и већи прираштај него ранијих година. Код природених хрватских породица, које нису стариначког порекла, напротив, осећа се знатан прираштај у том периоду, нарочито Слунски, Хубени, Шаламон и Чеховски.

У попису домаћинстава, које даје хроника, међу становницима Фрелихова (Fröllersdorfa) од 1900 — 1943. било је пописано више од 50 породица хрватског порекла орођених са чешким породицама, око 15 породица стариначког хрватског порекла, и око 70 породица чешко-немачког порекла, у укупно пописаних 312 кућних нумера.

Карактеристично је да се код ових хрватских становника запажа, према подацима које пружа хроника, тенденција ка ендогамним брачним везама у прошлости: све до почетка 19. века ретко су склапани бракови између хрватских и немачких становника, и слабије су се хрватски досељеници мешали са домородачким чешким и моравским породицама, а још мање са придошлим немачким породицама. Углавном су се узимали из своје средине, већином су се женили са својим „Хорватима” и удавали за своје „Хорвате”. У односу на данашње прилике, у прошлости су били знатно рећи етнички мешовити бракови. Чак се запажа доста изразита сеоска ендогамија у прошлости у погледу склапања бракова: најчешће су се склапали бракови између породица у оквиру сеоске заједнице, и између Фрелихова и најближих хрватских села, Гүтенфелда и Прерова. Оваква њихова чврста сродничка повезаност карактерисала се тада, у односу на околне инородне становнике, као племенски организована заједница, што је управо овим Хрватима и давало основе некој врсти народносне отпорности у новој средини.

У друштвеном и породичном животу, према верни свом етничком пореклу и народној традицији, постепено су потпадали под

утицај Немаца у политичко-друштвеном и историјско-културном погледу. Овоме је доприносила посебно туђинска просветна политика: у Фрелихову је 1864. године била отворена обавезна немачка основна школа, која је 1882. призната као „општа народна школа.”

Уз то су и конфесионални односи знатно утицали да се појача, нарочито током 19. века, процес културне германизације хрватског становништва у овој области. Још од 17. века верски сукоби су реметили етнички и популациони развој ова три хрватска насеља.

У погледу етнолошких карактеристика, у хроници је истакнуто да су ови Хрвати у току више од три века сачували своју народну ношњу (све до другог светског рата), како по изгледу тако и по „шниту” (кроју). Нарочито су жене и девојке некада привлачиле пажњу обучене у своје шарене сукње и повезане марамама са дугим украсним ресама, и са високим и убраним чизмама на ногама. У овом оделу, уз много других живописних украса, оне су се појављивале на свадбама, карневалима, приликом црквених празника, у цркви на мисама, када је мноштво радозналост света из ближе и даље околине долазило нарочито ради тога да уживају у лепоти старе хрватске женске ношње. Поред осталих, и чувени бечки професор сликања крајем прошлог века Отмар Ружичка, због овога је стално посећивао Фрелихов о празницима, где је налазио инспирације за своје уметничко стварање.

У обичајима и друштвеном животу Фрелиховаца, као што се може закључити из описа у наведеној хроници, остало је све до нашег времена архаичних схватања и навика. Тако се запажа да је у свакодневном животу, а нарочито у обредима и неким старим обичајима постојала подела рада према полу и узрасту: у домаћим пословима мушкарци су се искључиво бавили производњом (на пољу, око стоке, у трговини и занатима), док је женама и девојкама искључив посао био старање о што лепшем изгледу и чистоћи дома и зграда, изради одела и предмета покућства, о справљању хране и вршењу свих главних породичних и друштвених обичаја у селу. Младићима је, опет, посебна дужност одређивана приликом сеоских прослава, да заједно са очевима и другим одраслим мушкарцима прибављају пиће и храну за госте, а добијали су и посебне улоге у вршењу неких обредних радњи.

У породичним и сеоским обичајима описаним у хроници, уочавали су се и врло стари елементи народних религиозних схватања, сродни са неким опште словенским веровањима: на пример: култ стабла, култни колачи, култ природе, нарочито изражен у култу реке и вегетације. Слично је изражено и у неким веровањима у натприродне силе и натприродна бића (духове воде, вештице, Ђаволе и сл.).

У хроници су опширније описани обичаји који су се до другог светског рата изводили у одребене дане, и карактеристична народна веровања. Тако је опширно описан начин прослављања главног сеоског празника — Мале Госпође (Maria Geburtstag), који се врло свечано празновао 9. септембра сваке године. Припреме за овај праз-

ник трајале су 15 дана, када су се све куће у селу „моловале“, кречиле и прале, живина и свиње клали и припремали пециво и колачи, не жалећи труд и издатке, у чему су се међусобно нарочито такмичиле девојке и жене. Тога дана се славила Црквена слава (Kirchentag). То је био значајан и обичајима богат празник села. Овај дан се свечано дочекивао и прослављао, уз учешће гостију из околине (из Гутенфелда, Прерау, па чак и из Беча), и нарочито позваних музиканата, за које су се посебно старали одређени учесници прославе из села. Свечаност је почињала службом у цркви, а трајала по три дана и три ноћи, уз пијанку, гозбу, песму и весеље. Почетак обреда, после црквене службе, обелажаван је постављањем „дрвета за игру“ („Tanzbaum“). Младићи из села били су обавезни да донесу на одређено место у центру села исечено право и високо (до 25 метара) стабло, које су на врху украшавали врхом јеле, брезе или хроста, посечених у шуми. Одређивао се старешина („Стари момак“) да уз помоћ осталих мушкараца постави, укопа стабло на одређеном месту. Дрво се уз то китило разнобојним трака и украсима, и видело се далеко унаоколо, означавајући велики народни празник читавој даљој околини. Трошкове око целе прославе међусобно су делили младићи, служећи се, посебно при наплаћивању пића, неком врстом „рабоша“, дрвета у које су урезивали посебне знаке о броју и редоследу издавања (уписивали су издатке у „ровиш“).

Очуваност етничких одлика и етнoлошких карактеристика хрватских становника Фрелихова до краја 19. и почетком 20. века посебно се одражавало у конзервираним бројним веровањима. Многи обичаји старих Фрелиховаца били су везани за црквене празнике. Дан Три краља (Heilige Dreikönig) прослављали су свечано, а на улазима у куће тога јутра, младићи (маскирани у светитеље) који су, уз обредне песме, црквене химне, исписивали су кредом или угљеном изнад врата магичне иницијале „КМВ“, који су остајали у току целе године да заштите укућане од плих духова и болести.

Свечано су прослављени и празник „Свети“ (Palmsonntag): стављали су младе врбове гранчице, освећене у цркви, изнад свих врата у кући и на дворишним зградама, на таван и кров, да би кућу сачували од грома, а њиве од града.

Ускршњи празници су у старини такође свечано прослављани уз велико весеље и посећавање реке на Велики четвртак, пре изласка сунца: излазили су на извор Iaspitzbahr (Јевишовке) или на Тају (Tiu) да „ожале Христове муке“, и окренувши се сваки према истоку, најпре би читали молитву, а затим би захватили у крчаг воде са реке, и однели га кући да том водом окупају децу и болесне како би били здрави преко године.

Божих је сматран за највећи хришћански црквени празник. Сви су се у селу неколико дана припремали да га свечано прославе (мисли су се хлебови и колачи, клаала живина). Бадње вече је празновано као престанак свих радова, када су се људи окупљали по кућама, и пред зору, још по мраку, излазили из кућа, да бичевима измахују и пуцкетањем разгоне зле духове, обилазећи око целог села,

а нарочито око зграда за смештај стоке. Изводио се и обичај у коме је „Божји-Бата“, ишао од куће до куће и делио доброј деци поклоне и слаткише, а рђаву децу ударао прутом.

Очуваност етничких одлика и етнолошких карактеристика овог хрватског становништва посебно се одржавала у конзервираности бројних веровања, која су се очувала све до наших дана. Тако је у хроници описано доста распрострањено веровање у народу у тзв. „босорке“, — вештице, од којих су се старији људи у Фрелихову ужасно плашили. Тврдило се да вештице, нарочито у пролеће и лето, сакупљају јутарњу росу и у њу претварају кравље млеко. То су, по веровању, радиле на тајним местима, где су их ипак понекад „вићали“ са посудама за млеко. За веровања о вештицама везане су и многе приче и доживљаји мештана Фрелихова. Тако се за неког сељака причало да је онемео оног тренутка кад се усудио да лично посматра вештице на њиховом „гумну“ („Samelplätze“), где су се, по веровању, окупљале у „лауво доба“.

Постојао је у народу некада и велики страх од „море“, па су разним примитивним средствима настојали да је се ослободе, као иа пр. бележењем неких симбола изнад кућних врата, везивањем црвених трака и конаца на дечјим пеленама и постељи, и слично.

Из народне медицинске праксе, у старо време веома развијене, било је раширено веровање у моћ бајања, магичних обележја на оболелом месту, или убележавање симбола крста на стаблу дрвета, пошто се, уз молитву, додирне три пута оболело место руком, којом би, опет три пута, додирнули стабло, преносећи тако, по веровању, болест са болесника на дрво, и преносећи истовремено моћ исцељења са стабла на оболелог. Посебно је било карактеристично веровање да се болест са болесника може пренети онда када он закује у орахово стабло дрвени клин, изговарајући при том послу, као магичну формулу, следеће речи: „Ораху, долазим теби, узми од мене мојих 77 грозница.“ Ове речи, исписивале су се на цедуљи, и пошто би то кришом прочитали, требало је да се ова цедуља указује заједно са клином у дрво. Углавном се цео ритуал изводио пре изласка сунца. Слично су укивали са клином у орахово дрво, или у стабло беле врбе, а са „белим трном“ (глоговим трном), длаку болесника. Тако су се некада у Фрелихову на много места могла видети ова „клиновита“ стабла.

„Дечју страву“ (Verschreien), веровање о деци оболелој од фра-са, жене су лечиле некада разним бајањима (Schprüche). Да би се девојке и младе жене сачувале од бојести које доносе „зле очи“ (Böse Blick“), као заштиту су носиле црвене рупчиће.

У народу су дуго памтили и неке старе легенде о језерским духовима, посебно о привиђењима рибара, који су причали да су у извесним приликама, у лову, искрсавале над језером утваре, привиђења старог грофа Кристофа Тојфенбаха, који се, кажу, био удружио са ђаволом. Вићали су га како у поноћ, на месечини, по језерској површини, потпуно бешумно гони своју блиставу, златом окорвану кочију са шестопрегом.

Дуго су се очувале и приче о веровању у моћ некада чувене старе липе у Фрелихову, која је у центру села дуго година чувана, јер нико није смео да је посече да му сене би догодила каква несрећа. Стари су причали да се ономе ко се једног дана усуди да посече ову више векова стару липу, догодила несрећа одмах пошто је липу посекао. У околини кућа некада су се налазиле бројне „млаке“, баруштине, остаци од некадашњег језера. У њима су се у народу дуго причале разне приче и веровања

Уз разне послове стари Фрелиховци су такође имали бројне обичаје. Дуго се одржао, на пример, обичај да пре него што крену на пут колима, испред запреге на земљи три пута укрсте бичем, уз читање молитве. Молитве су читали увек, пре сваког посла у пољу и око стоке. Очувала су се и сећања на обичаје кажњавања криваца и крадљиваца, на везивање за „срамни стуб“ и протеривања ђопова.

У овом сегментарном приказу обичаја и веровања сачуваних од старине, а који се данас већином више не одржавају, писац хронике желео је да укаже на богату традицију ових хрватских досељеника, којом су они везани за своју матицу домовину и после четири века живота ван свог завичаја.

Хроничар је у својим успоменама изнео и низ података о периоду живота Хрвата у Фрелихову после 1918. године, која је значила прекретницу у етничком развоју ових југословенских досељеника, који су у новим историјско-политичким условима, укључујући се у чешко-словачку слободну домовину, били коначно спасени од германизације и онарођавања.

III

Данашње стање ових Хрвата потомака некадашњих становника старог Фрелихова, Доброг Поља и Прерова, није нигде забележено, и могли смо га само делимично запазити последњих година, у случајним сусретима приликом путовања кроз околину Оломоуца, у насељима Уничову, Пасеку, Хузову и Штернбергу. Од хрватских породица у Уничову и Штернбергу сазнали смо да су становници наведених старих хрватских општина јужно од Брна расељени северније, у околину Оломоуца, после 1948. године. Од старих фрелиховских породица, по казивању становника из Уничова, данас су на подручју окреса Оломоуц стално настањене следеће фамилије: Шаломон, Хубени, Иванчик, Сићан, Кузмић, Мокроуџ — у Уничову; Андрејшић Јурдић, Слунски, Крижанић, Кузмић — у Хузову; Хулени и Кузмићи, досељени из Хузова — у Пасеку; Скоканић, Слунски, Кузмић и Ставарић — у Штернбергу.

У породицама Шаломон — у Уничову, и Скоканића — у Штернбергу, до данас се очувало предање да су њихови старином досељени „Хорвати“, из времена турске најезде око 1520. године, који су бежали из места „Баћа“ код Сења, и привремено склоњени у Међу-

мурју на влистелинству Тојфенбаха, који их је касније превео у Дрнхоф (Dürnholz), у јужној Моравској. По говору сматрају да су „чакавци“. То је све што се у краћем сусрету могло дознати о њиховом даљем пореклу. Једно је у овоме значајно: до данас ови Хрвати нису неповратно ишчезли за своју земљу матицу, не остављајући за собом траг и путоказ о свом постанку и ранијем животу као многи њихови земљаци. Нису ни изгубили своје осећање припадности завичајној целини, са којом, бар појединачно, неке породице обнављају контакте после 1950. године. Многима је, међутим, ова жеља остала неостварена, због велике удаљености и материјалних издатака.

Овај прилог је само покушај да ове хрватске становнике бар делимично приближимо завичају. У истој жељи осврнућемо се укратко и на неке од успут запажених етнолошких карактеристика ових становника у наведеним насељима, по којима се они и данас разликују од осталих у новом завичају.

Тако је запажено, на пример, да „Хрвати“ и „Хрватке“ досељени из Прерова у Штемберк, Уничов и Пасек, чувају своју старинску ношњу, која се, код мушкараца састоји од платнене кошуље домаће израде, „лајбека“ (прслука) и црвених чакшира, „клобука“ — округлог шеширића, чизама и мараме око врата; а код жена — од „оплећа“ (јелека), „фиртука“ (кепеље), „сукње“ од атласа, шареног или једнобојног, или од свиле, извезене шљокама и тракама при дну сукње; затим, „пљузеле“ (блузе), и „чараса — паса, извезеног ширитима и сребрним концем; на црвеној основи, украшеног плавим тракама или тракама зелене боје. Чизме су носили старији мушкарци и жене. Овакву ношњу данас само понеко носи о неким свечаностима, или учествују у њој на фолклорним приредбама; иначе, брижљиво је чувају у ковчезима и ормарима.

Од старинског начина прослављања годишњих празника, и данас се очувала црквена слава, као највећи сеоски празник, затим прослава „маја“ са мајским дрветом, која се као и некада, и данас понекад завршава старинским обичајем играња са овном око крчме. Црквена слава и мајска прослава до данас су остале и главна прилика за упознавање младих и склапање брачних веза. Тих дана девојке, као брачни кандидати, настоје да привуку пажњу младића бројним променама хаљина и украса, што носе у девојачкој спреми за удају. И данас, као и некада, омладина која се окупља на ове прославе, бира међу младићима „старејшег“, а међу девојкама „старкињу“ путем старинског обичаја тзв. „лишитације“: младићи дају овна за девојку коју изаберу за старкињу (купују је). Међутим чија би девојка била изабрана, тражи високу цену за „берана“ (овна) од свих оних који буду играли са њом на забави. Тако се и данас, као и некада, игра омладине наставља по неколико дана, по сву ноћ, а сакупљени новац „старејши“ даје за исплату музиканата. Овај опис обичаја, који смо забележили 1969. године, потпуно се слаже са описом црквене славе и мајских празника у старом Фрелихову у наведеној хроници.

Забележено је такође да се за црквену славу код неких, данас као некада, уместо младих, бирају међу одраслима „први старак“ — мушкарац, и „једна жена — „прва старешица“ као домаћини славе. Тек после овога могу да се изабере и други парови — старешински, према величини насеља и броју крајева које заступају избрани парови у прослави. После тога изабере се младићи као „војаци“, а сваки од њих изабере себи девојку као „дивичицу“, и пошто са свима осталим паровима формирају поворку, полазе заједнички у свечани обилазак насеља (у литију), са свештеником на челу, и уз читање молитава.

Занимљиво је да смо забележили да се код њих и данас одржава обред и обичај крштења детета под именом „крсна слава“, и да се том приликом окупљају у кући слављеника и његових родитеља ближи рођаци, пријатељи и комшије.

До данас су се код њих у обичајима одржали и бројни елементи старог свадбеног „пира“. Вереница се назива „заручка“, „жијених“ је вереник, односно младожења. Обичај је до данас да невесту изводи брат из куће. Главни сватови су: „столник“, или „стуовник“, који је момку стриц или „ујац“; затим, „кум“ овде има улогу старог свата, он носи „фирчук“ на „клобуку“ као обележје својих дужности, и јавља се као главни заповедник, старешина свадбеног церемонијала, носи „палицу“ искићену „пантљицама“, разнобојним тракама, којом даје знак за игру и послуживање сватова.

Свадбена фотографија (1930-тих година) из албума породице Скоканић (Штенберк, окр. Оломоуц).

И данас се међу овим Хрватима запажа склоност ка ендогамним брачним везама, кад год за то имају услова. Радије се жене Чехињама него Немецима, у случају склапања мешовитих бракова.

IV

Према сачуваној, до наших дана, традицији о свом пореклу, и по својим обичајима, Хрвати у наведена три насеља у околини Оломоуца, директни су потомци старих хрватских досељеничких породица у јужној Моравској, насељених у 16. веку. На основу сачуване традиције и обичаја код овог хрватског становништва до данас се могу пратити многе појаве и процеси који су се у њиховом развоју извршили у току скоро четири столећа. Као једна од врло карактеристичних југословенских етничких енклава, ова грана хрватског досељеничког становништва заслужује да буде свестрано проучена. Као специфичност у њиховој култури и данас се још може пратити очуваност њиховог старог матерњег језика, који је, и поред снажних акултурационих процеса, кроз које је ова етничка група пролазила у свом вишевековном развоју, сачувао многа своја обележја. Затим, у предању очувана сећања на узроке и начин исељавања и настањивања у новом завичају, приказују их, за разлику од осталих емиграната из хрватских крајева, који су истовремено насељевани на подручју јужне Моравске, као директну миграциону струју, без етапних насељавања на подручју Бургенланда. Интересантна је и очувана традиција код неких породица да потичу из области око приморја и из унутрашњости Хрватске, што указује на правце из којих се досељавало хрватско становништво у јужноморавске области у 16. веку.

За систематска и дубља проучавања ове етничке групе значајна би била компаративна етнологска проучавања обичаја код ових досељеника у Моравској ЧССР, као и у њиховој старој завичајној матици, из које су исељени у 16. и 17. веку.

С обзиром на данашње стање углавном разбијене компактности ове хрватске енклаве, у савременим условима развоја, свакако да треба што скорије проучити њене етничке и културне вредности пре него што буде дефинитивно изгубљена за културно-историјска компаративна проучавања.

Résumé

Vidosava Stojančević

UN ANCIEN COURANT MIGRATOIRE CROATE EN MORAVIE

— *Quelques problèmes relatifs à l'étude des enclaves yougoslaves en RS de Tchécoslovaquie* —

Du complexe des problèmes relatifs à l'étude des enclaves yougoslaves en pays voisins, l'auteur a essayé d'isoler le problème de la chronologie et de la direction de l'émigration de la population croate sur le territoire de la Moravie, en Tchécoslovaquie, au passé, éclaircissant de nouvelles données les conditions de l'émigration, de l'installation dans le nouveau pays d'élection et du maintien de ces émigrants croates jusqu'à nos jours.

Le mobile pour la présente communication a été offert à l'auteur par une chronique manuscrite, jusqu'à présent inédite sur une des trois colonies les plus anciennes des Croates en Moravie du Sud, où ces derniers sont venus s'installer au 16e siècle déjà. L'auteur cite que ceux qui avaient écrit la susdite chronique, intitulée „Frölersdorfer Ortsgeschichte" étaient les descendants des vieilles familles des colonistes croates, qui, se basant sur les sources d'archives et la tradition populaire, avaient rédigé l'histoire de cet habitat depuis sa fondation en 1584 jusqu'à l'occupation de la Tchécoslovaquie par les fascistes dans la Deuxième guerre mondiale en 1938 et la fin de la guerre en 1944.

L'auteur donne d'abord un aperçu des résultats obtenus jusqu'à présent de l'étude des migrations de la population croate en dehors de leur patrie, particulièrement sur le territoire de la Moravie. L'auteur a jugé utile de communiquer brièvement le contenu de la chronique de la colonie de Frelichov (Frölersdorf) qui, au fond, constitue l'histoire de la colonisation des Croates dans les provinces sud-moraviennes de la RS de Tchécoslovaquie. La chronique offre de nombreuses et importantes données sur les conditions de vie de ces immigrants, dans une période de temps continue de trois siècles et demi, dans le nouveau pays d'élection. Se basant sur des données que les auteurs de la chronique avaient puisées aux sources authentiques d'archives et qui se rapportent à un aperçu de noms et du nombre des familles les plus anciennes des immigrants croates, à l'origine de leurs colonies, aux conditions et méthodes de leur activité économique, à leur alimentation, à leur façon d'habiter, au costume, à la conservation des vieilles coutumes et croyances il devient possible de suivre les processus importants de l'assimilation ethnique et de l'acculturation de cette enclave yougoslave dans les conditions de développement dans un milieu ethnique très hétérogène et les circonstances extrêmement compliquées, historiques et politiques, au cours de la vie séculaire en dehors de la patrie.

L'auteur a présenté des données relatives aux mouvements migratoires les plus récents et aux conditions de vie des descendants de ces vieux immigrants croates dans les conditions contemporaines de vie en RS de Tchécoslovaquie, en suivant le cours de leur dispersion de la Moravie du Sud dans les provinces septentrionales de ce pays, aux habitats situés dans le département d'Olomouc, dans les années après la Deuxième guerre mondiale.

Dans la conclusion de son article l'auteur a relevé certains des problèmes les plus importants du développement ethnique contemporain et

des caractéristiques ethnologiques de ces „Horvates” dans les conditions modernes de vie dans la nouvelle patrie, ainsi que l'indispensabilité des études comparées des caractéristiques ethnologiques de leurs compatriotes dans l'ancienne patrie en Croatie.

L'auteur a accompagné son exposé d'un croquis représentant des directions possibles des mouvements de ces Croates, comme courant migratoire direct de la patrie jusqu'à territoire de la Moravie du Sud et d'une photographie du costume traditionnel et des coutumes nuptiales des Horvates dans l'ancien Frelichov aux années à la veille de la Deuxième guerre mondiale.

ПРИЛОЗИ И ГРАБА

Милка Јовановић

РАД ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ НА ПРОУЧАВАЊУ САВРЕМЕНИХ ПРОМЕНА У НАРОДНОЈ КУЛТУРИ

У току протекле две и по деценије своје активности, Етнографски институт Српске академије наука и уметности усмерио је свој научно-истраживачки рад ка проучавању значајнијих промена у нашој традиционалној култури извршених у првој фази општег економског, друштвеног и културног преображаја наше земље. Промене изазване социјалистичком изградњом и индустријализацијом појединих региона СР Србије такође су биле предмет интересовања и проучавања Института.

На овом подухвату Етнографски институт је до данас постигао значајне резултате, од којих су неки публиковани, док је већи део у припреми за штампу. Од 1948 — 1952. године Институт је створио богату документацију нашег народног усменог — потеског стваралаштва у жариштима НОБ-а и социјалистичке изградње. Ова документација броји око 20 000 фолклорних записа. На основу овог материјала Институт је објавио низ значајних радова.¹

У периоду између 1952 — 1954. године Институт је организовао проучавања савременог развоја насеља и традиционалне културе становника вароши Призрена и Косовско-метохијске области. Следећих година, 1962 — 1965. вршена су систематска проучавања промена у животу и обичајима становника у индустријским насељима и на подручју индустријализованих региона Србије. Проучавања су обухватила: приградско београдско подручје (насеље Железник), вароши као и њихову околину, Ужице и Младеновац и Колубарски рударски басен. (Резултати ових испитивања делимично су објављени у Гласнику Института и у другим публикацијама.) Промене у око 30 насеља београдске околине један сарадник Института је испитивао и у току 1970 — 1971. године, а резултате изложио у монографији која се чува у Архиву Института.

Последњих година Институт се укључио у рад на једном ширем пројекту проучавања насеља у Бердапу која ће нестати пота-

¹ Зборник радова САН књ. LXVIII, Етнографски институт књ. 3, Београд 1960.

пањем услед изградње хидроелектране.² Такође се врше проучавања промена у вези са великим грађевинским и урбанистичким подухватима и масовним миграционим и колонизационим процесима на подручју на коме је предвиђена изградња хидроелектране „Бердап II“, као и мањих хидроенергетских система на Расини, Моравици и Рзаву, а посебно у насељима на подручју изградње пруге Београд — Бар.³

У проучавањима промена изазваних масовним миграционим покретима стаповништва, а посебно промена насталих у међуетничким односима народа и народности у етнички хетерогеним подручјима, Институт је обухватио Аутономну покрајину Војводину проучавајући промене у животу и обичајима колониста у војвођанским насељима, затим Русине, Словаке и Украјинце, као и друге етничке групе. Основни задатак у овим истраживањима био је праћење савремених промена у условима различитих међуетничких додира и прожимања, као и културног прилагођавања етнички хетерогеног становништва данашње Војводине.⁴

На основу овог кратког прегледа, можемо да закључимо да је савремено стање народне културе било и до сада предмет сталног интересовања овог Института и да се у свим досадашњим истраживањима обрађала знатна пажња актуелним појавама народног живота, посебно појединим манифестацијама проузрокованим деловањем урбано-индустријализоване средине.

Савремени социјалистички развитак у нашој земљи, изградња самоуправног друштва, индустријализација неких, раније чисто аграрних подручја, праћена урбанизацијом различитог степена у различитим географским областима, покренули су један сложен, у правом смислу ланчани процес промена у животу и традиционалној култури становника сеоских насеља. Проучавањем етнолошке садржине тих промена у појединим насељима — сеоским, приградским, индустријским и градским, Етнографски институт удовољава, с једне стране, захтеву развитка етнолошке мисли данас, и, с друге стране, савременој друштвеној потреби неговања примењене науке, примењене етнологије. У недавној прошлости, за наше село била је карактеристична мања или већа затвореност за продирања тековина модерне цивилизације, па је традиционална култура била много мање изложена судару са цивилизацијом уопште, а етнолошке промене, у својој непрекидности, дешавале су се лагано и постепено.⁵

² Резултати проучавања ових насеља делимично су објављени у *Зборнику Етнографског института САНУ* књ. 6, Београд 1973.

³ Петар и Бреда Влаховић, *Неки проблеми акултурације уз градилиште пруге Београд — Бар (кроз Србију)*, Гласник ЕИ XXI, Београд 1973.

⁴ Душан Дрљача, *Нова етнолошка испитивања у насељима Србије која ће потпуно или делимично нестати*, Гласник ЕИ XXI, Београд 1973.

⁵ Из овог материјала објављена је публикација: *Традиционална култура југословенских Русина*, Нови Сад 1971, а у штампи се налази *Традиционална култура Словака у Војводини*.

⁶ Миљана Радовановић, *Перспективе рада у Етнографском институту*, Гласник ЕИ XXI, Београд 1973, с. 14.

Друштвени и економски развој у послератном периоду проузроковали су и на селу видна и врло интензивна кретања. То се у првом реду огледа у миграцијама пољопривредног становништва, које изазивају промене у структури породице, њиховом занимању и животу уопште. Одлазак омладине са села (на школовање, учење заната, после одслужења војног рока, на сезонске радове или радне акције итд.) свакако представља посебан проблем сеоских породица. Иако већина родитеља жели да школује своју децу из одређених разлога, као што су: тежак сеоски живот, економска несигурност, неповољан положај у савременом друштву — њиховим одласком имање остаје без наследника, а домаћинства се постепено гасе. У самом селу све јасније се диференцирају одређене категорије домаћинства с различитим погледима и односом према производњи, тржишту и потрошњи. Код неких ове промене воде унапређењу производње, док код других оне значе стагнацију јер домаћинства остају без радне снаге, односно без пољопривредног подмлатка. Због тога ће и интензитет промена и њихове последице бити различите у разним регионима, односно домаћинствима.

Као што видимо, проблеми савремене сеоске средине и сеоског домаћинства, као и проблеми њиховог даљег развитка веома су сложени. Исто тако сложен је и приступ истраживању такве проблематике. Стога, сматрамо, да само комплексан приступ истраживању може да да верну слику стања и процеса који се пред нама одвијају.

Имајући у виду значај и потребу за реализовањем једног веома широко замишљеног пројекта на проучавању поменутих збивања на селу, посебно у граду, Етнографски институт је током 1971. године организовао и отпочео рад на сталном праћењу промена у нашој традиционалној култури на подручју уже Србије.

Уз претходно упознавање и проучавање етнолошке литературе, као и литературе сродних наука, затим статистичких и других података до којих се могло доћи, на терену смо се поред припремљеног упитника служили и методом непосредног посматрања, веома значајног за опште утиске о насељу. Даровити казивачи такође су били важан извор за многа наша питања. И, најзад, програмом рада обухваћена је комплетна научна обрада, од евидентирања фактографије до синтетских и монографских студија.

У 1971. години, коју смо иначе сматрали годином рекогносцирања терена и пробних испитивања, радило се на следећим пословима:

- 1) завршетку елабората за пројект,
- 2) организацији рада,
- 3) уобичавању упитника, који се такође сматрао пробним, јер су биле могуће евентуалне измене и допуне настале после првих испитивања,
- 4) избору пунктова на територији уже Србије,
- 5) пробним теренским испитивањима.

Основни задаци пројекта, у најкраћим цртама, јесу:

- а) да се истраживања обављају на што широј територији уже Србије,

б) да се испитују стална, унапред одабрана насеља и у њима одређена домаћинства,

в) да се прикупе што конкретније чињенице о најзначајнијим збивањима у животу једне средине,

г) да се обрада података обавља што ажурније, како би и анализа и закључци били што актуелнији,

д) да обрада и презентирање података буду апсолутно објективни јер би само тако били корисни и оправдани.

Упитник је компонован тако да обухвата најбитније елементе из савременог народног живота. У првој верзији он је садржао групе питања која се односе на опште податке о насељу, становништву, његовом друштвеном животу, материјалној и духовној култури. На основу сугестија појединих истраживача, овај пробни упитник добио је током 1972. године свој коначни изглед, с тим што је из општег упитника издвојена група питања која се односе на домаћинства.

При избору пунктова настојало се да они задовоље следеће услове:

— да у просеку имају око 100 домаћинстава или да то буду делови насеља (засеоци),

— да та мрежа насеља макар унеколико покрије територију уже Србије,

— да буду заступљена равничарска и планинска насеља, ближа и удаљенија од комуникација.

После пробних испитивања дошло је до извесних корекција: наиме, занемарен је услов да насеље броји 100 домаћинстава, а наведеним условима додат је још један веома битан, а то је етничко обележје.

Док су претходна испитивања вршена у 13 насеља, од 1972. године испитивања су проширена на 26 насеља.⁶

Због обимности посла и малобројног научног кадра, Институт је морао да ангажује и изванредан број спољних сарадника.

Иако су наша испитивања, односно сређивање материјала готово на почетку, већ на основу досадашњег рада дошло се до извесних резултата. Тако, на пример, у погледу броја становника, већина испитаних насеља у односу на период ранијих пописа (1953 — 1961) показује тенденцију опадања, што је свакако резултат ниског natalитета и све чешћих одсељавања у град. Процентуално расте и број оних који одлазе на привремени рад у иностранство, најчешће у Немачку, Француску и Аустрију, а и у остале европске земље.

Структура испитаних породица такође показује да је број породица са већим бројем чланова све мањи, а да се о породичним задругама у класичном смислу, са 30 — 40 чланова не може ни говорити (у најбољем случају налази се на заједницу у којој живе два

⁶ Јања, Петруша, Добра, Рибаке, Росићи, Могрић, Језеро, Златари, Висока, Дивци, Дражевићи, Вучје, Севојно, Јелашница, Трубаревац, Крива Феја, Драгињац, Нишор, Јарменовци, Закута, Поцерски Добрић, Кораћца, Симићево, Брадарац, Доњи Дубац, Радаљ и Грабовица.

ожењена брата са својим синовима и њиховим породицама). У селу Трубаревац забележена је занимљива појава о спајању породица, када домазет, јединац, доведе у женину кућу и своје родитеље. Најзад, у просеку је највећи број породица са 4 — 6 чланова.

У погледу земљишног поседа, највећи је број домаћинстава која имају 3 — 5 h обрадиве земље. Сточни фонд је такође опао, поредећи га са бројем стоке пред други светски рат. Процентуално данас се највише гаје свиње, затим овце, па говеда, а најмање је коња; у источној Србији има и магараци.

У погледу привређивања највећи број људи на селу и данас се бави пољопривредом, негде чак 100%, затим сточарством, ређе занатством као допунским привређивањем. Известан број, у просеку 15 — 20% запослено је изван места становања у индустрији, саобраћају, рударству, трговини итд.

При обради земље већина анкетираних домаћинстава користи вештачко, а мање стајско ђубриво. Истовремено, према анкети, користе друштвену или сопствену механизацију, а где то није могућно још увек употребљавају ситнија оруђа са обраду земље, жетву и вршидбу. Пољопривредни производи су у просеку разноврснији (житарице, поврће, воће, индустријско биље).

Што се тиче јавних установа, као што су: школа, здравствена и ветеринарска станица, пошта, продавница и друге, ситуација је следећа: сва испитивана насеља имају четвороразредну основну школу (све већи број старијих ученика, по завршетку осмогодишње школе, наставља школовање у већим школским центрима), већа насеља имају амбуланте за хитне случајеве, ређе ветеринарску станицу, а готово сва имају пошту и продавнице мешовите робе.

За последњих пет година подигнуто је доста нових стамбених зграда, а приличан број их је у изградњи. Имућнији домаћини подижу куће са свим санитарним уређајима, што није тако честа појава. Готово сва села имају електрично осветљење, негде делимично, негде у потпуности. Водовод и канализација су још увек доста ретки, нарочито канализација. Истовремено, велике промене запајају се и у опреми нових стамбених зграда. Већина имућнијих домаћинстава поседује, уз модеран намештај, и електричне апарате (штедњаке, фрижидере, који су често ван употребе, али су њиховом набавком задовољене друштвене норме стандарда). Радио-апарати су у већој употреби (поседује их око 60% становништва), док су телевизори још увек доста ретки.

Промене у одевању су нарочито видне код млађих људи, омладине и деце. Старији људи, нарочито зими и о празницима носе, уколико имају, своју старинску ношњу, топлају и практичнију за њихов начин живота и рада. Млађи, запослени ван села, носе радничка одела, јефтинија и подеснија за рад који обављају. Иначе, већина носи конфекцијско, куповно одело, нарочито о празницима.

Културни и забавни живот сведен је на најмању меру. Домови културе, као једина места за састанке и забаву, често служе и као магацини за смештај жита и других пољопривредних производа. Оно мало омладине на селу забавља се уз музику са грамофонских плоча, или уз свирку хармонике, јединог инструмента на коме свирају сеоски свирачи. Блех музика је ретка и она се чује само на вашарима и годишњим саборима. Гледање телевизијског програма убраја се у редовну и готово једину разоноду млађег света.

Од испитиваних насеља само мањи њихов број има фудбалска игралишта; биоскопске представе одржавају се само повремено, и то у четирн од 26 насеља.

Културно-уметничка друштва су делом замрла, позоришне секције ту и тамо таворе. Онај послератни полет умногоне је опао. Дневну штампу прати мањи процент становништва.

Док се у материјалној култури запажају видне промене, дотле се поједини обичаји и навике и даље одржавају. Најизразитије је прослављање крсне славе. Истовремено, сахрањивање и сви посмртни обичаји обављају се уз религиозне обреде. Склапање брака уз крвени обред и крштавање деце још увек је уобичајено, али у нешто мањем проценту у односу на стање пред други светски рат.

Број неписмених је релативно мали у анкетираним насељима.

* *

*

Износићи овде прве резултате нашег рада на проучавању савремених промена у народној култури, желим да још једном потврдим оправданост подухвата Етнографског института тим пре што ће коначна обрада прикупљеног материјала бити вишеструко корисна било као монографска или која друга врста синтетске обраде.

Због овако сложеног, веома обимног и дугорочног истраживачког рада, Етнографски институт је желео да поред истраживачког искуства прошири и своја теоретска и методолошка искуства. У том циљу организован је и симпозијум на тему *Етнолошке промене у народној култури*, где је саопштено 26 научних реферата. Плодна дискусија и присуство бројних учесника из земље и иностранства свакако су велики допринос овом замашном подухату, који је још у току.

Résumé

*Milka Jovanović*ACTIVITÉ DE L'INSTITUT ETHNOGRAPHIQUE DE L'ACADÉMIE SERBE
DES SCIENCES ET DES ARTS A L'ÉTUDE DES CHANGEMENTS
CONTEMPORAINS DANS LA CULTURE POPULAIRE

Au cours de deux décennies et demie de son activité, l'Institut Ethnographique de l'ASSA avait orienté son activité de recherches scientifiques vers l'étude des changements importants survenus dans notre culture traditionnelle pendant la première phase de transformation économique, sociale et culturelle de notre pays. Les changements causés par l'édification du socialisme et l'industrialisation des régions particulières de la RS de Serbie ont été aussi l'objet d'intérêt et d'étude de l'Institut. Dans la réalisation de cette entreprise, l'Institut Ethnographique a obtenu jusqu'à présent d'importants résultats dont certains ont déjà été publiés, tandis que les autres sont sous presses.

Ayant en vue l'importance et la nécessité de la réalisation d'un projet aussi vastement conçu de l'étude des phénomènes et processus susmentionnés à la campagne, l'Institut Ethnographique avait, au cours de l'année 1971, organisé et commencé le travail qui consistait à suivre de façon permanente les changements qui se produisent dans notre culture traditionnelle sur le territoire de la Serbie au sens strict. Les premiers résultats du travail accompli jusqu'ici ont déjà montré le bien-fondé de l'entreprise susmentionnée de cet Institut. Ceci fut, d'ailleurs, démontré aussi par le Symposium que l'Institut avait organisé au commencement de l'année 1974, dont le sujet était „L'Étude ethnologique des changements contemporains dans la culture populaire”.

М. Р. Барјактаровић

ЛОКАЛНЕ МИГРАЦИЈЕ У ПРАВЦУ ТИТОВА УЖИЦА НА ПРИМЕРУ НЕКОЛИКО НОВИХ ПРИВРЕДНИХ ПРЕДУЗЕЋА

Уместо увода

У условима убрзаног привредног развика једна од пропратних појава код нас јесте и бројно досељавање људи из села у градове и индустријска места. То пресељавање каткада се учини и сразмерно брзо. Међутим, чешићи је процес поступног преласка сељака у непољопривредна занимања. Разуме се да у свему томе има одређених законитости али сигурно и доста стихијности, па и противуречности.

Титово Ужице је један од градских центара који је у току последње две деценије привукао знатан број новог, углавном сеоског становништва. То зато што су се у овом граду развили постојећи малобројни, а још више што су основани бројни нови индустријски и други привредни објекти, којима је, разуме се, било потребно и нове радне снаге. У наредним излагањима биће говора о неколико ужичких предузећа, њиховој радној снази и пореклу људи у њима запосленим. Подаци који ће бити изнесени прикупљени су у времену од 1963. до 1965. Из њих ће моћи доста јасно да се види како су ницала нова предузећа и индустријски погони и како су се уз изградњу тих предузећа насељавали људи из села и „изграђивали“ сами себе. Разуме се стихијски су увећавали и свој град.

Може се рећи да је све до другог светског рата Ужице било без индустрије. То што је имало једну ткачицу платна, са око 300 радника, сам рат, није много мењао ствар, јер, та фабрика нити је много производила нити је имала већи број правих и квалификованих радника. Запосленима у њој биле су мале плате. Зато су се они, немајући одређене перспективе, ту мало и задржали. Долазећи на рад у ову фабрику, многи су унапред знали да у њој неће дуго остати, утолико пре што је она претежно примала женску радну снагу. А Ужице опет, са својом широм околином, није имало традиције одласка у непољопривредна занимања, а ни већих могућности у том погледу. Додуше, и у то време доста се младих људи школовало.

После другог светског рата прилике ће се у овом погледу нагло изменити. Особито педесетих година. Основани су бројни нови индустријски објекти, као и предузећа непољопривредног карактера, разних врста и капацитета. Ти привредни објекти ће, разуме се, привући на рад и велики број људи, нарочито из села ближе околине. То се, уосталом, одмах може видети и по знатном порасту становника у овом граду. Тако, Ужице је 1948. године имало 10 507 становника, 1953 — 13 285, 1957 — 17 830, 1961 — 21 510 и, 1963. 23 507. И сами ови бројеви указују на општи привредни развитак тога града. Разуме се да је извештан број овог новог становништва био из природног прираштаја. Али, свакако је највећи део (његов) дошао механичким путем — у зависности и у вези са економским развојем Ужица. С друге стране, опет, сигурно је да баш у вези са овако брзим приливом људи у Ужице, пораст становника у неким селима околине овога града не иде таквим темпом. Напротив, број становника у појединим селима стагнира или чак опада. У овом погледу карактеристично је село Гостиница, удаљено десетак километара од града, које је 1939. имало 50, а после 22 године (1961) 47 кућа. Али, из тога села се за тих двадесетак година само у Ужице преселило 48 људи, где су направили куће и засновали породице. Један од знакова одласка људи из села, уосталом, јесте и појава да се према последњим пописима у неким селима у околини Ужица јавља све мање мушкараца у односу на број жена.

На примеру Ужица, осим тога, одмах се може уочити разлика између некадашњих и данашњих миграција код нас. Наиме, док су људи некада прелазили из планинских и економски неразвијених у равне и плодније крајеве и у новом крају захватили сразмерно веће ратарске површине, дотле су данас кретања усмерена скоро искључиво у правцу градова и нових привредних објеката, где се иначе насељава велики број људи. Раније су људи, као сточари или ратари, прелазили само из једних у друге крајеве тражећи бољу земљу. Данас и сточари и ратари, и то поглавито млађи мушкарци, одлазе са земље и иду на рад у индустрију и градове. Стога и неравномеран прираштај становништва у појединим крајевима и местима од једнога до другога пописа. Стога, разуме се, и овамо позната појава дневних миграција. Помињемо овде само то да железницом (уски колосек из правца Шаргана и Вишеграда) сваког дана долази на посао у Ужице око 350 радника. Седам вагона увек су пуни оних који изјутра одлазе, а увече се враћају с посла (до села Вруци иде 180, до Стапара 89, Биоске 50 и до Кремне 15 радника).

Сада ћемо на неколико конкретних примера појединих предузећа, индустријских и других, говорити о томе какву је и колику привлачну снагу за досељавање људи имало Ужице последњих двадесетак година,

Грађа

1. На првом месту узимамо пример најстарије ужичке фабрике — ткачнице, која је после другог светског рата названа „Цвијета Дабић“.

Последњих година прошлога столећа (1898) неколико „акционара“ основало је у Ужицу сукнару. Она је најпре имала само једно одељење, са неколико ручних разбоја. Године 1911. нашао се овде Фрањо Шнајдер, Чех, текстилни техничар, који ће временом сукнару преобратити у платнару, тј. у фабрику платна. Разуме се да су у овој ткачници најпре радили неквалификовани и приучени радници. И то поглавито из самог Ужица. Постепено овај се објекат развијао па је уочи другог светског рата у њему радило око 300 радника (углавном жена). Неколико година после другог светског рата, 1952, ужичка платнара имала је око 700 радника. Те године она је и добила данашње име (по борцу и народном хероју Цвијети Дабић, која је ту била радница). Године 1957. фабрика је изградила нови погон (предионицу) у месту Турици, на периферији Ужица. Године 1964. подигла је још један погон (ткачницу), и то у Ариљу, у коме ради 340 радника. Године 1965. „Цвијета Дабић“ има 1 465 радника (од чега 42 службеника) и 56 ученика. Састав радника ове фабрике по квалификацијама био је овакав: 21 висококвалификовани, 199 квалификованих, 470 полуквалификованих, а остало, што чини добру половину, неквалификовани су. Просечан радни стаж запослених је 10 година, а године старости око 30.

Радници ове фабрике огромном већином, више од 90%, рођени су у Ужицу или у насељима његове околине. На пример, из Лунова села, затим Буара, Стапара и Волујака има скоро по стотину радника који раде у овој фабрици. Слично је и са погоном у Ариљу, чије раднике овде не узимамо у обзир.

Када је реч о радној снази у овом објекту, истичемо карактеристику састава и друштвеног положаја знатног броја радника (односно радница) запослених у овој фабрици.

Последњих година, као и иначе, и у Ужицу и у околним селима правило је да се за одлазак у индустрију пре одлучују мушкарци. И то млађи. Штавише, ако је мушкарац са села био ожењен, он се, када се већ нађе у граду и одвојен од породице, брже и разведе од жене која је остала на селу. На тај начин девојке и напуштене жене остају у селу на њиви. Зато се и оне, иако касније, често и са одређеним револтом, упућују у град. А пошто је ова фабрика и раније у већини примала женску и неквалификовану радну снагу, природно је да су многе од ових жена (и девојака) налазиле уточиште и запослења баш у „Цвијети Дабић“. Бар у први мах. Да је то фабрика коју пробе сразмерно доста људи може се закључити и по великом броју оних (1006) који су за последњих пет година напустили ово предузеће. У Ужицу се у шали каже да је то колектив са „највише распуштеница“. Иако су за почетнике и неквалификоване раднике

у овој фабрици плате биле мале, иако није било изгледа да преко фабрике добију и стан у граду, бројне жене су једва чекале да се запосле и пређу из села у град. А када се једном постане грађанка и када се ошиша коса, скоро више и да се не помишља о повратку у село. То би било чак и срамота.

Међутим, није такав случај само са пореклом запослених у фабрици „Цвијета Дабић“. Тако је и у већини, ако не скоро у свим предузећима у Ужицу. Нарочито онамо где се могло запослити и радити без претходних припрема и одређених квалификација.

2. Навешћемо пример још једног предузећа у коме ради претежно женска радна снага. То је Конфекција мушког, дечјег и постељног рубља „Деса Петронијевић“.

Првих година после рата (1948) основана је, са петнаестак радница, услужна радионица дечје конфекције. Од 1961, када је добила и данашње име („Деса Петронијевић“), ово предузеће почеће нагло да се развија. Тако, већ 1963. имало је 149, а 1965. 199 радника (од овог броја 14 службеника). Мушкараца у њему има свега 14, или 7%. Да је ово заиста младо предузеће види се и по томе што је у њему просечни радни стаж 6 година, а године живота запослених 24.

Одакле су радници у „Деси Петронијевић“?

У Ужицу је, као и другде, одмах после другог светског рата било организовано, поред осталог, више течајева за поправку и шивење женске одеће. Осим тога, у овој конфекцијској радионици посао је организован тако да једној радници за одређену радну операцију и није потребна нарочита предспрема. Зато је, када је предузеће почело да се шири, за њега било радне снаге и у самом граду, али и уселима око Ужица. Од 199 радника (односно радница), око 30% је из Ужица, а остало је из околних села. Свега пет од њих, или 2,5%, рођено је у неком другом срезу (у Чачку 2, Пријепољу 1, Бијелом Пољу 1 и Бањалуци 1). Стога и није необично што је квалификациони састав и радника (односно радница) у овом предузећу следећи: 4 висококвалификована, 22 квалификована, док је све остало неквалификовано и приучено.

Разуме се да питање порекла радника у Ужицу није у сваком предузећу истоветно.

3. Наводимо сада случај једног малог кројачког предузећа, које има другачији састав радне снаге. То је „Кадињача“, у којој ради претежно мушка радна снага.

Године 1945. спојено је шест индивидуалних кројачких радионица у кројачку задругу, која је 1961. године добила данашње име. До 1960. ова задруга вршила је само услуге. Отада не само да врши све врсте услуга већ ради и конфекцијске порупбине (и униформе). Предузеће је добро организовано. Има 87 радника (од тога 7 службеника). Од свих запослених, 11 су жене. Иначе, стручни састав радника у њему је овакав: 17 висококвалификованих, 60 квалификованих и свега 3 неквалификована. (Овде смо изузели службенике.) Просечна старост радника у „Кадињачи“ је 35 година.

Порекло запослених је: 3 радника су из Босне, 2 из Словеније, 2 из Македоније; затим 4 од Ариља, 3 од Пожеге и по 1 из Чачка, Косјерића и Чајетине. Остали, њих 70, су из Ужица и села ближе околине (Буар, Севојно, Лубање, Бела Земља итд.). Дакле од 87 запослених у Кадињачи њих 17, а то је око 20%, нису Ужичани. За овај посао потребне су и одређене квалификације, које се не стичу за кратко време и на течајевима. Стога је приближно једна петина радника који нису из Ужица и околине.

4. Погледаћемо сада једно предузеће које такође има поглавито мушку радну снагу. То је „Ракета“, аутотранспортно предузеће, које обавља јавни превоз путника и робе у градском, приградском и међуградском саобраћају.

Године 1949. основано је предузеће „Ласта“, које је имало 49 радника и које је нешто касније променило назив („Ракета“). Године 1957. имало је 120, а 1963. 573 радника. Од овог броја су 44, или 7,7% жене. Ракета има своје погоне у Бајиној Башти, Прибоју, Пожеги и представништва у Загребу и Ријеци.

Запослени у Ракети, осим 101 службеника, имају овакве стручне квалификације: 71 висококвалификовани, 273 квалификовани, 83 полуквалификовани и остало неквалификовани. Запажа се да у овом предузећу има сразмерно велики број службеника. Пореклом ови радници су из следећих места: 139 из Ужица и ближе околине, 83 од Пожеге, 61 од Чајетине, 51 из Кремне, 45 од Бајине Баште, 29 из Карана, 23 из Нове Вароши, 21 од Чачка, 20 од Ариља, 16 од Прибоја, 9 од Косјерића, 8 од Пријепоља, 5 од Мокре Горе и 5 од Новог Пазара. Дакле, из Ужица и ближе или нешто даље околине пореклом је 515 радника (од 573). По 1 има из Београда, Ваљева и Лознице. Из других република: 21 из Босне, 8 из Црне Горе, 4 из Хрватске и по два из Словеније и Македоније. Значи, из других република свега 37 радника или 6,5%. У једном оваквом предузећу очекивало би се и више људи са стране. Али, Ужичани, (шире узето) релативно су брзо почели да се сналазе и у модерној врсти саобраћаја као што су били вешти и познати кириџије у своје време. Додуше, у овом предузећу има посла и места и за неквалификовано особље.

5. Предузеће ПТТ, са седиштем у Ужицу, има 388 запослених. Ако изузмемо Пријепоље, Пожегу и Бајину Башту, као огранке овог предузећима са њиховим поштама и особљем, онда на само Ужице и поште околних села долази 93 службеника и 26 радника. Највећи број је са нижом и средњом стручном спремом, а просечна старост радника је 31 година.

Број радника у овом предузећу не смањује се као у неким другим. Пре свега, велики број и нема неких квалификација. Поштари затим од установе добијају одећу и обућу, а монтери, када су на терену, и теренски додатак. Иначе, ово се предузеће технички усавршава и јача, па је у њему и помоћу њега могућно стећи и више квалификације.

Порекло службеника и радника у ПТТ предузећу у самом Ужицу је следеће: из самога града су 14 службеника и 2 радника. Остало

је из околних села (на пример Мокре Горе, Љубиша, Дуба, Трнаве, Карана итд.). Четири од њих су од Чачка и по један од Свилајнца, Соко Бање и Ариља. Из других република у ПТТ предузећу у Ужицу ради 15 радника или службеника: 9 из Босне, 3 из Црне Горе, 2 из Македоније и 1 из Хрватске, што укупно износи 8%.

У поштама у околним местима и селима (као што су Чајетина, Кремна, Каран) службеници су по правилу из тих места.

6. Узимамо сада једно предузеће које, осим службеника, нема запослених жена. То је Предузеће за дистрибуцију електричне енергије „24. септембар“.

Уз ткачницу и због ње (то је садашња „Цвијета Дабић“) године 1911. основано је и електричарско одељење. Како се ткачница развијала и град растао, разуме се, и ово је одељење унапређивано. Године 1945. оно је одвојено од ткачнице и постало је посебно електричарско предузеће под данашњим именом (24. септембар је дан ослобођења Ужица у другом светском рату). Далековод од Чачка доведен је 1948. године. Од 1959. и 1961. ово предузеће проширило је пословање и почело да врши разне услужне делатности (браварске, прецизно-механичарске, радио-електричарске, инсталатерске). Сада има два погона: монтажно-инсталатерски и за дистрибуцију.

У оба погона овог предузећа, са седиштем у Ужицу (не узимајући овде у обзир посебне и истурене погоне у Пријеполу и Бајиној Башти) ради 285 радника, док је 1955. било 80, а на самом почетку 1945. године 12 радника.

Квалификациона структура радника овог предузећа: 10 висококвалификованих, 56 квалификованих, 10 полуквалификованих, док су остали неквалификовани и физички радници. Од укупног броја запослених има 65 службеника, од којих 3 електроинжењера, 8 техничара и 1 економиста.

Да је предузеће младо и да се брзо развијало види се и по томе што је просечан радни стаж његових радника 9 година, а просечна старост — 28 година.

Порекло запослених у Предузећу за дистрибуцију електричне енергије није другачије него у другим ужичким предузећима. Тако, од 285 радника и службеника, у овом новом и специјализованом предузећу има свега 6 радника из других република (4 из Хрватске и 2 из Босне). Остали су сви из Србије, а највише из ближних села и мањих места. Из других срезова има: 2 од Зрењанина, 2 Београда и по 1 од Лознице, Светозарева, Новог Сада и Крушевца. Из ближних места су: 5 од Ариља, 5 од Пожеге, 4 од Чачка, 4 од Нове Вароши, 4 од Пријепоља, 3 од Бајине Баште, 2 од Краљева и 2 од Косјерића. Свега, дакле, из ближних или даљих места из Србије 43 радника. Остало, а то је 242 (од 285) су из Ужица и села из ближе околине. Из села која су ближе граду и путевима на одржавању мреже ради 75 људи. То значи да у овом предузећу ради око 5/6 радне снаге која је пореклом из ближе околине, док је свега 1/6 из других крајева.

Људи из околине релативно брзо схватају и овај посао. Разуме се да је и ово предузеће, израстајући само, изграђивало и своје кадрове. То је радило у одговарајућој школи, као и стипендирањем.

Запослени у овом предузећу поглавито су устаљени радници, лепо зарађују и не напуштају га.

7. Погледајмо сада једно предузеће у којем, осим службеника, нема женске радне снаге. То је „Металопрерада“.

Године 1946, од неколико приватних занатлијских радионица оформљено је предузеће „Обнова“ да би наредне године добило назив запатски комбинат. Тај комбинат је имао само једну већу просторију, у којој су биле смештене: браварско-лимарска, водоинсталатерска, ковачка, електричарска и аутомеханичарска радионица. У њему је све до 1949. било свега 15 радника и 26 ученика. Од 1956. овај комбинат почеће и да производи, а не само да обавља услуге. Тада је имао 41 радника. Године 1960. у њему је радило 60 радника. Тада је добило назив „Металопрерада“. Од године 1962. почели су да производе и бојлере „Ера“, да би 1963. имали 276 радника и 24 ученика. По броју радника види се како је ово предузеће расло и напредовало. Када су 1963. почели нешто брже да се шире, имали су: ливницу, никлерницу, полирницу, одељење за израду алата и одељење за израду бојлера. У сваком случају — велики замах и велике амбиције. Али, не и добра рачуница, па су у току 1965. почели да се припајају Сегојну.

Према стручности, састав радника „Металопрераде“ је следећи: 11 висококвалификованих, 55 квалификованих, 16 полуквалификованих и 37 службеника (од којих само један има вишу спрему). Остало су неквалификовани. У предузећу су мислили да им се више исплати држати већи број неквалификованих, јер је, наводно, посао тако организован да и они добро обављају одређени задатак, а мање их плаћају. Запажа се, осим тога, да у „Металопреради“ има велики број службеника (од 276 запослених 37 су службеници, или један службеник на 7,5 радника).

Запослени у овом предузећу по пореклу су такође највећим делом (са око 90%) из околних села. Четрдесет радника и сада долази на посао од својих кућа у селу (Сегојно, Горјане, Расна, Узићи, Стапари, Вруци, Биоска). Сличан је случај и са пореклом ученика које ово предузеће припрема за своје раднике. Они су поглавито из села, а само малим делом из града. У „Металопреради“ је само осам радника родом из неког другог места у Србији, а само су двојица из Босне.

Дакле, као и у другим предузећима у Ужицу, која су млада и брзо се развијала, исто је и са „Металопрерадом“. У овом предузећу кажу: „Нисмо имали радне снаге са стране. Изграђујући своје предузеће, изграђивали смо истовремено и себе“. Златиборци и у овом предузећу важе као људи који брзо уче и који су дисциплиновани.

8. Ево порекла радника још у једном малом уживчком предузећу. То је фабрика кожа „Партизанка“, која се налази на Бетињи, три километра низводно од Ужица.

Године 1924. неки акционари из Ужица основали су „фабрику“ кожа, у којој је најпре прерађивана „фонска кожа“. Кожару је 1936. преузео Васа Гавровић и у њој почео да прерађује и ситнију „крзнарску кожу“. Године 1944. београдски трговци Мацановић и Николић преузели су кожару од Гавровића, али је она 1946. национализована. Тада је добила и данашње име. У то време у фабрици је радило 30 радника. Године 1952. у њој је било запослено 40, а 1963. — 80 радника. Кожари је 1963. припојена Сарачко-ташнерска радионица „Радоје Лазић“, са 27 радника. Тако је „Партизанка“ крајем 1963. године имала 107 радника и 8 ученика. Иначе, сада се овде ради само „ситна кожа“.

Од 107 радника „Партизанке“, 10 је жена. Према квалификацијама запослених у овој радној организацији стање је следеће: 10 висококвалификованих, 27 квалификованих, 55 полуквалификованих и 7 неквалификованих. Од тога броја је 8 службеника.

Запослени у „Партизанки“ пореклом су, скоро без изузетка, из околине, а малим делом из самог Ужица. Да је тако јасна нам је потврда и то што од 107 радника 43 долазе овде на посао из села, а 30 иде аутобусом од куће до „Партизанке“. Највише оних што пешке долазе на посао од куће, из села, су из Севојна, Забучја, Буара, Дубоког, Гајева, Врела, Рујевца, Потпећа, Поточана, Виловине. Неки од њих праве куће у атару села Врела, где се фабрика и налази.

Ученици су такође пореклом из околних села. У „Партизанки“ су само 4 радника (пореклом) из неког другог места (2 из Босне и по 1 из Београда и Пожаревца).

Уместо закључка

Првих година по завршетку другог светског рата друштвене организације из Ужица су некад силом људе доводиле у град да их ту запосле и направе од њих грабане (и раднике). Осим тога, основане су осмогодишње школе по селима. И када би младић завршио такву школу сматрао је да више није за село, па је тражио посао у граду. Када су се војници враћали са одслужења војног рока, нерадо су одлазили у село. Варошки живот је неодољиво мамио, особито млаве људе. У граду је живот сматран лепшим, лакшим и културнијим (радио, штампа, биоскоп, више слободног времена). После расформирања сеоских радних задруга (после 1948) сељак је осетио да је земља несигуран извор опстанка, па су и старији настојали да се запосле у граду. Макар то у први мах изгледало да ће бити привремено. Понекад су та пресељења село — град узела масовнији облик. Само из села Гостинице, која је имала 50 кућа, за последњих двадесетак година преселило се у Ужице око педесет људи. У овом и оваквом пресељењу, људи су се узајамно помагали. Особито сродници и суседи. Онај који други прелази у град обично се наслања на свог суседа или сродника што се пре њега овамо како тако настанио. На сродничкој и пријатељској основи они се и групишу у новим

насељима по периферији Ужица. Само у Крчагову за 4 године подигнуто је на тај начин 320 кућа (Д. Антонијевић: *Етнолошка структурираност стихијних насеља Титова Ужица*, Гласник Етнографског института САНУ XI — XV, Београд 1969, 78—79). Због великог броја таквог досељавања сељака у град створени су велики проблеми комуналне природе. За петнаест година (1948. до 1963) град је више него удвостручио своје становништво.

Када је кренуо процес одвајања од села, онда је то на махове изгледало врло живо и узбудљиво. Постала је била готово мода да се напусти сеоски начин живота. Жене и девојке, које су биле без икаквих квалификација, запошљавале су се и тамо где су месечне плате биле веома мале. Многе су могле да раде као „кућне помоћнице“, где би им било лакше и где би биле више награђене. Но, предузеће им је изгледало као сигурнији послодавац него појединац. Разуме се да је ту имала удела и стара брђанска предрасуда да су служење у установи мери једним а „служење“ код некога другим мерилима.

Прилагођавање дојучерашњих сељака новим градским приликама било је убрзано, често компликовано, неспретностима, лутањима, сукобима са новом средином. Нарочито су новозапослене жене журиле да што пре постану грађанке. Као да се хтело надокнадити изгубљено време. После запошљавања одмах би одсекле косу, куповале су ципеле са вишом потпетицом, почињале „кармин“ да употребљавају. Тај процес ишао је брже него код мушкараца. Мушкарци су дуже носили сеоску одећу и опанке. Сељанке, које се запосле, од прве плате или кредита купиће грађанску одећу и обућу; мушкарац ће за то да купи радио-апарат или бицикл.

Придолазак нове радне снаге у Ужице колико год био знатан, понекад и брз, одвијао се извесним редом. Најпре се отисну појединци, они смелији, или они који можда имају извесног искуства. Или је још боље ако имају сродника у граду. Они ће у први мах на њих да се ослоне. Привремено ће код њих и да се настане, макар то било и у некој споредној згради или просторију. Када се како-тако снабу и окуће, онда к њима придолазе други, нови. Тако се ланац наставља и проширује. Сродници се тако и групишу у новим (дивљим) насељима. Тако се лакше одболује прелазак на нови градски начин живота. У овим новим насељима, где су се људи груписали на сродничкој или пријатељској основи, ти нови грађани се задуго и колико год могу међусобно помажу. То чине радном снагом, узajмљивањем новца, потписивањем кредита, давањем материјала, алата итд. Сродничка солидарност овде је често и већа него што је то било док су били на селу.

Осим те егничке правилности и законитости јављају се код ових нових грађана и одређене невоље и сукоби са новом средином. Конкретно, запослио се Златиборац у једном предузећу у Ужицу. Он је вредан и отресио радник. Предузеће, међутим, не може одмах или никако да му додели стан. Зато се он сналази на свој начин: мобом из села преноси растављену дрвену зграду, да би је, овде,

на периферији, некако кришом и срамсжљиво, поред старих или нових суседа, опет склопио. Када се то уради, а то се често ради на брзину и ноћу, онда ће мобари и да запевају. Разуме се запеваће песму свога краја. По томе се и зна из којег је краја човек подигао себи зграду. Та нова зграда служила је дотада за оставу, спавање или можда и за стоку. Овде ће она добити прозоре и биће унапређена у стамбену кућу (М. Барјактаревих: *Неке законитости код наших најновијих миграција*, Гласник Етнографског музеја на Цетињу, IV, 1964, 321). Човек је, дакле, себи створио кров над главом на који по свим људским мерилима има права. Он је тај објект подигао на свом земљишту. Тако је олакшао и свом предузећу да оно више евентуално не мисли о његовом стану. Али, с друге стране тај нови грађанин, већ тим и таквим својим наступом у град дошао је у сукоб са одговарајућим комуналним органима, њиховим прописима и захтевима друге средине и начина живота. Ужице је познато по великом броју такозваних стихијних или дивљих насеља, која су се последњих година скоро преко ноћи јављала. Урбанисти трпе тај поступак и као не виде га. Међутим, када се таква насеља умноже и ојачају, онда је сасвим природно што се њихови становници сада гласније чују и јављају (као радни људи и бирачи) са захтевима да им се направи улица, доводе вода и струја до кућа, подигне школа, оснује продавница, итд.

Уз једне, стихијне или законите појаве јављају се и друге које их прате. Стога су ова сасељавања у нашим градовима пуна и социолошких и етнолошких и разне друге врсте проблема. Оно, пак, што се као сигурно може рећи јесте да је и овако убрзани процес напуштања села и преласка његових становника у градове допринео убрзаном индустријском развоју наше земље. Разуме се да су се уз општу изградњу модерних привредних или које друге врсте објеката упоредо изграђивали и сами његови ствараоци сељаци — радници.

Résumé

Mirko Barjaktarović

MIGRATIONS LOCALES EN DIRECTION DE TITOVO UZICE SUR L'EXEMPLE DE QUELQUES NOUVELLES ENTREPRISES ECONOMIQUES

Dans le présent travail on traite de l'appropriation et du développement de quelques entreprises artisanales ou industrielles à Titovo Uzice ou plutôt de l'origine de la main-d'oeuvre dans celles-ci. Ce sont toutes des entreprises nouvelles dont la main-d'oeuvre est aussi, en règle générale, nouvelle. Ceux qui sont employés dans ces entreprises sont pour la plupart originaires des villages avoisinants et seulement une petite partie en proviennent des localités plus éloignées.

Јован Ф. Трифуноски

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ РОМА У ЈУГОСЛАВИЈИ¹

Роми Кочанске котлине

Опште напомена

Социјалистичка Република Македонија у појединим областима и насељима има знатан број Рома. Међутим, то што засад о њима знамо није довољно. Код Рома ове југословенске републике у народном животу и обичајима има и појава које се не јављају у другим покрајинама. Овомб приликом изнећу оно што сам могао дознати о Ромима Кочанске котлине. До података сам дошао 1959. и 1960. године боравећи у том крају ради антропогеографских проучавања.²

Кочанска котлина је посебна област у средишњем делу источне Македоније: захвата средњи део слива Брегалнице. Њеним ободом дижу се планински венци: Плачковице — са југа, Голака — са истока и Осогова — са севера. Ове границе су особито изразите. На западној страни, према околини Штипа, границу котлине чине брда и повијарци чија је висина мала.³

У Кочанској котлини има 51 насеље; од тога два градска и четрдесет девет сеоских. Градска насеља су: Кочане (11 009 ст.)⁴ у подножју Осогова и Винаца (4 049 ст.)⁵ у подножју Плачковице.

О Ромима Кочанске котлине до сада није писано. Стога се није знало у којим се насељима они налазе, колико их је, како се деле, итд. Моја истраживања установила су да Рома има у 11 насеља поменуће котлине. Међутим, ни једно није искључиво насељено овим

¹ Посвећено успомени проф. Тих. Р. Борбевећа (1868—1944).

² У раду има допуна и из 1968. г., када сам поново посетио нека насеља Кочанске котлине.

³ О природним одликама области видети: В. Матић: *Кочанска котлина*, Посебна издања Српског географског друштва, св. 28, Београд 1950, стр. 5—52.

⁴ Опширније о Качану видети: Ј. Трифуноски, *Кочане*, Географски преглед, св. VIII—IX, Сарајево 1965, стр. 131—146.

⁵ Опширније о Винаци видети: Ј. Трифуноски, *Варошица Винаца*, „Земља и људи“, св. 16, Београд 1966, стр. 92—97.

становништвом: Роми су измешани са представницима осталих етничких група — Македонцима, Турцима и Цинцарима. Рома је укупно око 442 домаћинства, са приближно 2 400 душа.

По насељима Роми су овако распоређени: у Кочану око 300 домова, Виници око 80 домова, у селима — Мородвису 22 дома, Зрновцу 20 домова, Облешеву 6 домова, Градецу 4 дома, Мојанцу 4 дома, Видовишту 2 дома, Доњем Подлагу 2 дома и Јаћимову 1 дом. Према томе, највише је Рома у варошицама — 85%.

Поменута градска и сеоска насеља у Кочанској котлини не чине изразиту предеону целину: леже у подножју планина Осогова (Кочане), Плачковице (Винице, Мородвис, Зрновци, Градец, Видовиште), Голака (Пекљани, Јаћимово), као и у селима Кочанског поља (Облешево, Мојанци, Доњи Подлаг).⁶

У наведеним насељима Роми су настањени као сталноседеоци. Међутим, у овој области повремено се појављују и лако покретна њихова домаћинства, која најчешће се налазе с времена на време, а затим опет промене место пребивалишта. Таква домаћинства задржавала су се за годину-две у разним селима ове области: Врбици, Прибачеву, Истибањи, Теранцу итд.

Етничка подела

У историјским изворима из ранијег периода турске владавине нема података о Ромима у Кочанској котлини: у првој половини 16. века становништво ове области углавном је било словенско — хришћанско.⁷ Средином 17. века у Кочану се помињу само Словени — хришћани и врло мали број Турака.⁸ Стога је вероватно да су се Роми у овој области почели јављати касније — тек од почетка 18. века.

Роми Кочанске котлине представљају групу која се састоји од разних елемената. Највећи део — око 357 домаћинства — чине такозвани Турски Роми, који су по вери муслимани а говоре својим турским језиком (80,5%). Највише су насељени у варошицама Кочану (око 250 домова) и Виници (око 80 домова), затим у веома малом броју има их у селима Зрновцу (20 домова), Градецу (4 дома), Пекљану (2 дома) и Јаћимову (1 дом).⁹

Други део Рома је православне вере (19,5%) и они су распрострањени у градским и сеоским насељима. Матерњи језик неких од ових Рома је македонски; они се зову Караџи, док други говоре

⁶ У планинским селима Кочанске котлине нема Рома.

⁷ *Зборник радова ЕИ САНУ*, књ. 4, Београд 1962, стр. 129—137 и карта у прилогу.

⁸ Е. Челеби, *Путописи*, Сарајево 1967, стр. 345.

⁹ У Кочану турским језиком махом говоре раније насељена домаћинства Рома, док новији досељеници више говоре својим матерњим језиком.

румунски и зову се Лингури. Роми прве групе имају 64 домаћинства. Живе у варошици Кочану (око 50 домова) и у селима Облешеву (6 домова), Мојанцу (4 дома), Видовишту (2 дома) и Доњем Подлагу (2 дома). Рома друге групе има 22 домаћинства и живе у селу Мородвису.

Свака од ових врста Рома станује у посебним насељима и махалама. Мешања међу њима нема. — У кочанском селу Облешеву нашао сам једно домаћинство Рома које говори албанским језиком. Било је скоро досељено из Суве Реке, у Косовској покрајини. Њега овде посебно не истичем јер ће се, како је говорио старешина домаћинства Али Бајрам, некуда одселити.

Турски Роми и Караци припадају старијем слоју овог становништва, али о њиховом пореклу изван ове области углавном није сачувано предање.¹⁰ Ипак, они нису дошли од једанпут, нити са једне стране. Ово се познаје по њиховом језику и по вери. Роми Лингури досељени су средином прошлог века из неког места у североисточној Србији. Још даље порекло им је из Румуније.¹¹

Код Рома има и других интересантних појава. Међу кочанским Ромима муслиманске конфесије око 30 људи су дервиши — који припадају „накшибенди“. У свом делу махале имају посебну „дервишку собу“ у којој се повремено састају ради обреда. Имају и свог старешину. Говоре да се главна текија њиховог дервишког реда налази у доскорашњем турском селу Оризару, крај Титовог Велеса.

Православни Роми — Караци и Лингури — себе сматрају бољим од Рома муслимана. Њихове куће, на пример, у Кочану, Мојанцу и Мородвису, измешане са муслиманским и код њих се у том погледу не осећа нека велика подвојеност. Међутим, Роме муслимане остали становници сматрају прљавијим и углавном нису склапали бракове са женама из њихове групе. Изузетака има тек у новије време.

Приликом службених пописа становништво ових група није се издавало за Роме. То је име непопуларно и, разуме се, да су га људи избегавали. Зато су се православни Роми изјашњавали као Македонци, а муслимани углавном као Турци.¹² Једино у интимном разговору наводе да су Роми.

Неки Роми после првог и другог светског рата иселили су се у Турску. Број таквих исељеника није велики — претежно су из Кочана. Било је појединих циганских родова и домаћинства који су током времена изумрли у овој области. Сазнао сам да је изумирања родова било у пољском селу Мојанцу, у коме је раније владала тешка маларија, праћена туберкулозом. Тога је било и у другим насељима.

¹⁰ Само неколико домаћинстава православних Рома знају да су им преци живели у неким селима злетовским (село Драче) и кривопаљаначким (село Радибужда).

¹¹ Упоредити: Тих. Р. Борђевић, *Наш народни живот*, књ. VI, Београд 1932, стр. 99, 100, 108.

¹² Завод за статистика: *Население по народност и населби во СР Македонија*, Скопје 1964, стр. 55 и 71.

Кућа домаћинства Рома доста се разликује од просечне куће Цинцара. Стамбене зграде Рома углавном не испуњавају ни најнеопходније услове хигијенског становања: тескобне су, ниске и збијене. Као грађевински материјал користи се непечена цигла („ћерпич“), коју сами праве. У први мах породице озидају једно одељење, а касније дограде друго.

Најчешће граде једнодељне и дводељне приземне куће. Зато је стамбени простор веома скучен. У Кочану сам видео само неколико кућа Рома које би се могле уврстити у зграде погодне за становање.

Занимања Рома

Током истраживања у Кочанској котлини запазио сам да се све групе Рома не баве истим пословима.

Румунски Роми, или Лингури до пре двадесетак година поглавито су се бавили израдом дрвеног посуђа и корита.¹³ Њихово насеље Мородвис, у подножју Плачковице, лежи у крају у коме има различитог дрвета. Међутим, данас, када је потражња дрвеног посуђа и корита незнатна, и када је забрањена сеча дрвета, природно је што се они морају привикавати новим пословима: обрађују земљу која им је остала од исељених Турака и плету корпе.¹⁴ Ипак, старијим мушкарцима тешко пада напуштање традиционалног занимања.

Македонски Роми или Караци, који у мањим групама живе у пољским селима Облешеву, Мојанцу, Доњем Подлагу и у потпланинском селу Видовишту, искључиво се баве земљорадњом. Исти је случај и са Карацима у Кочану. Немају своје земље већ обрађују туђу као наполичари. Неки су чланови радних задруга „Моша Пијаде“, чије је седиште у Горњем Подлагу, и „Орач“, чије је седиште у Видовишту. Сеоски Роми ове групе имају око кућа мање парцеле, на којима гаје повртарске културе, затим чувају нешто живине, неки за зиму ухране по једну свињу. Код околног становништва влада мишљење да Роми Караци нису много вредни.

У појединим македонским и турским селима Кочанске котлине дужност чувара говеда обављају Роми. Говедари се погађају за пола године или за годину дана, почевши од Бурбевдана.

Ковачки занат је традиционално занимање једног дела Рома муслимана. Занат се преноси са оца на сина. Дугогодишње бављење истим занатом учинило је да су они прави вештаци у том послу. Тиме се може објаснити што један ковач може израдити разне предмете једноставним алатом.

Остали занати муслиманских Рома су свирачки и решетарски. Затим су чистачи обуће, чистачи улица, носачи, кочијаши, баве се

¹³ Име Лингури значи Кашикари јер су се бовили поглавито израдом дрвених кашика. Видети: Тих. Р. Борђевић, *Нав. рад*, стр. 100.

¹⁴ За плетење корпи употребљавају врбово пруће, које расте самоникло у врбацама крај Брегалнице. — Неки припадници ове групе раније су водили мечке од места до места.

препродајом коња, раде као физички радници. Има занатлија у варошицама који се баве занатом у својим кућама па повремено износе производе на тржишта — кочанско и виничко. У Кочану је део пазара на коме се продају само ковачки и решетарски предмети.

Неки кочански и винички Роми лети одлазе у околна села и тамо дуже остају код сељака на имањима. То су такозвани „жетвари“. До краја турске владавине, Рома жетвара и измећара било је у већем броју по селима. Радиле су у чифлицима и уопште на турским имањима. Слушао сам како их је некада било у селу Јаћимову око 50 домаћинстава, у Истибањи око 20 домаћинстава, у Видовишту око 10 домаћинстава, па у Грдовцу, Врбици итд. После другог светског рата ови су се Роми пресељавали у Кочане и Винуцу.

И код градских Рома последњих година запажају се промене у занимањима.¹⁵ Млађи мушкарци и жене, али не у већем броју, запошљавају се у кочанским и виничким индустријским предузећима: у фабрици за израду хартије, у љуштионици пиринча, у предузећу за складиштење дувана, у предузећу за израду дрвене грабе, итд. Њихове породице су социјално осигуране.

Животни стандард Рома са обезбеђеним запослењем побољшао се, што се одражава у становању, исхрани, начину одевања. Па и поред тога има Рома у градским и сеоским насељима који зараду троше нерационално. Не економису ни са оним што би се могло. Та њихова домаћинства су веома сиромашна.

Домаћа радиност код Рома је незнатна. Састоји се у ткању ћилима, плетењу џемпера, у преради воћа. Овим пословима више се баве домаћинства у сеоским насељима.

Да поменемо и једну интересантну врсту производње — рад некадашњих Рома барутчија. Радиле су у Кочанском пољу на продукцији шалитре потребне за израду барута. Тога је било у селима Чешинову и Доњем Подлагу. У Чешинову „барут се правел“ на потесу сада званом Барутница, а у Доњем Подлагу налазила се „главна барутна фуреуна“. Радом око добијања шалитре у 19. веку бавили су се само муслимански Роми, којих данас нема у помешитим пољским селима. На сличној производњи шалитре раније су радили и Роми у Скопском пољу.¹⁶

О исхрани и ношњи

Становништво група Рома је веома скромно у исхрани: углавном је задовољно оним чиме располаже и не тражи нека боља јела. Нередовно једу кувану храну. За ручак и вечеру једе се обично исто јело. Када раде у пољу, за ручак понесу суву храну: хлеб, паприку, парадајз, ретко и сир. Постоји прилично уједначен седмични

¹⁵ Од 1968. године кочански Цигани почели су појединачно да одлазе на рад у Немачку и Холандију.

¹⁶ Г. Елезовић, *Производња шалитре у Јурумлеру код Скопља*, Гласник Научног друштва, књ. III, Скопље 1928, стр. 203—208.

јеловник. Хлеб је главна храна. Варива махом кувају без меса (највише пасуљ, кромпир и пиринач). За празничне дане спремају два до три јела и пите. Муслимански Роми не једу свињетину. Дети се често једе пред кућом. После вечере неко време се седи и разговара.

Одрасли радо пију ракију. У Кочану и Виници опијају се и поједине жене. Појединци пију „шпиритус“, који купују у радњама и мешају са водом. Праву кафу пију сасвим ретко јер је скупа.

Мајке дуго доје децу. После тога, деца дају храну коју једу и одрасли. Честа је појава да мајка или баба измрви у својим устима храну па је дају детету. На тај начин се лако преносе разне болести. Моргалитет деце је знатан.

Нарочитих разлика у ношњи Рома између појединих насеља нема. Једино се јавља разлика између ношње православних и муслиманских Рома. Православни, као малобројни у селима, изложени су утицају македонске етничке масе, и зато је њихова ношња углавном иста као код Македонаца.

Ношња муслиманских Рома настала је под утицајем кочанских и виничких Турака. То се нарочито види у женској ношњи. По неки муслимански Роми носе фес. Млађи свет данас носи онакво одело какво носе и Македонци. Жене и девојке муслиманских Рома нису сакривале лице ни за време турске владавине.

Сродство и породица

Циганска домаћинства у градским и у сеоским насељима најчешће имају по пет или шест чланова. То су углавном уже породичне заједнице, састављене од брачног друга, обично са троје до четворо деце. Задруга је као облик друштвеног живота непозната.

Подела рада у породици извршена је према полу и узрасту мада се у многим породицама подела врши и према тренутним потребама, као и према могућностима. Деца обично после седме године почињу да помажу родитељима у неким пословима.

Положај удовице у домаћинству Рома сличан је као и код других етничких група. Старија удовица са децом остаје у мужевљевом дому. Ако удовица нема деце, онда се враћа у дом својих родитеља и одатле се удаје када јој се укаже прилика.

Домаћинство се редовно дели кад се синови почну женити. Техника поделе имовине понекад је ова: издели се на равне делове, а затим, почињући од најмлађег, један по један члан бира себи део.

Међу Ромима нема великих родова нити старих родовских презимена. За рођаке кажу да су „фамилија“. Рођаци се не узимају међу собом ако им је степен сродства близак. Чланови једног рода код православних Рома славе исту крсну славу. Поједини родови имају надимке по занимању (Али Ковачеви у Зрнову), по ранијем месту у коме су живели (Струмљани у Мородвису, Истибањци у Виници) и слично. Један род Рома у Зрнову има надимак Черкезови.

Сродници се међу собом не зову увек по имену. Код муслиманских Рома деца оца зову бабо, а мајку — ана. Ујака зову дајко. Јетрве се међу собом зову елти, а пашенози — бацанак. Зет зове ташту ана, таста бабо, итд.

Међу Ромима постоје и облици вештачког сродства: кумство, побратимство, домазетство. У оваквим случајевима брачне везе су искључене. Побратиме се добри другови, али и женскиње се може посестримити. Код православних прилично се цени кумство или „светојованство“. Сматрају да је боље ако кум није из истог насеља. Поједини муслимански Роми у Кочану имају кумове међу православним Македонцима.

Сл. 1. Група муслиманских Рома у варошици Кочану.

Брак и брачни односи

Раздобље између шеснаесте и двадесете године старости сматра се најпогоднијим за склапање брака. Млади се углавном узимају према узајамној наклоности. Девојке из сеоских насеља радије се удају за Роме у Кочану и Виноци. Роми се највише жене и удају у своме насељу.

Има случајева да се девојчице удају пре свршетка осмогодишње школе — пре него што напуне петнаест година. До законског пунолетства (18 година) оне живе невенчано. Проблем малолетничких бракова чешћи је код Рома у градским насељима. Разлог за склапање оваквих бракова најпре треба тражити у схватању средине о „бржем сазревању“ младих. Затим, родитељи то чине зато да им деца не би похабала школу, или што приликом удаје кћери добијају новац.

Малолетнички бракови нису стабилни. Зато има примера да су поједини мушкарци и жене ступали у брак по два, три па и више

пута. Развод брака је честа појава, па се на лак начин решавају брачни сукоби.

Бракови између Рома и представника других етничких група — Турака и Македонаца — веома су ретки. На слабо мешање ове врсте утицали су, поред различите етничке припадности, и други фактори: друштвени и економски. Владајућа турска класа до 1912. године муслиманске Роме сматрала је припадницима „нижег соја”. Зато је код њих развијена ендогамија унутар своје етничке групе. Такође нема бракова између православних Рома и муслиманских. Као илустрација може се узети пример из села Мородвиса, у подножју планине Плачковице. Роми су се у ово село населили сре-

Сл. 2. Група младих кочанских Рома.

дином 19. века, али све до данас одржали су специфичан румунски говор пренет из матице (негде у североисточној Србији). У погледу женидбених веза они су до сада били ендогамни: релативно блиски сродници међу собом су се женили и удавали. Па и поред тога, мада је то узимање старо један век, бар за сада, код њих нема значајних промена на потомству.

Да су брачне везе између Рома и осталог становништва особито ретке види се и по томе што се два преступа из прошлости и данас препричавају. У македонском роду Јановци или Беримци (9 кућа), у селу Чифлику, један предак био је ожењен девојком из православне групе Рома из села Мојанца (група Караци). Због тога у овом роду има становника тамније комплексције. Други пример је из села Бурилчева: тамо је један мушкарац од данашњег рода Куртовци (2 куће) био ожењен Лингурком из Мородвиса.

Примери снохачество (кад свекар полаже право на снају као на жену)¹⁷ познати су и међу Ромима Кочанске котлине. Зна се и о ретким случајевима левирата (када девер користи право на жену свога брата). Познато је и двоженство (бигамија). Дознао сам за два случаја у Кочану. У првом случају муж је с једном женом био венчан и с њом имао троје деце, а с другом, која је била Македонка из кочанског села Бели, деце није имао. Ове две жене су се добро слагале. У другом случају, у таквом браку муж са венчаном женом није имао деце, док је са невенчаном имао.

Домазетство је ретка појава. Домазет иде у кућу која нема синова. Са домазетом треба увек добро поступати — „со агам-паша“ — да се не би наљутио и напустио кућу.

Неки обичаји Рома

Обичаји Рома Кочанске котлине везани су за извесне ритуалне радње, којих у новим условима живота делимично нестаје или мењају свој садржај и преображавају се у нове. Обичаји уз порођај, свадбу и погреб можда ће добијати и нове облике. Да се овде задржимо само на најважнијим.

Бројни су обичаји око рађања, који су сачували неке архаичне елементе. Ретко се дешава да брак остане без деце. По народном веровању, за време трудноће жена треба да обавља углавном све послове у кући и да нема скоро никаквих олакшица.

Обичај је да се не казује када ће наступити порођај. Често се жене порађају без бабица или им помажу жене које су у томе вичне. Тек у новије време поједине жене иду у породилишта. Пошто се разгласи да се дете родило, долазе жене из рода и суседства у посету. Дете се дарује новцем.

Када жена донесе на свет женско дете, онда је отац скоро потиштен. Међутим, ако је мушко дете, онда је радостан. После порођаја жене се не чувају много.

Жене рађају док год су за то способне. Понеке су родиле десеторо, а понеке и више деце. Међутим, једва се одржи у животу половина. Многа деца умиру ускоро по рођењу или у првим годинама живота. Ево неколико примера из Кочана: Назмија Реџепова родила је десеторо деце, а отхранила само шесторо; Бамила Салиова родила је седморо деце, а отхранила само троје; Шухрија Дутова родила је шесторо деце, а отхранила само двоје, итд.

У народу је укорењено мишљење да су за смртност деце доста криве „доши очи“, или уроци. Уроцима су подложна мала деца. Таква деца су немирна и често плачу. Раније (пре другог светског рата) лекару се ишло веома ретко, већ су посећивали хоџе, турске текије (у селима Пекљану и Градецу), затим „лековите воде“, по

¹⁷ Податке о томе саопштавала ми је кочанка Рашида Адемова, рођена 1900. године.

неку цркву и манастир у селу Пантелеју. У многим случајевима и сада се лекару иде прилично касно.

Из матичне службе рођених исписао сам ова имена деце муслиманских Рома, која су, без мало, чисто турска. Имена мушке деце су: Абдула, Адем, Ајвас, Алија, Бајрам, Бећир, Даут, Демир, Елмаз, Исмаил, Мамут, Мустафа, Нури, Реџеп, Риза, Сејфо, Сулејман, Усејин, Фаик, Бамил, Шукри. Имена женске деце су: Абида, Ајрија, Ајша, Атиџа, Емина, Есма, Зумрут, Иба, Кадифа, Мамудија, Невзија, Наза, Назмија, Рамиза, Рашида, Себура, Усије, Фатима, Бамила, Шерија, Шухрије, Џеврије.¹⁸

Код православних Рома имена деце су као код Македонаца. Ево неколико: Атанас, Блаже, Илија, Борџија, Здравко, Јован, Рампо, Петре итд. Имена женске деце су: Анђа, Донка, Родна, Стојна, Стојанка, Таска итд. После крштења, код Рома ове групе даје се ручак рођацима са очеве и мајчине стране.

Неудате понекад рабају ванбрачну децу. Међутим, неке мајке тој деци одузимају живот. Ако би се такво дете закопало крај реке, верује се да ће вода подривати земљиште док дете не ископа.¹⁹

Прво стрижење косе мушком детету обавља се обично када оно наврши три године. Код муслиманских Рома на свечан начин обавља се ритуално обрезавање мушке деце — „сунет“. То врше бербери, махом око Бурбевдана. Тада се окупи родбина, која дарује обрезавање дете: новцем, колачима и другим. Истовремено се обрезавање по неколико деце.

У кући родитеља не поклања се нарочито пажња васпитању деце. Стога су деца Рома, за разлику од македонске и турске деце, много несташнија и слободнија у понашању. Много их је преко целог дана по улицама у Кочану и Виноци.

Када се заволе двоје они се обично и договарају о браку. Родитељи се у то ретко мешају. Свадбе муслиманских Рома су веома бучне и посећене: окупља се свет да игра и да се почасте. Момак тешко да би узео удовицу. Када се жени удовац или распуштеник, свадба се не прави. Приликом ступања у брак код турских Рома и код Лингура, на сродство се не гледа строго. Код Рома прве групе могу два брата да узму за две рођене сестре.

По правилу, сваки се мушкарац ожени и свака девојка уда. Жене се и они који имају телесне недостатке. Ребе се жене једино мушкарци са неком душевном маном. Муж и жена најчешће су из истог насеља.

Уобичајено је да девојка одбегне у кућу изабраног момка. Она се одмах сматра снајом куће у коју је дошла. После тога прави се свадба, али само у кући младожење. Положај жене код Рома доста је тежак: мора бити покорна и послушна. Чести су случајеви да муж бије жену — „бива џумбус и ћутек“.

¹⁸ Уобичајено је скраћивање личних имена: на пример, Сулејман — Суљ, Фатима — Фата итд.

¹⁹ Чуо сам: „За жена која сега има копиле неје срам“.

Породични морал Рома није на висини. Поједини мужеви варају своје жене, а жене, ако знају, то трпе. Није редак случај да муж отера жену, па се после извесног времена измире. Разлози неслоге су различити. Млађи удовци и удовице настоје да ступе у нови брак одмах по смрти првог брачног друга.

Старије жене и мушкарци помишљају на смрт, јер увиђају да им се приближава. Зато се, нарочито жене, спремају за тај последњи час: набаве одело у коме ће бити сахрањени и изразе жељу како да буду сахрањени. Много се верује у предсказивања о томе да ли ће болесник оздравити или умрети.

Кад неко умре, суседи и рођаци пожуре да би ожалошћеној породици били од помоћи. Купају и облаче мртваца. Мртвац се не сахрањује истог дана. Мртваца носе на носилима — „табут“.

Код муслимана су опрема покојника и сахрана веома једноставне. Мртвац се сахрањује без сандука²⁰. Њихови су посмртни обичаји углавном турски. Приликом срахране хопа чита молитву. А када нема хоце, молитву чита Ром који је зна. Хопу имају само Роми у Кочану и Виници.

Цигани немају посебна гробља: муслимански Роми умрле сахрањују у турским, а православни у македонским гробљима. Међутим, неки Роми сахрањивани су на појединим местима даље од села. Ти усамљени гробови се не преоравају. Надгробне хумке на муслиманским гробовима не одржавају се дуго јер преко њих нема плоча; стога се оне заравне са земљом²¹. Код православних Рома ретко је да се на гробу подигне скуп споменик.

Жалост за покојником обележава се на разне начине: код православних Рома жене се обично не чешљају неколико дана, минђуше се не носе извесно време. После шест недеља припадници и једне и друге групе спремају подушје — муслимански Роми кажу „мевљут“.

Опште је веровање да старији „грешни људи“ после смрти могу постати вампири. Вампира нико не може да види осим човека који је рођен суботом увече. Предвече из гробља вампир долази у насеље, а понекад он напада људе и на путу²².

Нисмо у могућности да наведемо крсне славе свих домаћинстава православних Рома. Често смо добијали одговор да нема куће која не слави по истом обреду као и околни Македонци. Родови Рома — Зашови и Карови у Мојанцу славе св. Арханђела. Род Стојанкини у Доњем Подлагу слави Петковдан итд.

Скоро свако муслиманско село има један дан у години који славе сви становници. У селу Мордовису то је на Илиндан Осим

²⁰ Један старији Циганин рекао ми је: „Како је човек роден од мајка така се закопува“. Једино се тело мртваца обавија платном, а у прошлости травом.

²¹ Муслиманке посећују гробља на празник Курбан-бајрам. Тамо односе земљане бардаке с водом.

²² Једна стара жена из Кочана причала ми је да вампир од гробља до насеља долази предвече, јашући на леђима неког вола или бивола.

Македонаца, ту славу славе и Роми Лингури. У селу Облешеву сеоска је слава Бурбевдан. Осим Македонаца, ту славу славе и Роми.

Дан седмичног одмора код муслиманских Рома је петак, а код православних — недеља. Међутим, на те дане сада се много не пази. Једино што ће петком неки старији муслимани отићи у цамију да обаве поподневну молитву.

О новој години и Бурбевдану Роми свих група изводе разне обичаје ради здравља и напретка у кући. Ови се обичаји обављају уочи празника и на сам празник.

Народна медицина

Тековине савремене медицине тешко продиру међу Роме Кочанске котлине. Због тога, као и услед недовољно хигијенских услова и слабије исхране, здравствено стање овог становништва није задовољавајуће. Смртност мале деце, као што смо напоменули, велика је. Кад би се подвргли детаљнијем прегледу и одраслији становници, нашао би се знатан број оболелих. Туберкулоза је заступљена у знатном проценту.²³ Распрострањена су и кожна, цревна и још нека оболења.

Главну улогу и данас има лечење разним биљним и другим материјама, као и бајање. Навешћемо неколико података о лечењу и лековима.

Приликом оболења органа за варење, узимају се ароматичне и горке биљке: пелин, љута паприка, црни лук, итд. За лечење пролива употребљавају се стругане јабуке и плод дрењине. За лечење реуматизма употребљава се најразноврсније биље за облагање оболелих места. Против цревних паразита употребљавају се црни лук, семе од бундеве и друго. За лечење плућне туберкулозе справљају се разни, често сложени лекови. За лечење астме — „задув” — пије се пелин и једе шећер. Ране на телу мажу се ракијом итд.

Код Рома се у прошлости и много бајало: против уједа змије, црвеног, ветро, урока итд. Тиме се баве старије жене. Тога има и код осталог становништва Кочанске котлине — Македонаца, Турака и Цинцара.

У свакој већој махали Рома — у селима Мородвису, Зрновцу, па у варошицама Виноци и Кочану — постоји по нека бајалица: особа која се бави лечењем. Како су ме уверавали поједини Роми, на болест се гледа доста равнодушно и болесник се не води одмах лекару.

„Чума” (куга) јесте болест која уништава све. Стога су, према предању преци данашњих Рома бежали од чуме по околним планинама — Осогову, Плачковици, Голаку. Тамо су градили колибе у којима су привремено живели.

²³ Услед туберкулозе и маларије у прошлости је било много смртних случајева у кочанско-виничком крају.

У појединим селима Кочанске котлине постоје „лековити извори“. Они имају и карактеристична имена. У селу Липенцу су два таква извора, од којих се један зове Манастириште. У селу Оризару постоји извор Тодорица. У селима Истибањи и Видовишту постоји по један извор — Бања. По једна „лековита вода“ налази се код села Горњег Градча и Доњег Подлага.

Осим Македонаца и Турака, до тих извора долазе и болесни Роми да траже лека. Као веома лековит сматра се извор Манастириште, у селу Лепицу. Роми из кочанско-виничког краја посећују лековите воде и изван своје области, на пример извор св. Недеље у Штицу.

Народна књижевност

У усменој традицији Рома може се запазити нешто народних песама. Већи број тих песама очуван је код кочанских Рома. Нарочито су заступљене сватовске, љубавне и сатиричне песме. Врло је вероватно да су заједничка насеља Рома била центри у којима су стваране песме. Сличних песама има и међу Ромима који живе западно од Кочанске котлине — у Штицу и Титовом Велесу.

Код Рома Кочанске котлине има и кратких прича. Оне су боље очуване него песме. Бележим наслове следећих прича: О снаји и свекрви, О мечкару и краљици, О зидању високе куле, О царевом благу, О богу и Баволу, О праведном судији, О злој жени, итд.

Од млађих Рома могу се чути песме и приче научене у школи или прочитане у књигама. Затим има песама које су чули преко радија и телевизије. Због тога се на данашњим свадбама, поред циганских и турских, певају и македонске песме.

Школа и школовање

По ослобођењу од турске власти 1912. године, просвета код Рома била је на особито ниском нивоу.

И између два светска рата Роми нису похаћали скоро ни једну школу у овој области иако је школа било. Само по који родитељ слао је дете за годину или две у школу, на пример у Кочане, Моравису итд. У школама се настава одржавала на српском језику.

За време другог светског рата наставни језик у школама био је бугарски; Роми и тада нису слали децу у школу.

Прилике су се измениле после другог светског рата. Отворене су школе у свим насељима кочанско-виничког краја. Настава је на македонском језику. Месне власти настоје да Роми шаљу децу у школе. У четворогодишњим и осмогодишњим школама већ има знатан број деце Рома.

Међутим, од неколико стотина ученика из домаћинстава Рома нема ни једног који је завршио гимназију. Сви младићи и девојке не завршавају ни обавезну осмогодишњу школу. Разлог томе је неуредно похаћање наставе, прилична недисциплина и економске прилике.

Још нека запажања

На крају ових излагања да напоменемо још понешто о Ромима. У махалама Рома за ситницу се чује галама и сваба. У великим махалама, кочанској и виничкој свабе су скоро свакодневне. У томе се највише истичу жене.

Међутим, убрзо после тога махалско становништво живи као да свабе није било. Негде старији људи настоје да завабене измире и да у насељу заведу ред.

Код власти Роми имају свог представника, нарочито у варошицама. Представника су раније називали кметом, а сада одборником. Понеки познатији кмет у Кочану, пре другог светског рата, то звање је носио по више година. Данашњи одборници су отреситији млађи људи, који су спона између свога насеља и власти.

Скоро сви одрасли Роми — мушкарци и жене — пуше. То се не брани ни деци. Гледао сам на кочанским и виничким улицама како пуше деца и од око десетак година.

Роми — и муслимани и православни — према религији су веома равнодушни. У џамије и цркве углавном не иду. Муслимански Роми понекад посећују џамију у Кочану: од око 250 тамошњих домаћинстава, у џамији се може видети десетак мушкараца. Услед небрите Рома у селима из којих су се иселили Турци џамије су сада у фази рушења. Такве су џамије у Истибањи, Зрновцу, Видовишту, Јаћимову. У таквом стању је и џамија у варошици Виници.

Напред је речено да у Кочану има око 30 породица муслиманских Рома из којих су дервиши. Они посебно празнују празник „ербаин“. Траје дванаест дана у јануару. Одрасли мушкарци и понека жена тада не узимају храну и воду. Једино пију кафу увече и изјутра.

Када се почне градити кућа, мора се клати „курбан“ (петао или јагње). Пошто се кућа доврши, онај ко може, приреди гозбу с пријатељима. — Кад затреба, Роми помажу једни другима.

Неколико старијих виничких Рома причали су ми да су некада и у овом крају убијали старије мушкарце и жене. Говорило се: „Им дошло време да се утепаат“.

Распрострањено је веровање у истинитост снова, нарочито оних из ноћи уочи петка и недеље. Једна жена рекла ми је: „Сон не лажет ич“.²⁴ Има жена које вешто тумаче снове. Ако се сања бистра река или свадба, кажу да ће бити жалости. Ако се сања новац, биће свабе. Ако се сања смрт, то предсказује нешто добро. Ако се сања хлеб или дрва, кажу да ће бити неког примања, итд.

Да би се сузбио утицај злих очију, носе се хамајлије. Раније су их узимали од хоца и од понеког свештеника, којих је у овој области било у већем броју. Хамајлија се причврсти на вршцу и носи о врату, или се ушива у одело. Хамајлије и сада носи по неко дете.

²⁴ Верује се да су неки кочански Роми помоћу снова предсказали катастрофални земљотрес у Скопљу 1963. године.

Закључак

У излагањима смо покушали да прикажемо распоред и број становништва Рома Кочанске котлине, његову етничку поделу, занимања, исхрану и ношњу, сродство и породицу, брак и брачне односе, обичаје, народну медицину, школовање, као и неке друге одлике.

У Кочанској котлини Рома има у 11 насеља — два градска и девет сеоских. Та насеља у области не чине изразиту предеону целину јер леже у подножју планина Плачковице, Осогова, Голака, као и у Кочанском пољу. Највећи део Рома је у градским насељима Кочану и Виници — 85,8% од укупног броја.

Рома у Кочанској котлини и суседи називају разним именима. Турски Роми су они који су по вери муслимани и имају очуван матерњи, а знају и турски језик (80,5%). Роми православне вере (19,5%) који говоре македонским језиком зову се Караци, а другима је матерњи језик румунски и зову се Лингури.

Током истраживања запазили смо да се све ове групе Рома не баве истим пословима: Лингури су се поглавито бавили израдом дрвеног посуђа и корита; Караци обрађују туђу земљу као наполичари; турски Роми су ковачи, решетари, свирачи, баве се препродајом коња, раде као физички радници.

Међутим, у животу Рома после другог светског рата постепено се јављају промене: отворене су школе у свим насељима кочанско-виничког краја, па разуме се, и у онима у којима има Рома; поједини мушкарци и жене запошљавају се у индустријским предузећима. Стога се стандард Рома побољшава, што се одражава у становању, исхрани, начину одевања, итд.

Résumé

Dr Jovan Trifunovski

CONTRIBUTION A L'ÉTUDE SUR LES TZIGANES EN YUGOSLAVIE

Les Tziganes de la Vallée de Kočani

L'auteur s'est livré à l'étude sur les Tziganes (Romi) de la vallée de Kočani, région qui se trouve dans la partie est de la R. S. de Macédoine. Là se trouvent dans onze agglomérations 443 ménages tziganes avec approximativement 2.400 âmes.

Dans cette étude sont exposées: la distribution de la population tzigane, sa division ethnique, ainsi leurs occupations, alimentation, costumes, parenté et famille, mariage et rapports conjugaux, coutumes, médecine populaire, études et quelques autres signes distinctifs.

Les agglomérations à population tzigane dans la vallée de Kočani ne forment pas un ensemble régional accusé, car il se trouvent au pied des montagnes Plačkovica, Osogovo, Golak, ainsi que dans la plaine de Kočani. La plupart des Tziganes vivent dans les agglomérations urbaines Kočani et Vinica — 85,8% du nombre total.

Les voisins des Tziganes de la vallée de Kočani donnent à ceux-ci différents noms. Les Tziganes turcs sont de religion musulmane et ils ont gardé la langue turque et tzigane (80,5%). Parmi les Tziganes de religion orthodoxe (19,5%) les uns parlent le macédonien et s'appellent Karaci, les autres le roumain et s'appellent Linguri.

Tous les groupes de la population tzigane n'ont pas les mêmes occupations: Les Linguri font surtout les ustentiles et les auges en bois. Les Karaci sont métayers. Les Tziganes turcs sont forgerons, musiciens, vaneurs, maquignons, travaillent comme manoeuvres etc.

Cependant dans la vie des Tziganes, après la deuxième guerre mondiale, se manifestent progressivement des changements: dans toutes les agglomérations dans lesquelles se trouve la population tzigane, on ouvre des écoles, un certain nombre d'hommes et de femmes s'embauchent dans les entreprises industrielles. C'est pourquoi le standard de vie des Tziganes s'améliore, ce qui se reflète dans l'habitation, l'alimentation, l'habillement etc.

Јован Крунић

СЈЕНИЦА

— о типу старе куће и структури плана вароши —

Име Сјенице спомиње се доста рано, још у средњем веку. Изгледа да су ту и Немањићи имали свој двораци, како је негде записано „на Сеницах”.¹

Негде око Сјенице састајала су се и два важна пута: стари Дубровачки са Босанским друмом.

Чудно је да путник Курипешић, који је 1530. године путовао из Љубљане за Цариград и који је на томе путу преноћио у Скендер-лашиној Вароши (данашња Нова Варош), не спомиње Сјеницу.²

О развоју вароши, која се тако давно спомиње, која је била и рушена и спаљивана, тешко се може нешто тачније претпоставити.

Свакако да је језгро старе вароши сачињавао разрушен град. Могуће је да је ту у близини некада био и двор Немањића. Међутим, сигурно је да су стари делови града и Хоџића и Имам-Мала. (ск. 1).

Једна карактеристика оријенталних градова — да не постоји градација центар — периферија, у смислу да су само у центру најлепше и најбогатије грађевине, изражена је и у Сјеници. Најизразитије куће разбацане су по целој територији вароши. Из тога би се можда могло закључити да су и неки периферни делови вароши доста старог порекла.

Ипак се не би могло тврдити да је варош оријенталног типа, како се то учинило Ј. Дедијеру.³ Основна карактеристика оријенталних градова: збијеност, наслоњеност, квази монолитност ткива није изражена у структури Сјенице. Напротив, то је варош изразито ретке, разбацане структуре. Изузев у најужем делу чар-

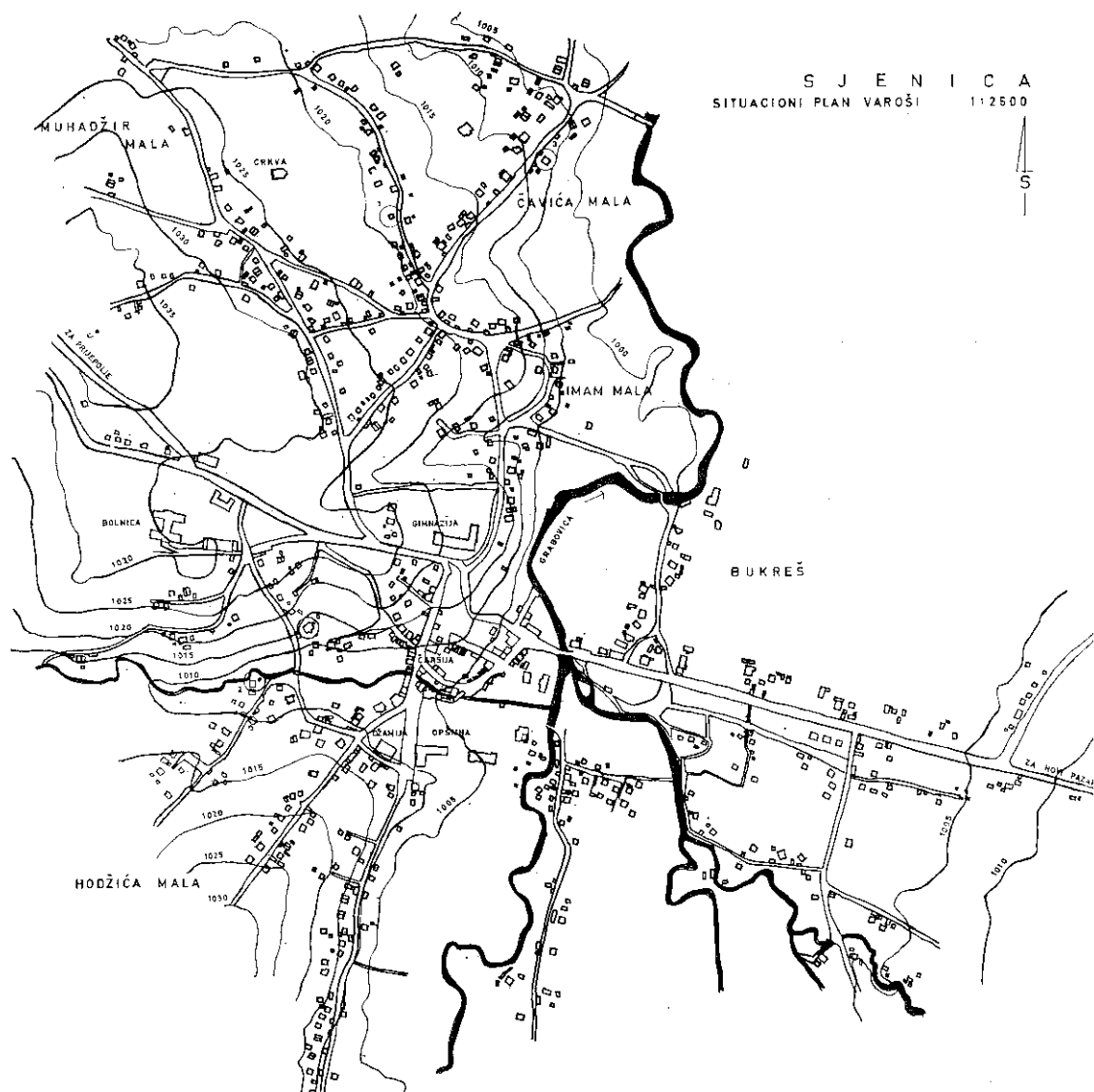
¹ К. Костић, *Наши нови градови на југу СКЗ*, Београд 1922, 64.

² Курипешић, *Путовање кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530*. Сарајево 1950, 27.

³ Ј. Дедијер, *Нова Србија*, СКЗ, Београд 1913, стр. 395.

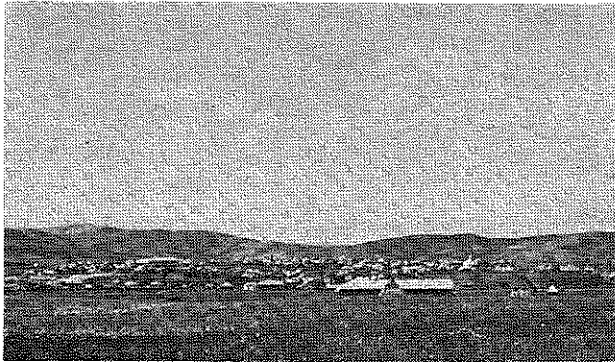
шије, нигде нема збијености зграда, па и ту начин груписања није спојен низ, него збијени низ засебних малих зграда дућана.

Исто тако, изгледа, не би се могло са сигурношћу тврдити ни да је варош планинскога типа, и то не само због изразите раштрканости и појединачних зграда и мала него и због карактера терена

Ск. 1. — Сјеница, ситуациони план вароши, 1:10 000

на коме је лоцирана: благо нагнути травни пашњаци, скоро потпуно без дрвећа. Планинском тилу много више се приближава структура ткива Нове Вароши. Планински карактер дају Сјеници само стрми дрвени кровови и дрвена структура њених кућа.

Сл. 1. Панорама Сјенице

Да је сточарство јака привредна грана ове вароши сведочи основни тил њене мале зграде, састав дворишта, групација шупа, штала, појата око главне куће, а и димензије самих парцела. Још више ће се занимање сточарством њених становника одразити на карактер уличне мреже и групацију кућа у Рожају.

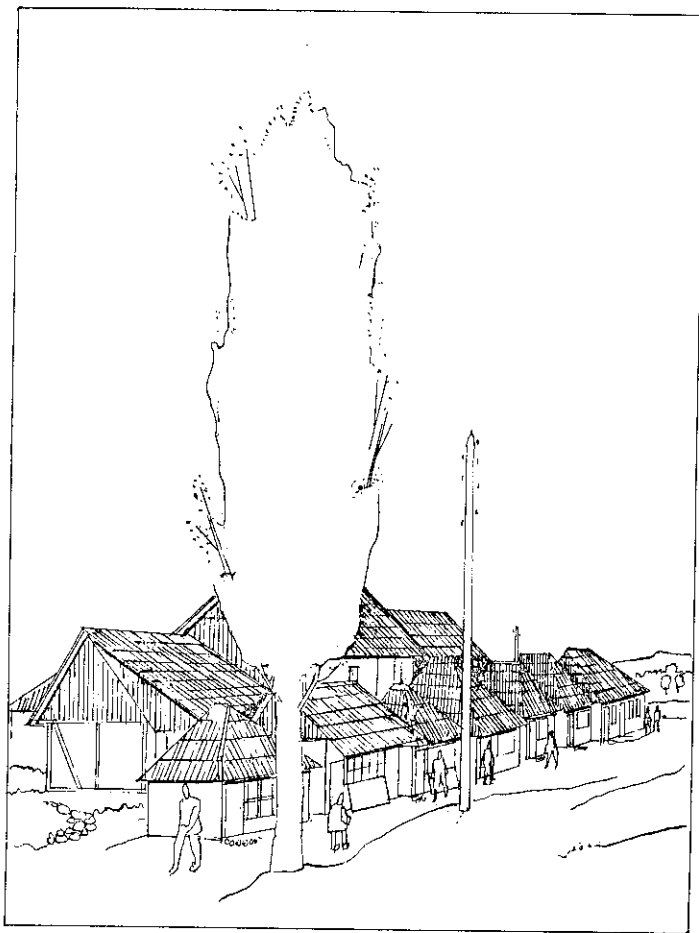
Карактеристике структуре вароши — блокови

Геометријски центар вароши чини плато на коме је била изграђена тврђава — град, већ давно порушен, и на његовом месту, сасвим неумесно сада подигнута зграда гимназије. Прави центар вароши је, међутим, чаршија, настала испред града, према југу — на средокраћу између старе Велике џамије и Старог Града. Још даље према југу, иза Велике џамије, развила се Хоџића Мала, а на северу од Града, развијала се Имам-Мала и на њу надовезала у најсевернијем делу вароши — Чавића Мала. Према западу, око цркве, налази се Српска Мала на коју се надовезује периферно насеље мухацира из Босне — Мухацир Мала. Део вароши преко Грабовице, поред пута за Нови Пазар, звани Букреш, очевидно је најкаснијега порекла. (Назив „Букреш“ за део града постоји и у Новом Пазару и у Пећи.)

Саобраћајну окосницу града чини прилазни пут из Новог Пазара и његов наставак у горњем делу, пут за Пријепоље. Оба пута, правца скоро исток — запад, преломљена су луком, у самом центру, луком који је био нужан због савлађивања висинске разлике нивоа пута за Нови Пазар и нивоа пута за Пријепоље. Уз тај спојни лук

образовала се Чаршија, која се око 1951. године састојала из низа збијених дућанчића, а данас из солидно грађеног високог блока зграда.

Све остале улице, приближно зракасто надовезане на ову основну саобраћајницу, локални су правци или чисто стамбени сокаци.

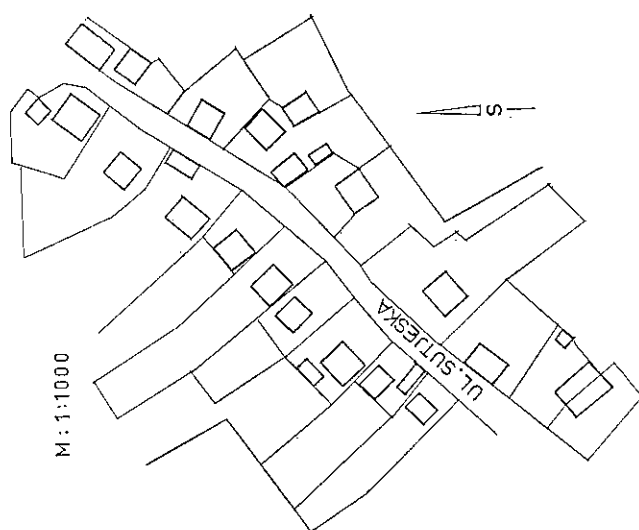

Ск. 2. — Стара чаршија (цртеж из 1955. године)

Стамбени фонд сачињавају, уз сокаке сасвим ретко разбацани, низови зграда или група зграда, са великим празнинама у самим тим низовима или великим размацима сокака, тако да, ако је уопште умесно говорити о блоковима, унутрашњости тих блокова чине само огромне баште.

Линију лица, изузев у чаршији, чине дрвене ограде или задњи делови споредних зграда, док су главни стамбени објекти углавном повучени.

Док се не би могло рећи да постоји нека стандардна мера за ширину парцеле, може ипак да се прати спровођење извесног принципа при смештају и оријентацији стамбених зграда старе Сјенице. На примеру плана улице Сутјеска, моћи ће тај принцип и да се открије. Ск 3. —

Ск. 3. — Ситуациони план низа у улици Сутјеска, 1:200. Примена принципа добре оријентацији при ситуирању зграда

Улица је правца југозапад — североисток. Све зграде горњег низа улице удаљене су од уличне линије и од североисточне бочне границе парцеле. Очевидно је да је жеља сопственика и градитеља била да се добије простора према југу и према истоку, тј. да се је водило рачуна о оријентацији.

Иста та тенденција запажа се и у смештају зграда доњег низа улице. Међутим, тај поступак овде је довео до другог односа зграде према уличној линији. Наиме, пошто дубина дворишта ипак мора да се ограничи, да би се добило доста простора испред куће, ка југу, зграде су се морале приближити линији улице, или чак наслонити на њу.

Већ на основу ове мале анализе јасно је да се ради о свесном поступку, дакле о примени једног принципа, при смештају зграда, принципа добре оријентације.

Примена овог принципа довела је до друге занимљиве урбане карактеристике вароши, наиме до умањења значаја улице. Улица је постала само један пролаз и прилаз, а не и место где се нешто догађа.

Горњу уличну линију образују дрвене ограде башти испред повучених кућа, а доњу — исте такве ограде, али испрекидане упа-

сованим леђима кућа или стаја, без отвора. Дакле улице постају слепи пролази.

Тешко би било, међутим, пронаћи један стандард величине парцела, тј. ширине и дубине. Ширине су на пример: 11, 12, 14, 15, 20, 22 m итд. То је можда и оправдано, јер не постоји оскудица простора.

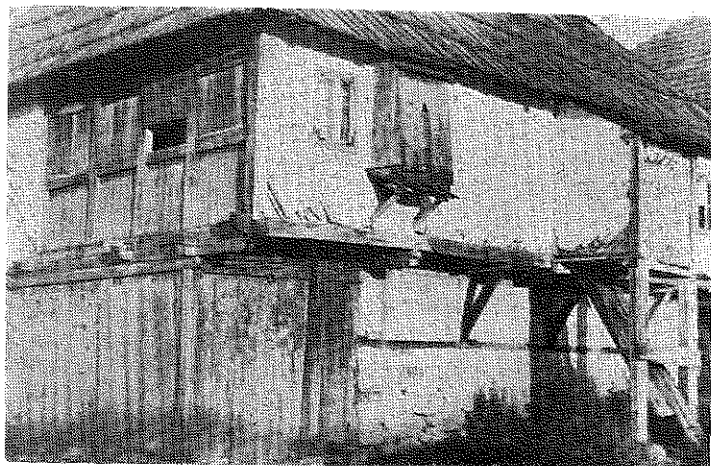
Као што је већ речено, о компактним деловима ткива насеља, званим блоковима, заправо не може да се говори. Блокови су овде неправилне површине просто преостале између саобраћајница или сокака. Неправилни су ради зракастог карактера уличне мреже. Само је руб таквих блокова озупчан ретким зградама, а унутрашњост им сачињавају огромне баште. Само на неколико места и у унутрашњости ових башта — блокова изграђено је неколико објеката на се за приступ ка њима морало прибећи установи нове категорије улице: слепа улица — ћорсокак. Слепа улица — ћорсокак је категорија структуре оријенталног типа насеља. Међутим, још увек би карактер вароши био ближи ретком планинскоме типу насеља него оријенталном.

Тип куће

Диспозиција основног типа куће Сјенице је уствари развијена схема основе прототипа стана њене планинско сточарске области. Највећи број зграда Сјенице припада овом основном типу.

Тај основни прототип планинско-сточарске куће развио се у планинским областима. У схеми основе и начину смештаја исти је и на Дурмитору и у планинама, око Пријепоља. Међутим, његови деривати прилагођавају се условима сваког појединог локалитета, било у диспозицији, структури или обликовној нијанси спољашњег изгледа.

Дериват овог типа, мала кућа Сјенице, репрезентован је овде примерима који су дати у Ск. 4.

Сл. 2. Кућа у Сјеници

Друга група кућа чини се да није настала еволуирањем основог прототипа краја.

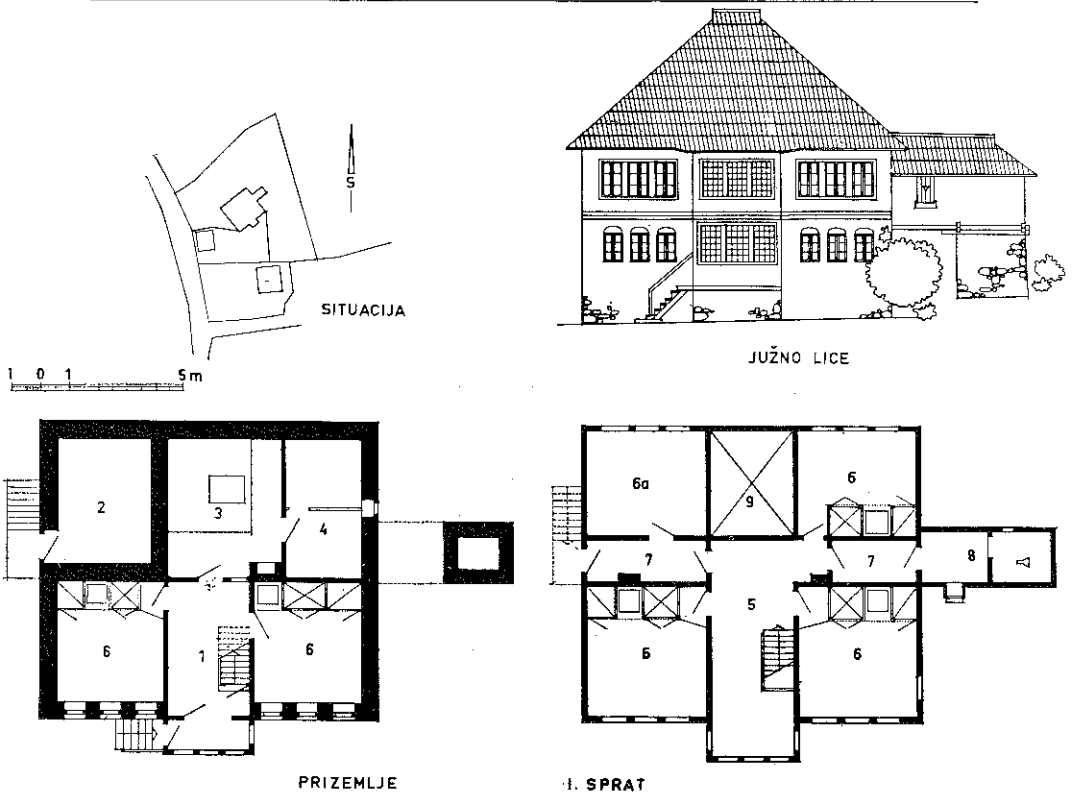
Сл. 3. — Изглед типа куће у Сјеници са уклопљеним степеништем. Несразмера површина потребних за доњи и за горњи ниво налагала је решење са испадом дела површине спрата

То је развијен и довршен тип варошке куће на спрат (два нивоа, као уосталом и код првог типа), са два унутарња степеништа, са великим холем — диванханом на спрату, богатије опремљен. У спољном изгледу, као и у структури, међутим, сви типови су сродни.

Конечно, у Сјеници постоји и неколико примера великих зграда, симетричне диспозиције основе, са централним холем и средишним испадом, а разлику од истог типа у Пећи или Пријепољу, овде се не ради само о консолном испаду спрата него о испаду и приземља и спрата, у облику једног централног ризалита.

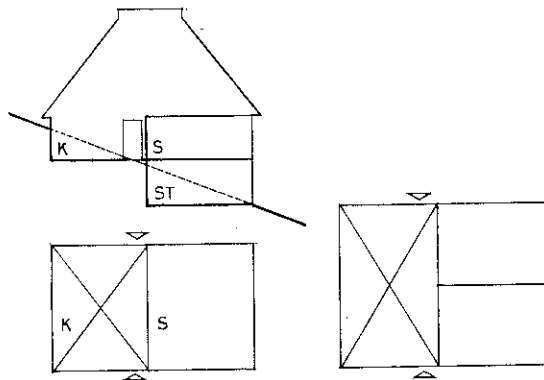
Диспозиција основе овог типа свакако није настала у Сјеници, али је она овде попримила своје сјеничке особености и у структури и у свом облику.

План основе најбројнијег типа куће у Сјеници сачињен је према схеми двоћелијског стана сточара ближе или даље планинске области, названом „димница“. Од те две ћелије основог прототипа једно је кухиња, са отвореним огњиштем и отвореним таваном (дим са огњишта се несметано диже у тавански простор, а одатле, преко баце, напоље), а друго — соба. (Ск. 4). Издужени квадрат основе овог прототипа поставља се на стрмини планине окомито на изохипсе, задњом својом страном скоро укопаном до крова у терен, али зато својом предњом страном уздигнутом изнад терена толико да се испод предњег дела површине зграде добија још један нижи ниво — стаја, за смештај стоке. Улаз и у доњи и у горњи ниво зграде директно је споља, са природне рампе коју чини косина терена. Улази се најпре у кухињу, а из ње у собу. Занимљиво је да

Ск. 4. — Развијен тип варошке куће

су при томе увек предвиђена два улаза у кухињу, по један са сваке бочне стране. Та посебност улаза са две супротне стране вероватно је била изазвана и потребом одвођења дима.

DURMITOR
PRIJEPOLJE

Ск. 4. — Прототип мале куће у Сјеници двоћелијски тип куће планинских села.

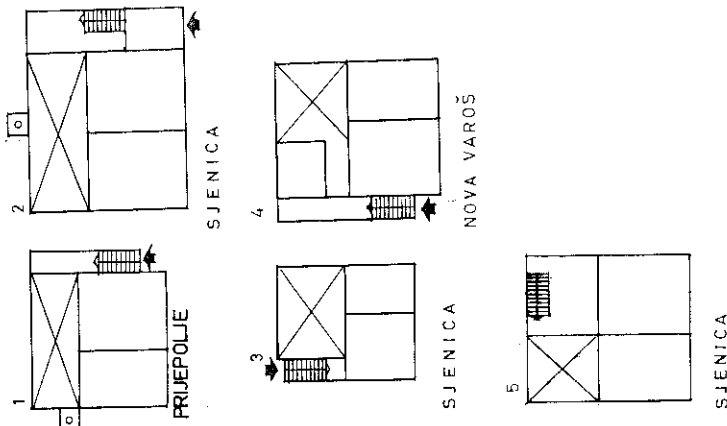
Ова схема се даље развија најпре ширењем, тј. деформисањем своје основе, а тек онда додавањем, тј. прислањањем површина нових елемената.

У првом случају, ако се кућа само прошири за метар или два, добијају се две собе у предњем делу. Међутим, кухиња се толико површински повећава, да постаје потребно редуцирање њене величине смањењем њене дубине. На тај начин се и геометријски карактер првобитног плана трансформише од издуженог паралелограма ка квадрату.

Други вид развоја схеме основног прототипа, додавањем нових елемената, наступа онда када се она жели применити у условима једног организованог насеља, на пример у једној вароши.

Када се један становник планинског подручја пресели у варош, од доноси са собом и схему куће у којој је до тада становао. Међутим, нови услови захтевају извесне модификације тог плана, иако је програм остао исти. Наиме, нови варошанин ће још увек да гаји стоку, иако можда у смањеном обиму. Дакле, биће му потребан и простор за стаје и простор за магаци, јер ће се, вероватно, још почети бавити и трговином. Али нема више уклапања куће у стрмину, дакле, доњи ниво се проширује испод целе површине основе, тј. кућа се развија у два потпуна нивоа. Но, пошто нема више ни природне рампе — стрмине терена за приступ у горње просторе куће, мора да се дода, још увек старој основи, један нов елемент: степениште, и то у првој фази увек споља.

Нови услови налажу још једно допуњавање схеме основног плана. Потреба приближавања нужника кући допуњује основну схему још једним новим елементом. Нужник се, као и степениште, додаје главној маси зграде споља, а прилаз му је из кухиње. На тај начин кухиња постаје и један централни хол, који комуницира са свим просторијама куће (ск. 6, цртеж 1 и 5).

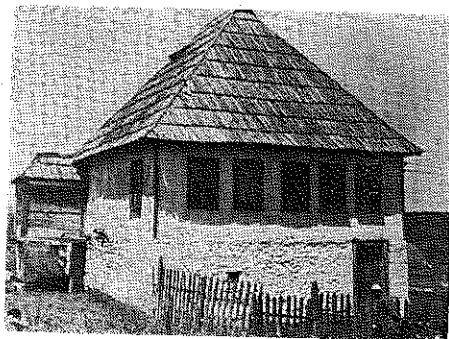
Ск. 6. — Претпостављена линија развоја типа мање куће у Сјеници:

2. — додавањем
3. — уклапањем
4. — унутрашњом поделом.

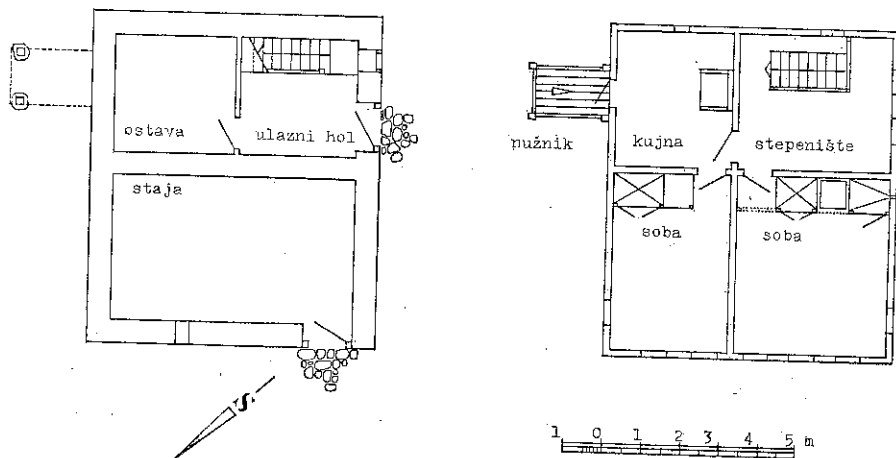
Даља фаза развоја овог типа врши се трансформацијом отвореног бочно придодатога ступеништа у самосталан, затворен простор, ступенишни хол назван „камерија”, придодат са стране и својом дрвеном видном структуром и конструктивно наглашен (ск. 6, цртеж 2; сл. 2).

Друга, паралелна трансформација овог типа врши се не додавањем нових елемената, него њиховим уклапањем у габарит основе (сл. 6, цртеж 3). На тај начин ступениште је инкорпорисано у цртеж основе и у саму главну масу зграде. Овде се мора напоменути да ако је ступениште придодато оно има редовно и свој засебни придодату кров.

Коначну фазу развоја овог типа чини се да би могла представљати схема, односно план и изглед куће Рашида Батовића из Нушићеве улице, дат и у слици 4.

Сл. 4. — План куће Чавића, у Нушићевеј улици. Пример развоја основне схеме типа унутарњом поделом: простим смањењем простора кухиње добија се улазни хол са ступеништем, без додавања споља. Решење: схема уписаног крста зидова

Ова схема настаје у моменту када се дође до сазнања да је испуњење датог програма могуће и унутарњом трансформацијом основног типа, а не само спољним додавањем нових елемената. Тако, ако се увиди да је код још увек основног троћелијског прототипа кухиња нешто предимензионирана, може се добити степенишни хол и са простим смањењем кујне. На тај начин долази се до једног компактног решења и плана и масе зграде, као и до потпуне затворености целе куће. То је такозвано решење по схеми уписаног крста. Код те схеме не добија се директан приступ у све просторе стана из степенишног хола. Изгледа, међутим, да је било и то у програму да улаз у једну собу буде преко кухиње. Јер ништа није лакше него схемом с м а к н у т о г уписаног крста добити директан приступ из степеништа у све просторе спрата.

Потребно је нагласити да је нужник још увек у придодатом засебном анексу на главну масу зграде и да му је прилаз из кухиње, а да је кухиња са отвореним огњиштем и без плафона.

Док је очигледна повезаност схема основа приказаних на скици 6, тешко би било наћи сродност ових схема са схемом основе оне куће која би представљала нову категорију типа куће у Сјеници, не само по схеми плана основе него и по величини и опреми.

Овај тип куће припада категорији варошана са већим приходима. По схеми основе то би се могло назвати асиметричним типом, где целу горњу четвртину основе заузима простор главног степенишног хола — диванхане, врло лепо опремљен миндерлуцима, уграђеним ормарима и каминима.

На примеру кућа овога типа било би тешко утврдити шта је била првобитна схема а шта накнадна адаптација. Док би се могло претпоставити да је кућа имала увек два улаза, сигурно је да је друго степениште накнадна адаптација, последица поделе куће на два стана. Првобитно, а и данас, то је кухиња, само што је данас оригинално отворено огњиште замењено камином у углу и што се дим не диже више слободно у простор тавана него се упућује кроз димнички канал да би излазио кроз бацу у крову, а не кроз димњак. Димњак, као елемент, део куће, још није уведен.

Димнички канали камина заустављају се редовно у простору тавана зато што би њихово пробијање кроз дрвени кров шиндре проузроковало тешкоће за заштиту продора воде у таван. То се данас решава опшивањем димњака лимом.

Изгледа да је диспозициона схема основе овога типа изворно сјеничка, јер је нема ни у Пријепољу, ни у Новој Вароши, ни у Новом Пазару.

Куће симетричне схеме основе и масе сачињавале би трећу типичну групу кућа у вароши. Она је и најмалобројнија. То су највеће и најбоље опремљене куће у насељу, изгледа и најстарије. (пример дат у ск. 5).

Док је друго степениште у асиметричном типу куће у Сјеници било касније додато, у једној њеној накнадној адаптацији, спољње

степениште овог типа куће је део њене оригиналне концепције. Њиме је добијен независан приступ у горњу гостинску собу — му-сафирхану. Дупло степениште овде је, дакле, последица нарочитог концепта муслиманске куће, концепта подељености на гостински и породични део, диктираног обичајима тадашњег света и доба. Када су, међутим, ти обичаји избледели и променило се време, извршена је и одговарајућа адаптација зграде, укидањем спољњег степеништа.

Концепт плана овога типа, који сигурно није настао на лицу места развојем домаће схеме него је био донесен са стране, садржи све елементе једног савременог стана и до крајности је функцио-налан. Цела зграда је намењена становању људи, стока је избачена у споредне околне стаје. Кућа је потпуно затворена. Једини недо-статак, са гледишта савременог стана, јесте отвореност кроз две етаже кухињског простора и њено отворено огњиште.

У спољној пластици, маси, структури и употребљеним матери-јалима постоји потпуна јединственост свих типова. Све зграде су на два нивоа, свуда је горњи спрат бело окречен зид лагане структуре са прозорима спојеним у низове, свуда је у приземљу дебели камени или ћерпични зид, и све су покривене високим и стрмим дрвеним покривачем, дашчицама званим пиндра.

На слици 5. приказан је вид најновијег типа куће Сјенице, спонтано насталог у текућем решавању проблема стана појединаца. Градитељи ових малих кућа правили су компромис између савре-мених захтева и својих скромних могућности. Са здравим смислом за целисходно остали су своји, у карактеру амбијента, без опона-шања. Овако сналажење у датим условима, овакво прилагођавање времену, амбијенту и могућностима је знак да су још живе не мале архитектонске традиције. На жалост, само код неких народних мајстора

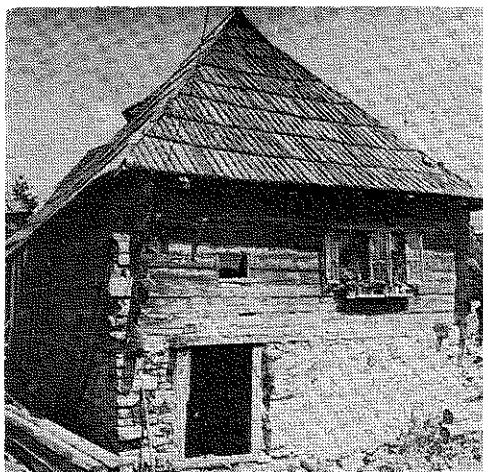
Сл. 5. — Мале куће у Сјеници појединачне савремене изградње: афинитет новог са старим

Конструкција и структура

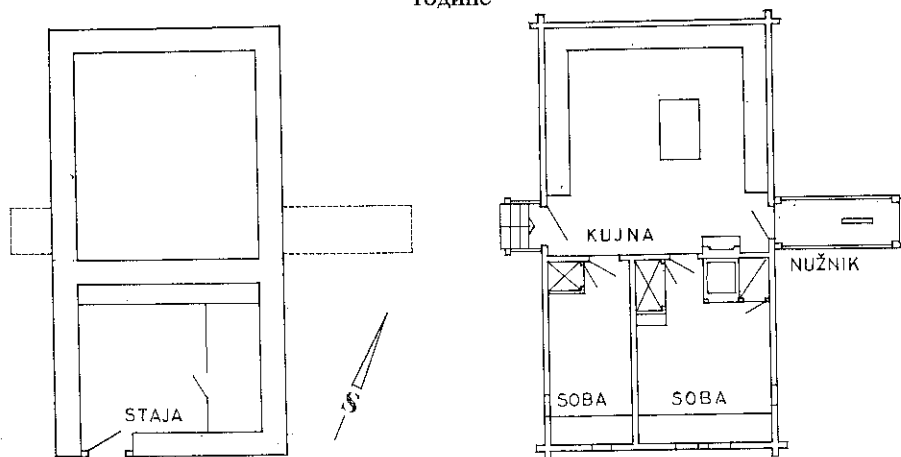
Зид приземља, доњег нивоа сјеничке куће, редовно је дебела, масивна конструкција од камена, дебљине 60 — 80 cm, ојачана или изравнана појасевима дрвених греда.

Зидове, пак, горњег нивоа или спрата, спољашње као и унутрашње, сачињавају лаке и танке преграде, дрвене структуре, дебљине 16 — 22 cm.

Временом се мањала структура ових танких зидова. У најстаријим зградама, на камену масивне структуре доњег нивоа, постављале су се тесане греде — брвна — преклопљене на угловима (сл. 6). Најстарије куће су биле у правом смислу речи брвнаре. Споља је остала видљива структура, док је унутрашњост била омалтерисана.

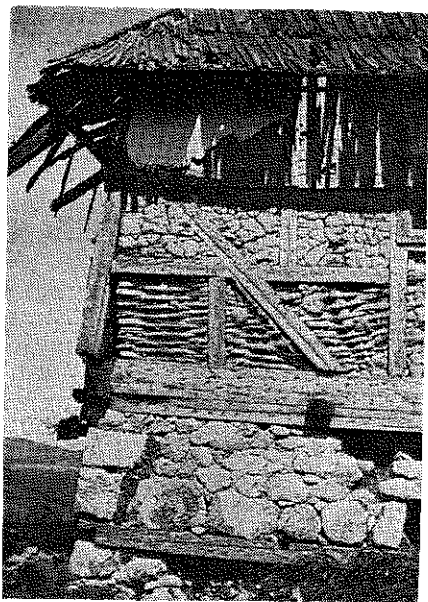

Сл. 6. — Брвнара, првобитно двоћелијска схема куће, конструкције од брвана са преклопом. Најстарији тип куће и конструкције у Сјеници. План основа и изглед. Зграда данас више не постоји. Снимак је из 1951. године

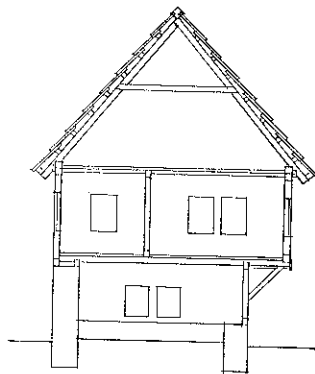
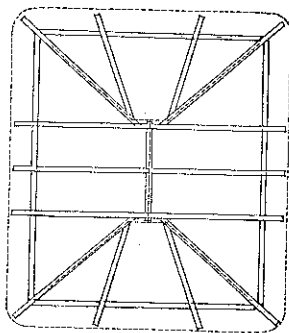

За овакво извођење дрвеног зида била је потребна прецизно тесана дрвена граба, греде великих дужина. Када је дрво постало теже доступно и када је услед штедње трбеало употребити и отпатке, тј. краће греде и парчиће, онда се, ради прекривања састава и неправилности, још увек чисто дрвене структуре зида, почело примењивати малтерисање и споља. На дрвену грабу зида су се најпре заковале летвице па на њих стављао малтер. Зид овакве структуре, од масивних брвана, са обе стране омалтерисан уз помоћ прикуца них летвица — или сам тај поступак — локално је назван „дизма“ (видети слику 3).

Ова масивна дрвена структура морала је, коначно, бити замењена још економичнијом, тзв. „бондруком“, где је још само носећи оквир израђен од тесане грабе, а остала површина зида, тј. испуна, састављена од плетера, на који је са обе стране набацана чатма — земљани малтер, структура позната под ознаком „стамбол чатма“ (сл. 7).

Сл. 7. — Типична структура куће у Сјеници. Доњи ниво: камени масивни зид, изравнан дрвеним гредама; горњи ниво: скелетна структура, названа „бондрук“, носећи тесане греде са испуном од плетера и блатом („стамбол чатма“)

Ск. 7. — Попречни пресек и план крова куће Ј. Тубића. Типична конструкција крова мале куће у Сјеници.

На слици 7. дата је једна варијанта бондручне структуре танког зида. Носећа конструкција је и овде од тесане грабе, али ис-

пуну сада сачињава ситан камен, којег придржавају са обе стране прикуцане летвице. Обе стране се касније малтеришу.

Типична кровна конструкција малог типа куће Сјенице дата је у цртежу на ск. 7. Кров је нагиба 45 до 60° и редовно је на четири воде. Рогови су овде истовремено и носећа конструкција. Могућност њиховог срозавања паралисана је, осим прикивањем на венчаницу, и њиховим спојем са хоризонталном гредицом — пантом. Њихово хоризонталне гредице димензија 4/10, зване „баскије“, на размаку слемењачу и подуширањем целог система са четири рољаче — гребењаче, зване и „маије“. На ове маије и рогове накивају се хоризонталне гредице димензије 4/10, зване „баскије“, на размаку од 60 — 90 см, а на ове прикива шиндра.

Сл. 8. — Група кућа ван варошког рејона, северни део вароши

Врло често нагиб надстрешнице, тј. првог реда шиндре одгоздо, смањен је у односу на нагиб осталог крова. Ово се постиже накивањем засебних парчића на крај сваког „рога“. Обично се надстрешни венцац заокружи на угловима. На тај начин добија се један континуални несломљени појас којим се завршава оштра издужена пирамида крова.

Евентуални испади спрата, додаци степништа, увек се покривају додатним појасом шиндре, који се надовезује и продужава на кров зграде. На тај начин окапница мења висину.

Међуспратну конструкцију чине греде, које су све укљештене у своја лежишта још једном горњом гредом — венчаницом. На њих је, одозго, накован дрвени патос, одоздо — плафон. Често је плафон

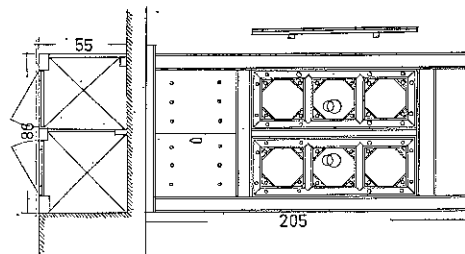
састављен од ужлебљених дашчица званих „шашовци“, у том случају дрвена структура плафона остаје неомалтерисана. Тавански плафон је редовно од шашоваца, који су одгозго премазани слојем блата ради топлотне изолације.

Прозори су малих димензија, већином једноструки, у горњим просторијама спојени у низове. Оквири прозорских крила су ижлебљени, тако да се стакло мора убацити пре њиховог састављања. Врло често су прозорски отвори осигурани дрвеним решеткама, званим „топлије“.

Опрема

У односу на зграде у Новом Пазару или Пећи, унутарња опрема зграда у Сјеници је сиромашна. Међутим, стандардни унутарњи уграђени уређај стамбених простора муслиманске куће и овде је јасно изражен. На примерима скоро свих кућа датих у прилогу, нарочито на примеру куће симетричног типа, дате на ск. 5. јасно је изражен уграђени стандардни низ унутрашњег уређаја сваке собе: дискретан улаз, уграђени ормар — долап, зидана пећ, мали амам. Међутим, нема експеса у обради, у детаљу, као што је то случај у зградама Новог Пазара. Декор сјеничке куће чине природна својства употребљених материјала или саме нужне структуре и састави њених елемената. Унутрашњи простор одаја оживљен је структуром плафона од шашоваца и природном топлином необојеног дрвета. Миндерлуци, ћилими и потпуно одсуство покретног намештаја повећавају осећање удобности и пријатности. Та стандардна опрема, без претераног украса, пре би одавала једно схватање, него сиромаштво. То је ипак једна удаљена планинска варошица иако је била на прометним путевима турскога доба.

За чуђење је да се у тој забачености и поред богатства у вуну и познатог њеног квалитета, није могао развити специјални сјенички орнамент ћилима. Знака „сјенички ћилим“ пре се односи на добар квалитет вуне и солидну израду, него на посебну шару.

Ск. 8. — Уграђени ормар — долап једне куће у Сјеници. Склоп његовога састава је и цео декор овога долапа: рам, испуна, ексери

Пртеж на ск. 8. приказује уграђени ормар сјеничке куће. Ормар није декорисан, он је само састављен. Само и искључиво његов склоп или структура га је учинила „декоративним“. То је оно што је вредно открити на примеру овог малог долапа.

Прилог 1 (сл. 3)

Кућа Јеремија Тубића, у улици 29. новембра бр. 13

По схеми плана основе, облику и маси, она представља прави прототип мале куће Сјенице, настао развијањем основног двобелијског њеног планинског узорка, са Дурмитора или из околне Пријепоља. Није јасно да ли је друго степениште и други бочни улаз оригинални део куће или накнадна њена адаптација, за поделу горњег стана. Јасно је, међутим, да је план приземља био накнадно адаптиран. Што је још типично за архитектуру мале куће у Сјеници, јесте испад дела спрата над приземљем, са којим се изравнава маса спољног главног степеништа. На тај начин се изравнава кров, цела зграда је под једним кровом, уместо да се кров зграде продужи за покривање степенишног додатка као што је учињено са супротне стране, за накнадно придодато друго степениште. Међутим, и тај поступак је уобичајен и примењен на многим малим зградама у вароши.

Зграда је смештена на великој парцели и доста правилно оријентисана ка истоку.

Диспозиција спрата је ипак еволуирана основна схема. Наиме, увиђа се да би простор кухиње био предимензиониран ако би покривао ширину две собе. Или, обратно: да би се добиле две собе спреда, морала би основа да се прошири толико да би се изравнала са степеништем.

У највећем степену је карактеристичан изглед куће. То је типична маса и облик мале куће Сјенице, под једним кровом, уобичајене конструкције и нагиба. Кућа је веома редуцираних димензија. Димензије основе приземља су 5,00 x 7,00 m, а висина и приземља и спрата по 2,05 m.

На скици 7. дат је њен пресек и конструкција крова.

Легенда 1. Улаз у доњи део стана

2. Остава

3. Собе

4. Кухиња, „кућа“, првобитно без плафона

Прилог 2. (ск. 5)

Зграда Хаџи-Абдулаха Аге Спаховића, у Санџачкој улици.

Ова зграда за време снимања у процесу демолирања, без икаквог видног разлога, данас више не постоји. Схема плана њене основе као ни ничка јама је озидана, кућа је потпуно затворена, опремљена свим локалним условима.

То је пример добро познатог и распрострањеног типа зграда симетричне диспозиције основе и масе. Има га и у Новом Пазару, и у Пријепољу, и у Пећи. Међутим, иако се у принципу ради о истом типу, сваки његов пример је друкчији. Особеност његове примене у Сјеници и Пријепољу је централни положај кухиње у приземљу и празнина над њом све до тавана.

Зграда је приближно квадратне основе димензије 12,00 x 10,50 m, са средњим холем који испада у облику ризалита. Нормално би у испаду био само горњи део. Нужник је такође смештен у анексу засебне масе и крова. Овде се тај део развио скоро у посебну зградицу, са предпростором, у коме је уређај за прање руку и засебном кабином нужника. Нужничка јама је озидана, кућа је потпуно затворена, опремљена свим уређајима за унутрашњу удобност, тако да представља заиста највиши степен развоја стана у Сјеници.

У згради је већ у првобитној намени један део био предвиђен за пријем. То је соба на спрату, означена са ба. За њу је био предвиђен и посебан приступ, спољним степеништем и преко дегажмана 7. Изузимајући тај гостински део, града је имала пет засебних соба; свака је била опремљена једнаким уграђеним унутарњим уређајима, распоређеним у низу уз унутарњи зид, насупрот прозора: улаз у собу, долаз, зидану пећ

и мали амам. Са супротне стране, дуж прозора, такође у низу, миндерлук. Као у хотелу. То открива другу карактеристику муслиманске куће: поливалентност просторија. Изузев кухиње и гостинске собе, које имају фиксну намену, остале собе су и спаваће, и дневне, и трпезарије, и дечје, и родитељске.

Схема плана зграде је и у подужном и у попречном правцу тротрактна. Средњи тракт уздуж (простори означени са 7) јесу дегажмани: један служи за улазак у гостинску собу, а други као предпростор за њуњик. Међутим, они имају још једну функцију, наиме, из њих се ложе пећи у собама. Зато су и названи „оцакаије“.

Структура зграде је такође карактеристична. Најнижи део, тј. темељи и парапет зидова, до висине прозора, зидани су у камену. Зидови приземља на даље зидани су од ћерпича, док су зидови првог спрата лаке бондручне структуре, са испуном плетером и са обе стране налепљеним блатом. Ову градацију конструкције следи и градација отвора: у приземљу на даље зидани су од ћерпича, док су зидови првог спрата отвори, спојени у низове од по три.

Зграда је била достојна у највећем степену да се сачува, као ре-дак и до краја развијен примерак своје врсте. И са њом је неповратно изгубљена једна вредност, и то не само локална.

Закључак

Иако лоцирана на надморској висини од 1000 m, чини се да Сјеница не би могла да буде окарактерисана као планинска варош. Основу њеног тла чине травни пашњаци, врло благог нагиба: висинска разлика највише и најниже њене коте износи само 35 m.

Варош је изразито ретке изградње: засебно ситуираних кућа, засебно груписаних комплекса домаћинства, одељених маља. Чак ни најзбијенији делови вароши, у чаршији, не представљају слеplене низове, него блиско нанизане зграде дућанчића, сваки са засебним четвороводним кровом (ск. 2).

Исто тако, за варош се не би могло рећи ни да је оријенталног типа, иако јој већину становника још и данас чине муслимани. Међутим, усвојена схватања и обичаји те верске заједнице ипак су се одразили и приликом лоцирања саме вароши и при ситуирању њених појединачних кућа. Зато су за локацију маља одабране првенствено источне и југоисточне падине леве обале Грабовице, дакле, генералне оријентације ка Меки, и зато су и главни простори већине кућа окренути у том истом правцу. Према тој оријентацији и баште су морале да буду са те стране. То се одразило на карактер улице: улица је изгубила сваки јавни значај и интерес и свела се на прости прилаз зградама, оивичен тарабама ограда или леђима споредних зграда.

Што се тиче типа мале куће у Сјеници, која је и најмногобројнија, могло би се пратити и њено порекло и њена развојна линија. Прототип је пронађен у планинама ове области, па чак и на Дурмитору. То је двоћелијски планински стан сточара, укопан на стрмини планине, са стајом за стоку у доњем нивоу. Доњи ниво добијен је нагибом терена. Пренесена на раван терен вароши, ова схема

се нужно фиксира у типу куће на два нивоа: горе — стан за људе, доле — стаје за стоку. Два нивоа одмах налажу додавање новог елемента стана: степеништа, најпре споља, затим затвореног степенишног простора. На тај начин се основни прототип развија: унутарњим ширењем и спољним додавањем.

Главна карактеристика двоћелијског прототипа, који се састоји из кухиње и собе, јесте да му је кухиња без плафона, кућа је типа тзв. димнице. Та карактеристика стално остаје и у свим типовима варошке куће Сјенице и у онима чије схеме основа су биле импортоване. То одвођење дима са отвореног огњишта у отворен таван није последица непознавања могућности одвођења дима димњачким каналом, јер они упоредо постоје у свакој кући, за одвод дима из камина соба. То је у ствари једна функционална потреба: имати простор за сушење и чување меса као главног продукта ових сточарских крајева.

Развој основног двоћелијског прототипа се зауставља у оном моменту када се увиди да се степениште не мора додавати споља, него се смешта унутра на рачун простора кухиње. Тако се дводелна схема основног прототипа коначно развија у четвороделну схему уписаног крста.

Тип велике куће у Сјеници није могао да буде повезан са основном схемом мале куће. Могло се само констатовати да се он разликује од сродних типова суседних вароши, тј. не сусреће ни у Пријеполу ни у Новој Вароши.

Други тип велике куће у Сјеници, симетричне схеме основе и масе, представља познату диспозицију, по којој су грађене куће у многим варошима, али је овде и он био прилагођен локалним условима.

Нема старе куће у Сјеници која би имала отворени трем или отворену диванхану, на спрату. Тип старе куће у Сјеници је затворен, док и у Новом Пазару и у Пријеполу куће са отвореним тремовима нису тако ретке. Мајстори у Сјеници нису свесно хтели да компромитују основну намену куће — заштиту од хладноће — да би били на висини тадашње моде.

Кућа у Сјеници није неки пластични феномен, али варош као целина ванредно је сликовита и изразита и има сопствени карактер, који је друкчији и од Тутина, и од Рожаја, и од Нове Вароши.

У поступцима мале појединачне изградње, још се понегде осети дух традиције: са скромним средствима успева се да се понегде очува карактер и достојанство. На жалост, не може то да се каже за планску изградњу. Варош неповратно губи свој дивни карактер. Ту је тежиште проблема: како ослободити становнике наших старих изразитих градова од комплекса мање вредности, који им налаже да се стиде сами себе и да траже компензацију у имитирању савременога кича. Један од начина је и откривање вредности народних творевина у архитектури старих насеља. Ово излагање је за-

право један прилог томе настојању. Допринети сазнању о вредности старога наслеђа не значи само помоћ да се оно сачува него и учити да се створи ново.⁵

Résumé

J. Krunic

S J E N I C A

Sur le type de la maison et la structure du plan de la ville

Quoique située à une altitude de 1.000 m, cette ville ne peut pas être classée parmi les habitats de montagne à cause de la pente douce de son terrain, constitué en effet de pâturages verdoyants.

Nonobstant le fait que la majorité de sa population sont des musulmans et que certain éléments du tissu même de l'habitat portent les caractères orientaux, elle ne peut pas, non plus, être rangée dans la catégorie des habitats de type oriental.

Par sa structure, c'est un habitat à construction raréfiée dont les parties individuelles sont dispersées, une bourg plutôt qu'une ville, des bâtiments isolés, jamais alignés, quartiers séparés les uns des autres, dits *mahale*, d'une structure entièrement irrégulière du tissu urbain aussi bien que du réseau des rues.

Le schéma du plan de la petite maison qui prédomine à Sjenica, tire son origine de sa région montagneuse.

Ce prototype fondamental de la maison primitive à deux pièces, dite *dinnica*, se rencontre aussi dans les montagnes du Monténégro. De ceux deux espaces de sa version la plus primitive, l'un est la chambre et l'autre la cuisine à foyer ouvert et à plafond découvert, pour évacuer la fumée par l'espace de grenier. Au-dessous d'une partie de la surface de sa base, l'inclinaison du terrain rend possible de construire une étable pour le bétail.

Ce schéma du plan, applique aux conditions du terrain plan de la ville, devient à deux étages: le niveau inférieur les espaces pour le bétail et pour le bétail et pour les magasins et le niveau supérieur pour le logement des membres du ménage. Un nouvel élément de la maison est l'escalier qu'on ajoute, dans la première phase, à l'extérieur en le surmontant uniquement d'un toit et qu'on enferme plus tard dans le corps du bâtiment pour le transformer en une nouvelle partie de la maison — hall d'escalier — *kamerija* et qu'on accentue aussi structurellement par sa construction en bois visible.

Parallèlement à ce type courant de la petite maison il y a à Sjenica deux autres conceptions spéciales de la grande maison, appartenant aux propriétaires aisés, dont les schémas du plan ne sont pas dérivés du prototype fondamental. Dans l'une et l'autre de ces conceptions, la maison entière

⁵ У чланку је покушано да се објасни оно што се аутору учинило аутентично или карактеристично у архитектури старе вароши. Дакле, није се радило о приказу постојећег.

Чланак може да послужи за израду једне монографије вароши, али није намењен.

То је само један исечак из ширег подухвата аутора у тражењу манифестација аутентичног израза духа народа на сектору архитектуре, у циљу добијања основних елемената и изнадажења метода за једну савремену синтезу у архитектури: Ка нашем савременом архитетонском изразу.

Све фотографије и цртежи арх. Ј. Крунић.

est destinée à l'habitation et le bétail est logé dans les étables à part, disposés autour du bâtiment principal. Dans l'une et l'autre la cuisine occupe tout un coin — approximativement un quart du plan du rez-de chaussée, avec un foyer ouvert et les deux plafonds découverts de sorte que la fumée s'élève directement dans l'espace de grenier.

Dans le premier cas, l'espace de la cuisine et celui du hall d'escalier — *divanhana*, sont placés à deux angles opposés du carré du plan, en diagonale. Dans le second cas il s'agit de type dit de schéma symétrique du plan, à division du plan en trois corps dans la direction longitudinale aussi bien que transversale, où la cuisine et le hall d'entrée au rez-de-chaussée et son espace perdu et le hall d'escalier — *čoška* au premier étage, occupent le corps moyen entier en haut aussi bien qu'en bas.

La maison de Sjenica est entièrement close. Elle n'a parmi ses éléments ni la galerie ouverte (*divanhana*) qui ne sont si rares ni dans le type de la maison de Novi Pazar ni dans celui de Prijepolje.

Le cabinet d'aisance est en règle générale ajouté au corps principal dans une annexe spéciale avec son propre toit.

L'aménagement intérieur de la maison est typifié en éléments fixes et différenciés de l'équipement propre à chaque pièce: un placard (qui doit renfermer la literie), un poêle de briques, un petit hammam incorporé avec les installations pour le chauffage et l'écolement de l'eau. Cette série d'éléments standardisés de l'aménagement de l'espace d'habitation, est disposée en une bande, suivant l'ordre ci-dessus exposé, le long de la paroi, en face des fenêtres.

Le long du mur à fenêtres est posé l'autre élément standard fixe de l'aménagement intérieur de la chambre: une longue banquette recouverte de coussins, qu'on nomme *minderluk*.

Il n'y a point de meubles mobiles. L'équipement de toutes les pièces d'habitation de la maison de Sjenica révèle, par son aménagement intérieur identique, aussi une autre caractéristique de sa conception: tous les espaces d'habitation sont polyvalents, c. à d. chaque pièce sert de salle de séjour, de chambre à coucher et de salle à manger.

Très souvent, sinon régulièrement, dans le type de la grande maison une partie est destinée à recevoir les hôtes; cette partie est généralement séparée de l'espace destiné à la vie de la famille, avec son propre accès et son propre escalier.

Le schéma du plan de la maison de Sjenica s'est exprimé en trois groupes de type différents, tandis que la construction et la structure de tous ces types sont basées sur les mêmes principes et procédés: les murs du rez-de-chaussée de tous les bâtiments de Sjenica sont exécutés en épirre massive ou en briques crues. Les murs de l'étage supérieur et du toit sont en règle générale exécutés structure de bois légère. Quant au niveau supérieur, ce sont, dans les bâtiments les plus anciens, es murs en poutres, avec recouvrement et sans mortier. Au cours de l'évolution ultérieurs cette structure pleine de poutres a été remplacée par la structure sqe. eletteque plus économique, nommée „*bondruk*” dans laquelle les poutres de bois ne sont que la partie portante, tandis que le treillis et la boue servent de matière de remplissage. Dans ce cas-ci l'extérieur entier de la maison est généralement enduit de mortier et blanchi à la chaux.

La charpente et la couverture du toit sont exclusivement en bois. La pente de la couverture de toit est de 45° à 60°.

Par leur forme, aussi bien que par leur masse, les maisons de Sjenice sont standardisées au point d'être identiques. Ce sont des masses blanches, entièrement closes — cubes, à saillies parcimonieuses, à petits auvents et à petits ouvertures, à hautes pyramides allongées des toits de bois.

Pourtant, même à un habitat ainsi fondé, qui est composé de structures et de masses soumises à un principe, il ne manque ni de pittoresque ni d'expressivité. Bien au contraire, la ville dans son ensemble possède un caractère propre, nettement exprimé, qui diffère complètement des ambiances analogues, par ex. celle de Tutin ou cette autre de Rožaj.

Il en est de même avec le type de la maison. Bien que les schémas du plan de la soi-disant petite maison de Sjenica, de Prijepolje et de Nova Varoš soient dérivés d'un même prototype, ces types ont suivi, dans chacune de ces localités, une évolution différente. Ces analogies et ces différences sont précisément l'objet de ces recherches.

Le présent exposé n'est qu'un secteur de l'entreprise de vaste envergure de l'auteur visant à la recherche de l'expression authentique de l'esprit populaire dans le domaine de l'architecture: constatation des schémas dans la chaîne de l'évolution de notre maison — type d'habitation d'une de nos régions les plus intéressantes et les plus caractéristiques — Stara Raška (Ancienne Rascie).

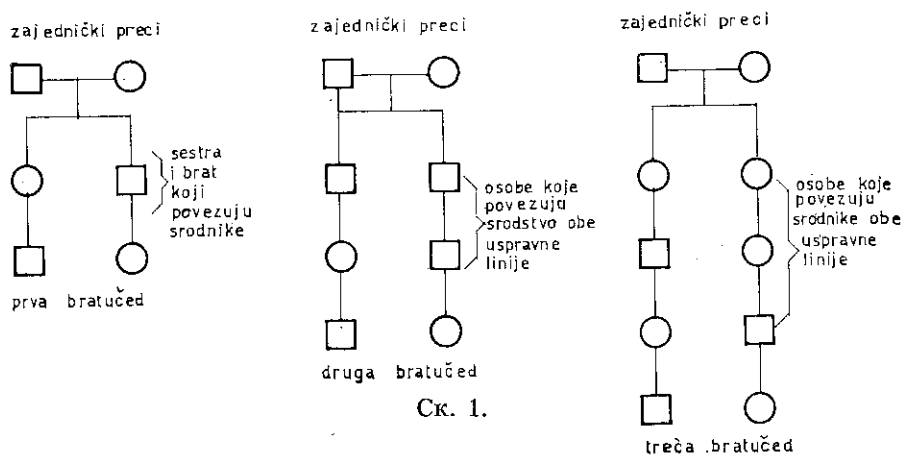
Злата Долинар, Љубљана

СРОДСТВО И РОДОСЛОВИ

Сви људи на земљи припадају једној биолошкој врсти. Биолошка врста чини субјекте, који су међусобно плодни и као група се разликују од организма других биолошких врста. Са становишта развоја организма на земљи субјекти једне врсте су међусобно сродни и имају заједничко порекло. Сродност између појединих припадника једне врсте је различита по степену. Између неких субјеката нашли бисмо сродничке везе тек међу многим генерацијама уназад неколико векова, миленијума или чак милиона година. Два друга субјекта, пак, потичу од истих родитеља, дакле они су сродници (брат, сестра, две сестре или два брата) или су потомци двеју сестара, брата и сестре или два брата, значи да су првобратучеди по стричевима или теткама. Потомци првобратучеда су по степену сродства такозвани другобратучеди. У свим примерима сродства налазимо сродничке везе међу особама већ у првој старијој генерацији (у случају браће), у другој старијој генерацији (у случају првобратучеда) и у трећој генерацији (у случају другобратучеда). У овим наведеним прошлим генерацијама налазимо пар родитеља, који су заједнички преци за линију сродства. Уколико линија сродства обухвата више особа које повезују између себе два сродника, утолико је степен сродства удаљенији. На пример, два првобратучеда повезују између себе само две особе (сродници) до једног пара родитеља, који су заједнички преци и једном и другом. Два другобратучеда са заједничким претком повезују четири особе, четири субјекта; треће братучеда — шест особа од једног братучеда до заједничког пара предака, као и од заједничког претка према млађим генерацијама до другог трећебратучеда.

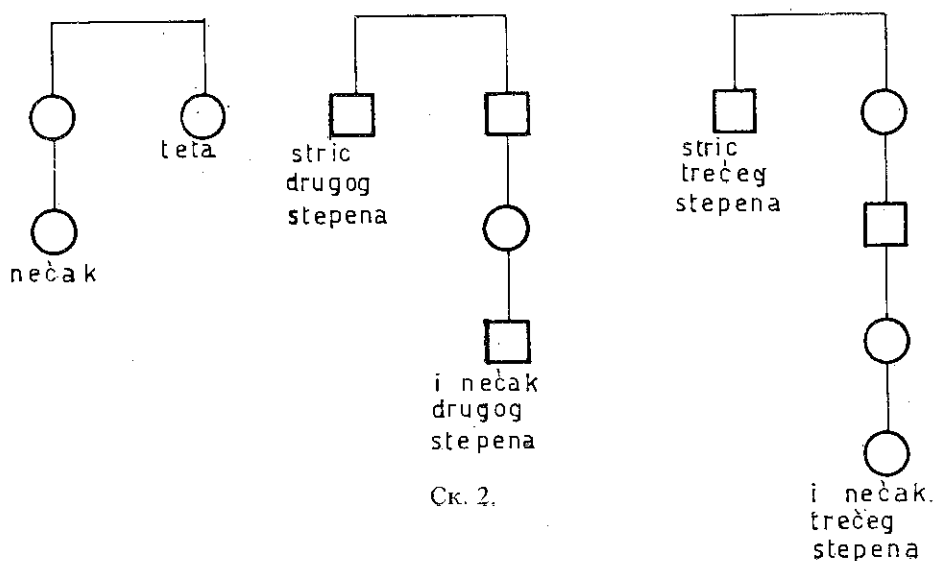
Слику ова три ступња браће одражава најстарији горњи генерацијски брачни пар (заједнички претци), који има у првом случају кћер и сина, у другом два сина и у трећем две кћери ако гледамо с леве према десној страни. Два потомка двају сродника су првобратучеда, у другом случају првобратучеди имају потомке, који су

Prikaz tri stepena srodstva

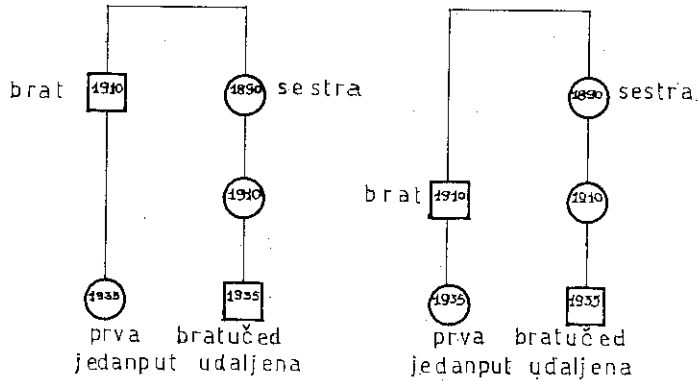

међусобна другобратучеда, трећи (десни приказ показује и потмке другобратучеда („друге браће“), који су међусобно трећебратучеда. Овде, разумљиво, није постављена никаква граница. Ако добијемо податке о сродничким односима између породица или између појединаца за много генерација уназад, наћи ћемо везе које значе још удаљенији степен сродства (пети, шести итд. братучед). У овом случају отварамо и одговарајуће односе између генерација — стричеве

Prikaz tri stepena stričeva, ujaka i nećaka

Udaljena bratučed

Ск. 3а.

године. У десној вертикалној линији горе је жена рођена 1890. године која је сестра мушкарца рођеног 1910. године Ова жена је мајка жене рођене 1910. Жена рођена 1910. године родила је сина. 1935. године Пошто цртамо графиконе који приказују сродничке везе са становнишва млађих генерација, особе рођене 1935. године поставићемо у исту генерацију, у исту водоравну линију. С обзиром на међусобно упоређивање, и онда када цртамо однос два сродника према заједничком претку, на левој страни нам недостаје један члан, недостаје једна генерација. аЗједничког претка на овом приказу нема; то су, у ствари, родитељи брата и сестре. Не постоји правило како треба цртати у таквим случајевима. Као што смо приказали, можемо братовљево ћерку рођену 1935. године ставити у млађу генерацију или брата рођеног 1910. године померити надоле.

Не тако давно, у време када су насељени крајеви били повезани путевима око којих није било станишта, када није било живог саобраћаја и кад је било много мање миграција из предела у предео, у то време групе људи биле су много усамљеније, изолованије једна од друге. Ужа географска подручја чинила су свако своју популацију. Под тим последњим појмом подразумевамо групу људи, који, поред осталих заједничких привредно-економских интереса, бирају своје брачне партнере у својој средини. Младожење и невесте се бирају у оквиру неколико села или заселака, у границама две парохије, у оквиру мањих планинских долина или у оквиру становника острва. То су такозвани географски изолати. Познате су нам и друге врсте изолованости у погледу брачних веза, на пример верски изолати, када припадност једној вероисповести одређује избор брачног друга. Познато је још више других облика (економски, расна припадност) који ограничавају брачне везе, односно стварају групе које се међусобно не мешају. Такву групу могу сачињавати сродници који

су сви међусобно у сродству. Ако је група мала (неколико стотина везе тек после шест или још више генерација уназад, где је људи), сродство је уже и вишеструко, а код већих група налазимо сродство још удељеније. Такви људи се не осећају сродницима нити им ко забрањује међусобно склапање брачних веза. Сродство се потенцира па је и кроз то група изукрштана. На овом месту не можемо расправљати о биолошком значају и последицама таквог стања. Напомињемо само то да су проучавања изолата веома значајна за упознавање наследних особина и евентуалних развојних промена популације, које донекле разјашњавају развој врсте.

Нацртане скице сродства између братучеда, предака и потомака — у облику симбола — називамо родословима. Родослови могу бити делимични или потпуни. Родослови директних предака садрже само брачне парове (или биолошке родитеље) наших родитеља, прародитеља итд. Сваки пар има само једног потомка који је родитељ потомка наредне, млађе генерације. Генерацију чине особе приближно исте старости које су приказане у водоравној линији.

Родослови директних предака не садрже податке о сродницима (браћи и сестрама) родитеља, прародитеља итд., па тако не познајемо њихове потомке који су наши браћа и сестре (братучеда). За такве податке потребно је цртати проширене родослове, уцртати све потомке појединих парова, потомке тих потомака, итд. Да бисмо на тај начин имали преглед свих сродничких веза. Пошто су породице у прошлим генерацијама биле углавном бројне, при цртању вертикално брзо долазимо до суженог простора. Због тога смо при нуђени да се ограничимо и цртамо родослове проширене, по деловима. Родбину мајке, на пример, цртамо на једном, а родбину оца на другом папиру. Уколико и овај начин ограничи број особа, тада се и даље разграничавамо. Приложени родослови бр. 1, 2, 3 и 3а, као и објашњења уз ове родослове разјашњавају начин израде таквих пртежа (скица).

Често се чује израз „стара“ породица или род. Старих или младих породица и родова нема. Све породице и родови су подједнако стари. Термином „стара породица“ желели су, а понекад и сада, да означе истакнуте породице чији су преци били утицајни или богати људи, супротно породицама које не знају за такве своје утицајне претке, већ једино сиромашне, мале и неутрицајне људе. Све породице и сви појединци који се у оквиру својих могућности старају за просперитет заједнице и човечанства значајни су као саставни део народа, етничке јединице или шире људске заједнице.

Набрајање предака је стара навика, која је позната све до старе Грчке. Арабљани су набрајали своје претке по мушкој линији; из римске историје знамо за информације о вези предака оба родитеља. Код северноевропских народа био је обичај да се као предак нарочито наглашава војсковођа и јунак. У том смислу познати су родослови владарских породица, тако да их скоро не треба ни помињати. У оваквим случајевима сродство је често значило право на престо. Племићке породице су пазиле на податке о свом пореклу и

одржавале своје родослове као аргументе за привилегије, титуле и самозадовољства. Било је, такође, потребно познавање сродничких односа и са становишта наследног права. Уколико је наследно право привилеговало мушке потомке, а кћери нису биле наследници, уколико су родослове углавном приказивали само по мушким линијама, на пример код нас у Црној Гори, Херцеговини, или у суседству, као у северној Албанији.

Тек од краја прошлог века родослови значе у првом реду биолошку наследност. Данас је генеалогичка (састављање родослова) помоћна грана науке за медицинску генетику, нарочито популацијску генетику у антропологији, етнологији као и за циљеве демографских проучавања. Проучавамо различита својства човека: морфолошке, физиолошке особине, аномалије и наследне болести. Потребно је установити код којих чланова сродства се појављују и у којем проценту, како је која особина распоређена по генерацијама, ако појава прескаче генерације, као и у коликој је мери њена израженост слична код различитих сродника или, можда, у великој мери варијабилна. Сви одговори на ова поменута питања веома су значајна за упознавање начина за добијање наследних особина, као и за очекивање такве појаве код потомака. Кроз ово у извесној мери упознајемо значај једне појаве и сазнајемо начин на који можемо евентуално да је избегнемо.

Свакако, једна особа према свакој другој особи у родослову, и обратно, има одређени положај. У свим случајевима могуће је, по рачуну вероватноће, израчунати степен сродства. Овим проценама указује се на очекивани број истоизворних наследних зачетака код ова два сродника, на број гена које имају од пара истих предака. Ако су преци полубраћа, могу имати само једног заједничког претка и њихов коефицијент сродности показује релативни број наследних зачетака које оба имају од свог заједничког претка. Што су сродници ближи, у коефицијенту су исказане више оцене.

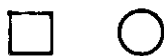
Целокупни наследни систем свих људи на Земљи у основи потиче из заједничког облика организама. У ширем смислу, сви људи су сродници. У току стотина хиљада година, кроз многе генерације, ток развоја доводи до разлика у оквиру човекове врсте. Разлике су мање између оних које живе ближе, а по правилу разлике су веће међу становницима удаљених континената. У тим разликама одражавају се, у одређеној мери, разлике у наследним основама. Разноликост је општа особина свих живих бића и значајна је за промене у развоју. Међусобно се разликују чланови исте породице. Заправо, разноликост сеже чак до појединаца. Изузетак су само једноћелијски близанци, који по оба родитеља имају исту наследну особину. Код целокупног становништва особине и наследне основе су распоређене и комбинују се и преносе из генерације у генерацију, тако да постају лична својства. Ипак је у оквиру ужег сродства, с обзиром на степен сродства, више истих наследних основа него међу случајно изабраним људима.

Извори информација

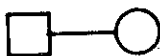
Податке о живим сродницима није тешко добити. У том случају довољно је испитивање. Потребно је само правилно распоредити по генерацијама и у односу на породицу из које потичу. Треба поћи од живих према покојницима, од познатих података покушати да се добију непознати. У неким породицама је још понеки старац који се интересовао или се интересује за сродничке односе и везе. Такав човек може доста помоћи приликом састављања родослова. Увек је потребно нешто допуњавати, па је и овде потребна помоћ матичних књига. Ту су матичне књиге рођених, умрлих и венчаних. У неким матичним канцеларијама су за време ратова неке књиге изгубљене. Од 1880. године до данас наводно свуда су те књиге у конитнугитету. Неколико старијих књига налази се и у прквеним канцеларијама. Из неких општина су те старије књиге пренете у архиву (у Љубљани на пример). Родослов у ствари никада није закључен јер се догађа да код најстарије назначене генерације постоје људи за које смо податке добили, али родитељи те генерације остају непознати. Такође нема закључивања родослова код млађих генерација које се удају и жене, имају потомке и стварају нову, тренутно млађу генерацију.

Упутства за састављање родослова

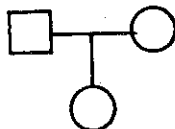
1. У облику симбола можемо на једном листу харитије нацртати више особа у одређеном реду који показује њихов међусобни рођачки однос. Квадрати означавају мушкарце, а кругови жене.

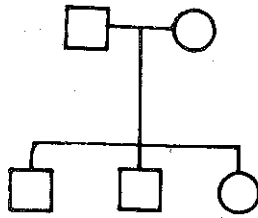
2. Два различита симбола међусобно повезана водоравном линијом означавају брачни пар.

3. Од водоравне линије, која повезује квадрат и круг, на доле иде линија до потомка тог пара. У овом случају то је ћерка јединица.

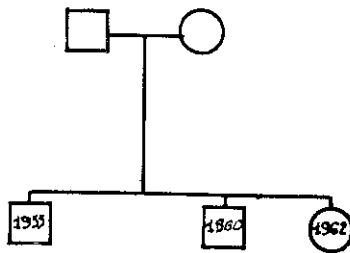

У другом браку су два сина и једна кћи. Ово троје су међусобни сродници („соројенци“; браћа и сестре).

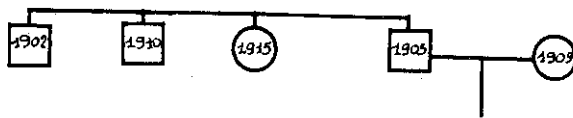

4. Изнад сродника је водоравна линија и од ње иду краће вертикалне везе до појединаца — брата и сестре. Изнад је дужа вертикална линија — веза потомка са родитељима.

5. Сродници се по могућности цртају према старости. Мајстарији је на левој страни, а најмлађи на крајњој десној.

6. У случају да је наш предак један од сродника из средњих годишта, и поред уобичајеног редоследа, његов симбол цртамо на крају врсте сродника због тога да бисмо му могли додати брачног партнера.

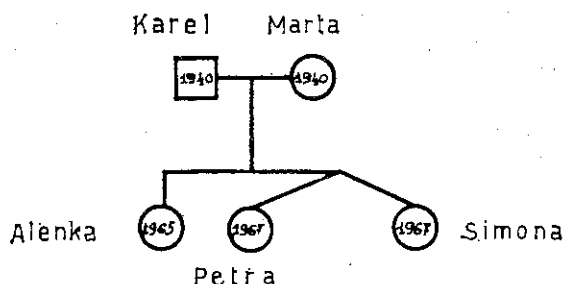

7. У симболе уписујемо годину рођења, а изнад знака име.

Lidija

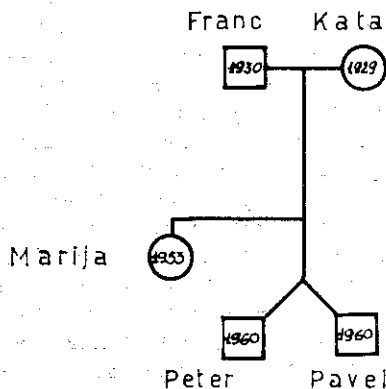

8. Близанце можемо означити посебним знаком њихове међусобне повезаности.

Карел и Марта имају три кћери. Најстарија је Аленка; близанкиње Петра и Симона родиле су се 1967. године.

9. Ако знамо да су близанци двојајични (двоћелијски) или једнојајчани, можемо то и назначити. Горње близанкиње су двојајчане. Једноначане близанце, на пример, означавамо заједничком сродничком цртом.

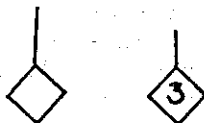

Близанци Петар и Павле, потомци Франца и Кате, „једнојајчни“ (међусобно врло слични). Близанци различитих полова увек су двојајчани.

10. На левој страни руба означавамо генерације римским цифрама.

11. Боље је не уписивати презимена поред сваког симбола у родослову, пошто би на тај начин биле непрегледне међусобне родбинске везе. У родослову директних потомака пишемо презиме изнад најстаријих предака и сродника и тамо где би иначе било спорно презиме породице или особе.

12. Ако је познат потомак, а не пол, онда се квадрат поставља дијалонално.

Ако у родовима има више потмака који су умрли као деца или се изгубили и не можемо о њима прикупити друге податке, записујемо у дијагонални квадрат у само број таквих особа.

13. Прецртаном нулом изнад симбола исказујемо да та особа није имала или нема потомака. То не радимо код оних особа које још нису у добу репродукције.

Објашњења уз родослове

Родослови бр. 1, 2, 3 и 3а примери су измишљених родослова и објашњавају на који начин се састављају родослови. Родослов бр. 1 је пример приказа директних предака са становништа најмање генерације; у нашем случају (VI) приказано на примеру бр. 3 Јурај рођен 1959. године и бр. 4 Дарја рођена 1961. године (девојачко презиме Козељ). Све остале особе на том родослову су преци ова два поменућа. У генерацији II недостају два претка. За њих нисмо добили податке. Могли бисмо учртати њихове симболе без осталих података, јер знамо да је из III генерације Јохан Доленц (бр. 15), рођен 1870. године, као и сви остали, имао два биолошка претка.

Из оваквог родослова не можемо упознати шире сродство по индиректним линијама. Ту нема оних сродника који би били са нашим прецима у вези. Ако бисмо и њих покушали да нацртамо на једном листу, недостајало би простора. Због тога одвојено цртамо родослов жене — мајке, у нашем случају бр. 2 Мете Стопар, рођене 1934. године, на лист родослова бр. 3. На први родослов цртамо косу стрелицу нагоре, са бр. 3, што значи да на листу родослова бр. 3 има сроника њених предака. Код њеног мужа смо обележили родослов 2, где су сродници њених предака. Сви ови сродници су стричеви и тетке различитих ступњева (у народу се то назива колена). Потомке стричева и тетака још немамо на ова три листа. Да бисмо приказали браћу од стричева и браћу од тетака (прву, другу, трећу итд.), потребно је још додатних листова. Да бисмо то приказали на примеру, родослов бр. 3. допунили смо родословом бр. 3а, и то означили као сроднике у генерацији IV родослова бр. 3. То је матична породица Метине мајке Марије. Са родослова 3а употпуњујемо линије потомака Јуретових и Дарјиних старих тетака и ујака по линији мајке. Ове ујаке и тетке представљају симболи означени бројевима од 56 — 59 у IV генерацији. Родослов 3а и те особе су у исто време сродници бр. 6 Марије, рођене 1900, Метине мајке. На овом родослову (3а) морамо, односно желимо да прикажемо све потомке подбројаних сродника. Ови потомци су уједно браћа и сестре од

Prime

Generacija

II

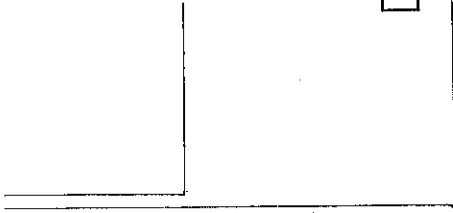
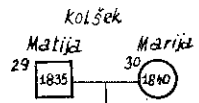

III

IV

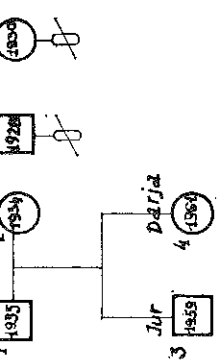
V

VI

V

VI

Primer Rod 3a

Generacija

III

IV

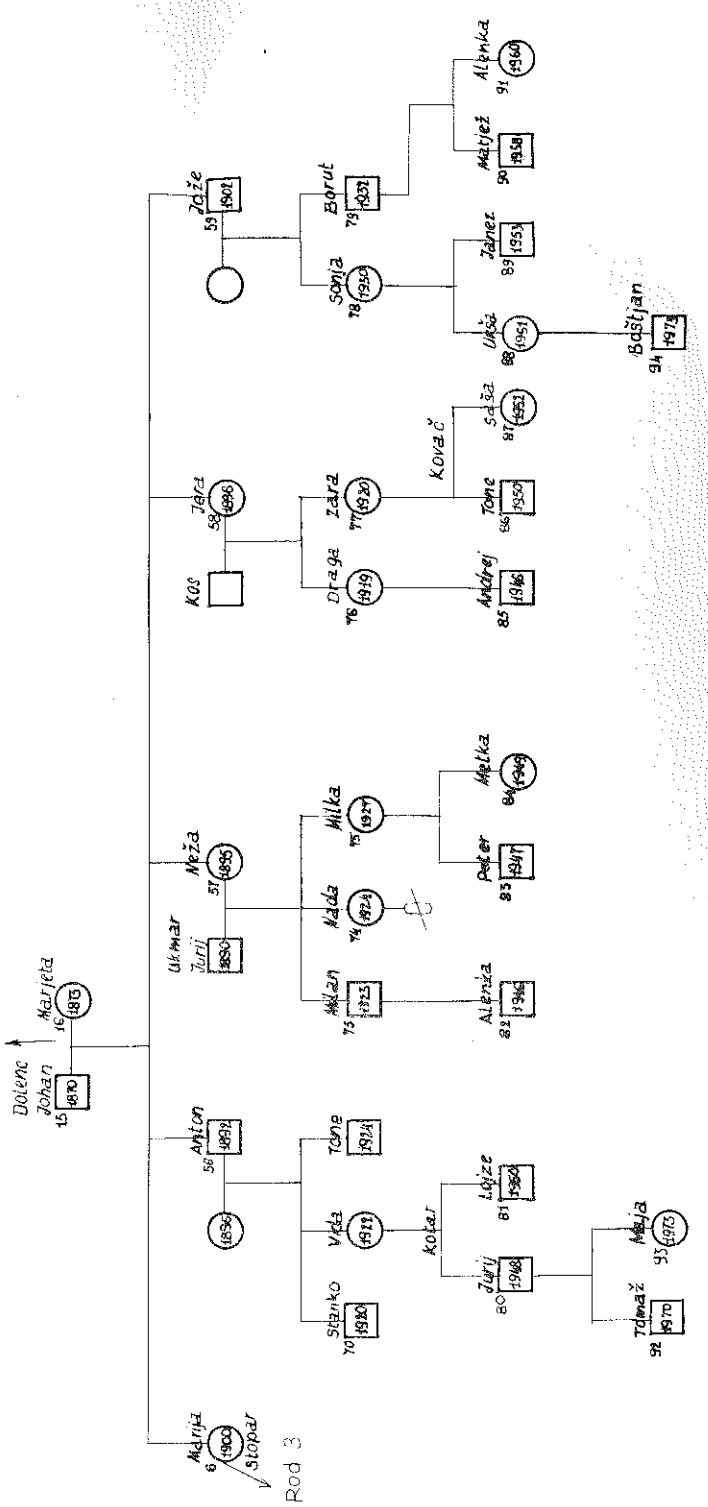
V

VI

VII

Rod 3

Rod 3

ујака или тетака бр. 2 Мете рођене 1934. године, као и ујаци и тетке другог степена бр. 3 и 4 Јурија и Дарје, наших најмањих из полазне породице. На родослову 3а на левој страни могли бисмо поновити породицу из које потиче у V и VI генерацији па је везати са бр. 6 Маријом рођеном 1900. године, која је мајка Мете, ако желимо да јасније истакнемо по генерацијама браћу првог и другог степена. У ствари, под бројем 6 у IV генерацији забележили смо род 3, где су потомци те особе; уједно смо написали да је удата Стопар, јер смо написали ово презиме испод знака.

Родослов 3а разликује се од прва три по томе што овде нисмо узимали у обзир брачне партнере. Само особе које носе број рођаци су породице из које потичу и то само бр. 2, 3 и 4. У биолошком сродству нису удајом и женидбом створене породице, на пример симболи без броја код тетака и ујака. У даљем поступку, код браће и сестара од ујака и тетака потомке смо повезивали само од родитеља који су чланови нашег родослова. Другог родитеља нисмо бележили. На пример, бр. 71 Вида, рођена 1922. године, има два потомка, бр. 80 и 81; први (бр. 80) Јурај има већ два детета (бр. 92 и 93) Томаж — рођеног 1970, и Мају — рођену 1973. године. Са становишта биолошког сродства није неопходно имати у обзир не који су постали сродници женидбом. Међутим, то изостављање није правилно. Најчешће прибегавамо томе због прегледности и недостатка простора. И за прва три родослова (родослови 1, 2 и 3) важи правило да су сви они који су означени бројевима сродници барем оба потомка, док је Мети мужевљева страна домовина (деверство), а мужу Јурију са Метине стране — тазбина. Још да скренемо пажњу на родослов 3, и то у III и IV генерацији. Сасвим слева су 4 знака без бројева. Ови људи нису у сродничким односима са осталима. Поставили смо их у одређени положај према осталима због идентификације бр. 13. Видимо, наиме, да се Георг, рођен 1866. године, два пута женио (два пута се удавала и његова друга жена). Овакве специфичности могу бити добар показатељ за брзо распознавање особа, што је важно у састављању родослова.

Са четири листа још нисмо саставили цели родослов породици Јурија и Мете са децом (бр. 1, 2, 3 и 4). Недостају још сви додаци родослова 2 (потомци стричева и тетака) и потомци ујака и тетака по Метином оцу и по Метином деди и баби. Све то заједно јесте један родослов — иако нацртан на више листова, који показује сродство браће и сестара по стричевима и теткама, однос стричева и нећака до четвртог степена.

Zlata Dolinar

RELATIONSHIP AND GENEALOGIES

The author has chosen, as the object of her studies, some questions concerning the theoretical propositions about the study of relationship and their practical application to the composing of genealogies. In the study of kinship, family ties and relations, the author proceeds from some problems from the field of anthropology, in the first place from genetics, from biological and social components of relationship, which are being dealt with first part of the paper. The other two shorter sections refer to some practical instructions for the choice of information sources, to the method of composing the genealogies, with some explanations of principal forms of kinship.

Милка Јовановић

НАРОДНА НОШЊА У СРБИЈИ У 19. ВЕКУ ПРЕМА ДЕЛИМА ПУТОПИСАЦА

Када је почетком 19. века створена мала Србија, њене границе су се, у ствари, поклапале са границама дотадашњег Београдског пашалука. Током устанка ослобођени су још неки делови ван Пашалука. Тако је до 1812. ослобођена територија која је тек 1830. односно 1833. припојена Србији. Хатишерифом од 1833. године¹ Србија је добила шест раније одузетих нахија (Крајина са Кључем, Црна Река са Гургусовцем, Бања и Сврњиг, Алексинац са Ражњем и Параћином, Крушевац или Алаџе Хисар, један део Старог Влаха, рачунајући ту Брвеник и Подриње, које се састојало од Јадра и Рађевине). Према томе, територија Милошеве Србије знатно се проширила. Одлуком Берлинског конгреса границе Србије су померене тако што су јој припојена још четири округа: нишки, пиротски, врањски и топлички.² Независност и територијално проширење српске државе, остварени после српско-турских ратова 1876 — 1878. године, били су главни значајни резултати борбе и жртава које је српски народ дао у тешким ратовима с Турцима. Отада, Србија је успела да очува своју независност и сувереност.

Готово током целог 18. века Србија је била веома несигурно и немирно тле за нормалан живот њених становника. Услед историјских, политичких и економских прилика становништво је често напуштало своје домове да би се после извесног времена враћало. После Свиштовског мира 1791. године у Србији је настало сношљивије стање, услед чега се избегло становништво враћало, а поред њих долазили су и нови досељеници. Године 1801, због нових зулума, народ поново бежи. У таквим приликама прекида се насељавање Србије. Прота М. Ненадовић пише да су и у самом устанку, до маја 1804. године, била „сва оближња торња села око Београда пребегла у Немачку преко Саве“³. Карађорђеви успеси почели су прив-

¹ В. А. Јакшић, *Европа и васкрс државе српске*, Београд 1927. с. 421, 422.

² Драг. Јанковић, *Историја државе и права Србије XIX века*, Београд 1958, с. 130.

³ Прота Матија Ненадовић, *Мемоари*, Београд 1893, с. 108.

влачити становништво из Босне, Херцеговине, Старе Србије, Македоније и Аустрије⁴, да би већ 1813. пропашћу Караборбеве Србије то исто становништво побегло испред Турака.

После 1815. године слободна Србија, са својим плодним и пустим земљиштем, нудила је пуно услова за насељавање. Самом Кнезу Милошу било је стало до насељавања да би на тај начин земља бројно и економски ојачала. У том смислу он је давао извесне привилегије (поклањао земљу, ослобађао порезе и других дажбина). Тада су бројни Крајишници из околине Бања Луке, не могавши сносити турски режим, кренули у Србију и населили неке западне делове, нарочито села око Лознице и Шапца⁵. Године 1822. прешли су Дробњаџи из Херцеговине, а 1839. још једна већа група, која је населила углавном Подриње⁶. Из истих разлога и Црногорци су долазили у слободну Србију. Владика Петар I писао је у више махова Кнезу Милошу, на шта му је он одговарао „да ће их драговољно, како браћу примити“⁷. Колико је Србија у прошлом веку примила нових досељеника тешко је рећи, али чињеница је да се њена територија доста брзо попунила, и то становништвом са разних страна и да су свако територијалн увећање (1833, 1878) пратиле миграције становништва.

Од целокупног досељеног становништва највећи је процент сеоског становништва. Међутим, осим поменутих, Србија је примила и изванштан број досељеника из Аустрије, тј. из крајева преко Саве и Дунава⁸. Из Аустрије је тада прешло доста чиновника, занатлија и трговаца који су овамо долазили из различитих побуда, а Кнез Милош је, посредством Вука Караџића, тражио учитеље, лекаре, сликаре у којима је тадашња Србија оскудевала⁹. За разлику од досељеника са запада и југа, ови досељеници су долазили појединачно или у мањим групама и настањивали се најчешће по градовима.

Стварањем нове Србије и привилегијама које је Порта дала Србима после 1815. а нарочито коначним ослобођењем од феудалног режима 1833. године, створени су повољнији услови за бржи и свестранији напредак Србије у сваком погледу.

Та и таква Србија представљала је тада веома интересантно подручје сукоба европских интереса и утицаја. Услед тога, она је током целог 19. века привлачила многе странце који су овамо долазили из веома различитих побуда и интереса и који су оставили доста података о народном животу, између осталог и о народној ношњи. Осим њих, и многи наши људи, било да су били поданици Аустрије, К.&К. монархије или Књажевине, односно Краљевине Србије, понесени

⁴ Тих. Борбевећ, *Из Србије кнеза Милоша*, књ. II, Београд 1924, с. 27.

⁵ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, књ. I, 1922, с. 193.

⁶ Тих. Борбевећ, *Нав. дело*, с. 61; Држ. архив К. К., Нахија шабачка, 1839.

⁷ Тих. Борбевећ, *Нав. дело*, с. 62.

⁸ Ј. Цвијић, *Нав. дело*, с. 193.

⁹ Тих. Борбевећ, *Из Србије кнеза Милоша*, књ. I, Београд 1922, с. 68.

пробуђеним национализмом у епоси романтизма, путовали су и бележили своје утиске. Међутим, њих није, као што знамо, много интересовала народна ношња, јер је она била нешто једноставно, свакидашње, што се сретало на сваком месту, па су је, као такву, ретко и описивали.

Од страних путописаца навешћемо дела Балтазара Хакеа¹⁰, Димитрија Николајевића — Каменског¹¹, Конг ле Боа¹², Хоцеса¹³, Конст. П. А. Пасара¹⁴, О. Д. Пирха, Ами Буеа¹⁵ и С. Капера¹⁶, који су крајем 18. и током прве половине 19. века путовали кроз Србију. Половином 19. века и у другој половини истог столећа путовали су Француз Ламартин¹⁷, Енглез Дентон¹⁸ и Немац Фр. Каниц¹⁹. Сви они, мање или више, писали су узгред о одељу људи које су сретали или са којима су долазили у додир. Њихови подаци и закључци често су доста уопштени, а каткада и несигурни. Међутим, и поред тога они свакако имају своју историјску и културну вредност.

У делима наших путописаца 19. столећа има такође података о народној ношњи. Таква су дела Ј. Вујића²⁰, Б. Магарашевића²¹, Ј. Мишковића²², Сретена Л. Павловића²³ и М. Б. Милићевића²⁴, који у односу на стране путописце дају унеколико потпуније описе тадашње народне ношње. За жаљење је што уз своје путописе нису оставили више илустративног материјала, што би, свакако, било драгоцен документ.

На основу ових, иако често недовољних података, покушаћемо да дамо слику народне ношње у 19. веку, разуме се, сразмерно подацима којима располажемо.

¹⁰ Baltazar Hakett, *Abbildung und Beschreibung der südwest und östlichen Wenden, Illyren und Slawen*, Leipzig 1801.

¹¹ Дим. Николајевић — Каменски, *Путовање по Србији 1808. године*, Етнолошка књижница бр. 1, Београд 1934.

¹² Гроф де Боа ле Конг, *Србија у 1834. години*, Споменик САН 24, Београд 1894.

¹³ Хоцес, *Извештај енглеског конзула од 1837*, Споменик САН 17, Београд 1892.

¹⁴ Konst. P. A. Passart, *Fürstentum Serbien, seinen Bewohnen, deren Sitten und Gebräuche I*, Darmstadt 1837.

¹⁵ Ami Boué, *Die Europäische Türkei*, Bd. I, Wien 1889.

¹⁶ С. Капер, *По нашем Подунављу*, Београд 1935.

¹⁷ Lamartine A. de, *Nouveau voyage en Orient* (1850), Paris 1863.

¹⁸ Denton M. A., *Serbien und die Serben*, Berlin, 1865.

¹⁹ Fr. Kanitz, *Serbien I, II*, Leipzig 1904, 1909.

²⁰ Ј. Вујић, *Путештвије по Србији I, II*, Београд 1891.

²¹ Б. Магарашевић, *Путовање по Србији 1827*, Панчево.

²² Ј. Мишковић, *Путовање по Србији*, Београд 1874.

²³ Ср. Л. Поповић, *Путовање по новој Србији*, Београд 1950.

²⁴ М. Б. Милићевић, *Путничка писма с разних страна Србије о Србији*, Београд 1868.

*

*

*

„Турчин воли да се по аљини позна ко је раја а ко ли је Турчин. Зато раја не смије носити зелене боје него ни онако лијепе аљине, као што су у Турака, шалова око главе, тока, долама, особито везених златом и сребром. На неким мјестима раји није слободно носити ни црвене фесове” наводи Вук у својој „Даници”, тридесетих година прошлога столећа. Оваква схватања Турака о одевању српског народа била су, свакако, одраз класних разлика у начину одевања које су постојале у свим европским земљама у средњем веку и одржале се чак до 18. века, па и касније. Разумљиво је што је такав однос наметнуо српској ношњи једну општу карактеристику, која је падала у очи и појединим путописцима. Димитрије Бантиш — Каменски вели да су му људи причали да се Караборђе, као и остали сеоски кнезови, облачи „просто као и ондашњи сељаци”,²⁶ што се као каква нит провлачи од Дерншвама до Каменског. И, како каже проф. Павле Васић „друштвени односи Срба према Турцима добили су и овде свој пуни израз”.²⁷ Међутим, чињеница је да су многи елементи из турске ношње усвајани тек доцније, почетком 19. века, у доба опадања турске моћи или чак и после престанка турске власти, што је дошло као некаква врста закаснеле реакције. Угледање на Турке у ношњи сасвим је очигледно. Путописци који су у то време пролазили кроз Србију, Македонију и Бугарску пишу да „ношња словенског становништва на Балкану веома личи на ношњу Турака, што се нарочито осећа у градовима”, тако да и сам Вук Караџић због тога наводи „да и нема других Срба, осим сељака, јер се варошани турски носе и по турском обичају живе“ (Вук: „Даница”). Дакле, сељака српска ношња била је поштеђена тих утицаја мада ће се касније и у њој осећати извесни елементи пренети посредством градског одевања.

Српску сељачку ношњу с краја 18. века приказује у своме путопису Балтазар Хаке²⁸, један од ретких описивача ношње оног времена: „Ношња обичних Рашана у Албанији и у Србији има много сличности са ношњом ускока: на глави се не носи ништа друго осим једне црвене капице, коса је оплетена или такође кратко подсечена, бркови, а око врата ништа или један црни флор. На телу је не сасвим кратка кошуља, ретко везена на ивицама или шавовима, преко тога један сиви, плави или такође бели гуњ, без икаквог украса само каткад опточен обојеним гајтаном. Пошто на тако кратком оделу није лако наћи место за џеп, то се у свако дома носи једна мала торба од коже или вуне преко рамена за најнужније потребе; дугачке сивобеле вунене чакшире и обућа са кајишима (на-

²⁵ Вук Караџић, „Даница“ за 1827, с. 87.

²⁶ Дим. Николајевић — Каменски, *Нав. дело*, с. 17.

²⁷ П. Васић, *Српска ношња за време Првог устанка*, Историјски гласник 1—2, Београд 1954, с. 151.

²⁸ В. Hакетт, *Нав. дело*, с. 239; П. Васић, *Нав. дело*, с. 152.

зуфке). Око тела обичан појас или обојена тканица где се ставља нож али већином сељак носи и малу секиру”.

Делове ове ношње сретаћемо и даље током 19. века, који ће се, можда међусобно разликовати у неким детаљима (боја, дужина, крој и украшавање).

Током прве половине 19. века мушкарци су носили перчине. „Биће познато”, пише Милићевић, „да су наши сељаци у старије време носили кике оплетене и низ леђа пуштене. У бојевима с Турцима то им је било од велике штете. Покојни Караборђе изда заповест да се војници сви ошишају. Тако и би, само неколика смедеревска села отпоруче своме војводи Вујици Вулићевићу овако: Доста је Караборђу што заповеда нашим главама, а наше ће главе заповедати нашим кикама. На такав глас дигне се Вожд собом у село Азању, где дозволе на скуп све неошпиране Азањце па их опколи каром и запрети да ће пунати ако се не хтедну шишати... Знајући да у Караборђа није било шале, негодујући сви пристану. Отада, кажу, турска рука није више ухватила ни једне кике смедеревске”.²⁹

И сам Милићевић сећа се свога перчина: „Било ми је близу десет година. Последње сам мушко дете у мајке па ме није хтела ошишати, иако су у наше село долазиле оштре заповести покојнога Кнеза Милоша. Мој отац каже мојој мајци да може с мога перчина бити постидан међу људима те нареди да ме ошишају. У недељу „кад месец расте” ујак ме изведе на дељаницу и када писнуше маказе, моја мајка груну се обема рукама у груди. Не прође ни две недеље, а ја чујем како моја мајка говори својој снаси: Бог да прости она два гроба који га родише! Кукавица сиња, пре сам имала мuku да детету савладам косу а сада га само од суботе до суботе измијем па му косу могу и ивером очешљати”.³⁰ Бантиш — Каменски описујући Караборђа, пише да је он висок растом, дугуљастог лица, обријане браде, малих бркова, дуге косе, сплетене позади у витице³¹. Године 1829. Дубислав Пирх је забележио и ово: „Некадашњи од Турака примљени обичаји да се коса шиша осим једног чуперка на седини главе, почиње већ да нестаје. То се најбоље види у цркви, месту где Србин стоји гологлав”.³² Из тих година имамо и опис Сретена А. Поповића, који каже: „Особито сам имао прилику видети лепо одевене сељаке који су долазили у Београд 1830. када је читан Хатишериф и 1835. у Крагујевцу на Сретенској скупштини, све по већој чести с перчинима и цевима”.³³

Осим ових, могли бисмо навести још много података, који на сличан начин описују ношење перчина. Међутим, чињеница је да су они готово масовно ношени све до половине 19. века, а да су их појединци, нарочито старији људи, носили и много дуже.

²⁹ М. Б. Милићевић, *Путничка писма...* с. 255, 256.

³⁰ М. Б. Милићевић, *Нав. дело*, с. 257, 259.

³¹ Д. Николајевић — Каменски, *Нав. дело*, с. 17.

³² О. А. Пирх, *Нав. дело*, с. 38.

³³ Ср. А. Поповић, *Путовање по новој Србији*, с. 227.

У делима путописаца помиње се неколико врста мушких капа. Најчешће је то фес „широко распрострањена капа“, која се носила, само доста ретко, и почетком нашег века. Фес је био конусног облика, какав се носио и у време Пирховог путовања по Србији 1829. године. Он помиње и врсту турбана, које су носили Срби пандури, иначе селаци, а који су служили „код канцеларије“.³⁴ Милићевић, поред Вука, даје најпотпунији опис феса: „После устанка највише се носио фес, плаћи, простији, без кићанке за старије и, финији, дубљи са великом кићанком за свечаније прилике и мање људе.“³⁵

Интересантни су подаци Ами Буеа из прве половине 19. века. „Покривач главе у Србији је једна капа од коже или од црвеног сукна код сељака. Други носе ниски фес. Чак ни турбан, тј. чаама“, пише Буе, „није више никаква ознака муслимана, јер се у западној и југозападној Србији види на трговима још прилично велики број Срба који носе потпуни турбан око њихове првене капе. Турбани су обично плави са белим цветовима“.³⁶ И Пирх наводи „да се око феса обавијао шарени пешкир, док се зими носила шубара од јагњеће коже, различита по облику и величини. Било је и таквих, округлих, тако да изгледају као бујна, запуштена коса. Шубаре у источним крајевима Србије биле су још веће, беле боје, које поред Влаха носе понеки и од Срба“.³⁷ Најзад, да поменемо још једну капу која се види на Војводи Миленку Стојковићу, а према цртежу Бантиша, — Каменског из 1808. године³⁸. То је свакако капа кришћара или дињара која се и доцније, током 19. века, носила у народу.

Дуга бела кошуља, која иде преко глаћа, до колена, са широким често шареном вуницом извезеним рукавима, носила се до краја 19. века. Она није имала само карактер рубља већ се носила и као горње одело, чак и зими. Поједини описи кошуље наших и страних путописаца углавном се слажу, као што се слажу и са ликовним представама тога времена. (Српски војник у доба устанка од непознатог аутора; Јашкеов акварел из 1808; „Састанак Банаћана и Србијанаца код Ковина, Приксерова илустрација уз Вукову Пјесарицу из 1814; „Девојка и пастир“³⁹; затим илустрације из дела Јоакима Вујића, рађена према бакрорезу Григорија Вујића из 1826. године — „Одело простога народа Ресавскога“ и „Одело просто обоега пола народа Србскога Соколске нахије“.⁴⁰ Преко кошуље ношен је широк кожни појас, а испод њега опасиван је вунени појас у боји.

³⁴ О. Д. Пирх, *Нав. дело*, с. 60.

³⁵ М. Б. Милићевић, *Нав. дело*, с. 38.

³⁶ Ами Буе, *Нав. дело*, с. 466.

³⁷ О. Д. Пирх, *Нав. дело*, с. 37.

³⁸ Д. Б. Каменски, *Нав. дело*, с. 7.

³⁹ Видети у књизи др П. Васића: *Народна ношња Југославије кроз историју*, Београд 1968, с. 94, 95 и уз рад истог аутора: *Српска ношња за време Првог устанка*, Историјски гласник 1—2, за 1954, Т. XVI.

⁴⁰ Ј. Вујић, *Нав. дело*, књ. I, II.

У свим описима мушког народног одела значајно место заузима горњи сукнени хаџетак — гуњ. Током целог 19. века, а и касније, носио се гуњ разне дужине, боје и кроја. У почетку столећа био је беле или мрке боје, нешто дужи и са ширим рукавима, док се већ после устанка запажају гуњеви од бојеног сукна и са више украса од гајтана, тј. од времена кад се народ ослободио од Турака и кад је престао да се сматра рајом. О украшавању гуњева Милићевић пише овако: „Само је крој гуњева и шара различит. Гајтани су у студеначкој и око Копаоника већином плави; у нахији Ужичкој и старој Соколској има и првених, а у Прекоморављу враних и без много шара”.⁴¹ На доњем делу тела ношене су ланене дугачке широке гаће, а зими и чакшире од белог сукна, скројене као чакшире варошана.⁴² Око појаса се држе једном узицом, до колена широкое, а од колена до чланака сасвим узане. Под коленима су везане шареним подвезицама.

За разлику од мушке, женску ношњу су током 19. века путописци мање описивали. И не само они. С обзиром на то што су људи и у миру и у рату били увек покретљивији од жена, они су више долазили у додир са светом, па је на тај начин и њихова ношња била упадљивија. Међутим, по свему судећи, женска ношња је, у поређењу са мушком, била много богатија и декоративнија, нарочито половином столећа, када је достигла своје савршенство у погледу материјала, облика и украшавања. Но о свему овоме, на жалост, има мало података код путописаца који нас у овоме тренутку интересују. Један од првих описа те врсте јесте опис Балтазара Хакеа⁴³ с краја 18. века „Жене носе њихово народно одело, али различито по сталежима. Ношња на глави је код жена једна бела марама, као код свих Словена, а девојка носи црвену капицу, као мушкарци, често овичену и украшену новцима. Ако је она невеста, онда носи црвену капицу и белу мараму жена, али тако да се спреда на челу капица нешто види. Бела марама је опточена шареном вуницом, при чему су два угла украшена малим вуненим кићанкама и висе на грудима. Коса је уплетена у две дебеле кике, на чијем крају висе прстенови као и разни новци. Врат је махом слободан, али са нешто стаклених бинбува. Кошуља се спреда закопчава једном иглом или копчом, око руке није закопчана. Преко тога долази кратки, махом мрки зубун опточен по ивицама обојеним тракама, а каткад извезен шареном вуницом. Око тела је обичан појас и кецеља начињена у виду тепиха. Жене носе црне чарапе а уместо ципела опанке као људи, али без обојака”.

Основне хаџетке: капу, мараму, кошуљу, прегачу и зубун сретаћемо и даље у не тако честим описима женске ношње. И сам Вук, дајући општу карактеристику ове ношње на почетку 19. века,

⁴¹ М. Б. Милићевић, *Нав. дело*, с. 37.

⁴² А. Воуе, *Нав. дело*, с. 464; О. Д. Пирх, *Нав. дело*, с. 34.

⁴³ Б. Хаке, *Нав. дело*, с. 240, 241; П. Васић, *Српска ношња за време Првог српског устанка*, с. 180.

пише: „Ношња је женска готово у свакој нахији другачија, зато се о њој засад не може ништа ни казати”. Све до Милићевићевог описа, женске ношње по округима, на почетку друге половине 19. века, осећа се празнина коју унеколико попуњавају подаци и илустрације Јоакима Вујића а и Дубислава Пирха. Неколико података из Милошевог времена пружа и Вилхелм Рихтер⁴⁴: „Пошто српски сељак не познаје луксуз”, пише он, „то сав новац оставља у ковчег или га обеси жени и деци око врата и главе. Кићење новцем чудновато је и јако распрострањено. Жене ће пре гладовати него што ће и један дукат или цванциг од свога накита скинути. Према богатству накита од новца ценило се и богатство сељанке. Док богате носе око врата и на глави неколико стотина дуката, догле су сиромашније панцироване „дванцизима” и грошевима. Код једне је зубун окићен црвеним чојицама и нанизаним асприцама, а код друге је капа украшена перјем и искићена густим редовима старих сребрних новаца”. (Женска сеоска ношња из времена устанка приказана је на већ раније спомињаном акварелу Франца Јакшеа, где жене носе беле зубуне, а на глави имају убрадаче, а такође и на бакрорезу за Вукову народну „Дјеснарицу” где је насликана фигура девојке са фесом на глави, дугом кошуљом, прегачом и зубуном.)

О женској ношњи у првој половини 19. века Вујић пише да „жене у Цесарији немају праве народне хаљине, јер се оне мешају са мађарским и немачким. А ове наше лепе Серпкиње садрже њихов народни ношај”. Описујући одело жена које иду у манастир Горњак на сабор, он наводи кошуљу са широким рукавима, дугу до чланка која је везена црном или црвеном вуницом по рукавима, црвени ишарани појас, шарену кецељу, чарапе и опанке. Преко кошуље носи се бели зубун, по ивицама извезен црвеном и црном вуницом⁴⁵. Интересантни су описи женских капа које је Вујић видео у Соколској нахији: „Како ме опазеше, деца, девојке, жене и младе, почеше ми се громким гласом смејати (због његовог европског одела), а ја опет њима, њиовим хаљинама, а највише женским капама, от којих су једне подобне мађарским седама”, за коју Н. Зега тврди да је врста роге која је пренета и преко Дрине у суседну Сребреницу, а можда и обрнуто, „а неке опет на глави носе једну капу, округлу каквог бундева. Из ове капе, илити рећи бундеве, горе извијено види се као какво цвеће, а из овог цвећа прозникла пера паунова”⁴⁶. Овај смиљевац ношен је у околини Буковице. Нешто касније и Каниц⁴⁷ описује једну другу врсту смиљевца у виду полукружног венца, богатог украшеног цвећем и асприцама, а носио се у Ресави.

Кад се упореде главни делови ношње које помињу Хаке, Вујић и Пирх, види се да су они веома слични и да се битно не разликују изузев у неким детаљима при украшавању и боји, што је и нор-

⁴⁴ Н. Зега, *Изобичајене младине капе у Србији*, Гласник Етнографског музеја у Београду I, Београд 1926, с. 68.

⁴⁵ Ј. Вујић, *Нав. дело*, I, с. 106, 107.

⁴⁶ Ј. Вујић, *Нав. дело*, II, с. 29, 30.

⁴⁷ Fr. Kanic, *Serbien*, Leipzig, 1868, с. 38.

мално, с обзиром на то што се ради о два различита географска и етничка подручја. Путујући по Србији у другој половини прошлог века, Милићевић⁴⁸ је такође запазио извесне разлике у одевању. Он пише: „Женско одело премда се у ситницама разликује углавном је доста једнолико у окрузима подринском, ужичком и рудничком. Но, пада у очи и то што је познато ваљевско ношиво, које се од ових разликује, прешла преко Царине и самога Прослопа чак у Љубовићу па ми кажу шта више да га и преко Дрине у Босни има. Народно ношиво, мушко и женско у Хомољу различно је од ресавскога и шумадијскога. И жене и девојке на глави имају весић украшен иглама, перјем и трепетљикама. Жене још преко тога повезују белу мараму, а девојке тога немају. Женскиње у Левчу и Горњем Темнићу носи се врло лепо, а у Рудничком округу женско одело је двојачко: у јужној, моравској, поли жене носе весове и зубуне, а у северној поли жене убраћују коњге и носе сукње“. О променама у ношњи пише овако: „Одело сељачко, и мушко и женско, макар колико да се држи да је непромењено мења се и кројем и бојама. Да се данас једна девојка у Рипњу обуче онако као су се облачиле њене претходнице пре 30 — 40 година и да дође цркви на сабор, све би живо гледало на њу као на чудо. Ипак, то мењање одела у сељака врши се много спорије и много неосетније него у грађана“.

На крају, да напоменемо и то да су сеоско одело, мушко и женско, углавном израђивале жене. То су запазили и странци. „Становништво Србије“, пише Боа ле Конт, „припада готово искључиво сеоскоме реду и живи од земљорадње... У ствари, нема овде никакве фабрикације, осим домаће радиности. Увоз је слаб, јер сељанке израђују саме све што им треба за одело њихових мужева, а простота обичаја у земљи још спречава да се развије потреба колонијалних и фабричких предмета“⁴⁹. Поменимо још и наводе О. Д. Пирха: „Српске жене много раде. На оделу њиховом, њихових мужева и деце, изузимајући феса и опанке, нема ништа што оне саме нису откале, обојиле и за одело спремиле. Ништа на оделу није купљено осим боја алевe, жуте, зелене, плаве на оделу и везовима“⁵⁰. Сличних запажања има и код других путописаца.

*
* *
*

Када данас, после периода од неколико деценија или, чак, једног столећа, покушамо да дамо оцену о вредности ових података, морамо да признамо да су они и поред раније спомињаних недостатака, веома корисни и драгоцени. Поредићи их са описима народне ношње друге врсте, долазимо до закључка да су они најчешће веома поуздани и да су као такви још вреднији, народчито у мање осветље-

⁴⁸ М. Б. Милићевић, *Путничка писма*... с. 41, 197, 239, 293.

⁴⁹ Гроф де Боа ле Конт, *Нав. дело*, с. 25, 26.

⁵⁰ О. Д. Пирх, *Нав. дело*, с. 106, 107.

ним периодима познавања ношње уопште. Илустрације које су нам истовремено оставили, значајна су потврда писаних података, а за нас изванредан документ који се не добија писменим описима.

Résumé

M. Jovanović

COSTUME POPULAIRE EN SERBIE AU XIXe SIÈCLE DANS LES RELATIONS DE VOYAGE

La création de la nouvelle Serbie et les privilèges que la Porte avait accordés aux Serbes après 1815 et surtout la libération définitive du régime féodal en 1833 ont créé des conditions plus favorables pour un progrès plus rapide et plus complet sous tous les rapports.

Une telle Serbie représentait alors un domaine très intéressant de conflits des intérêts et des influences européens. Pour cette raison, elle attirait, à travers tout le 19e siècle, de nombreux étrangers qui y venaient pour différents motifs et intérêts et qui ont laissé assez de données sur la vie du peuple, entre autres choses aussi sur le costume populaire. Outre ceux-ci, un grand nombre de nos hommes, soit des sujets autrichiens ou ceux de la principauté resp. du royaume de Serbie, ont fait de voyages et noté leurs impressions, en donnant des descriptions un peu plus complètes du costume populaire de cette époque.

Il est regrettable qu'ils n'aient pas laissé, avec leurs récits de voyage, plus de matériel illustré ce qui serait, de toute façon, un document précieux.

„Карашић”), Тихомир Борћевим објављује 1906. године чланак *О Етнологији*³. У овом чланку превасходно теоретског карактера Тихомир Борћевић се недвосмислено намеће као већ искусан етнолог. Као будући наш, српски, велики научник, износи своје основне погледе и ставове о значају етнологије у свету, па, између осталог, набраја и предмете њеног истраживања. Наравно, међу њима види значајно место у народним ношњама, за које, на једном месту у тој студији, уопштено каже да њихово проучавање има велики значај за упознавање сваког, па и нашег народа, док се на другом експлицитно залаже да се између осталих наука развије и наука о одељу као једна од важних споредних грана у науци о култури.⁴

Следећи ту своју основну мисао, Тихомир Борћевим у својој опсежној културно-историјској студији *Из Србије Кнеза Милоша — културне прилике од 1815. до 1839. године*⁵ — коју је припремао још пре првог светског рата, а објавио у Београду тек 1922. године — посвећује читаво једно поглавље ношњи. Служећи се бројним необјављеним архивским подацима и сакупивши по први пут на једном месту низ раније већ објављених чињеница путописног и мемоарног карактера, он реконструира и сеоску и градску народну ношњу из прве половине 19. века — преломног периода за нашу историју и културу. У тој студији Тихомир Борћевић утврђује велики број до тада непознатих чињеница: да у првој половини 19. века целокупно становништво ондашње Србије још носи искључиво народно, традиционално одело; какво је то одело било на селу у мушкарца, жена деце; каква је варошка мушка и женска ношња. Томе је додао још и них интересантних детаља: каква је у то доба била свештеничка одећа, каква чиновничка и војничка униформа, и др. Осветљавајући културне прилике тога доба у Србији, Тихомир Борћевић је у овој студији исписао редове о нашој народној сеоској а нарочито градској ношњи који и до данас још нису превазиђени. Он наглашава да сеоска ношња није била једнака чак ни у појединим мањим областима, јер су се јасно распознавали трагови различитих напњи донесених са разних страна великим миграцијама становништва из свих крајева Балканског полуострва у онашњу Србију. Међутим, и поред бројних варијаната, он успешно реконструира основну и мушку и женску сеоску ношњу. Мушку ношњу реконструира чак до детаља — и то радну и празничну. Врло је значајно што се Тихомир Борћевим није повео само за сјајем празничне ношње, која је у своме стилском обликовању примила и елементе из каснијих владајућих епоха, и што је описао и радну, свакодневну ношњу, у којој су се више очували архаични одевни елементи, проистекли још из времена преткласног друштва. По његовом опису, ова ношња се састојала из „кошуре” од кудељног платна, с

³ *О Етнологији*, Српски књижевни гласник, св. за 1. октобар 1906. године и посебно у штампарији Светозара Николића, Београд 1906.

⁴ *Исто*, стр. 10.

⁵ *Из Србије Кнеза Милоша — културне прилике од 1815. до 1839*, I, Београд 1922.

везеним рукавима и колиром; вуненог „појаса”, понајвише црвене боје; затим кудељних „гаћа” (преко којих се носила кошуља) које „нису биле ни тесне ни врло широке”; „пеленгира” — гаћа или чакшира од неступаног сукна, чије су ногавице досезале до средине листова; „доколеница” вунених, од колена наниже; затим „зубуна”, од белог ваљаног сукна, без рукава; „гуња” дугачког до ниже колена, од црног ваљаног сукна, са рукавима; „чакшира”, од белог ваљаног сукна, које су се зими носиле преко гаћа; вунених шарених „чарапа”, дугачких до испод колена понегде (на пример у Мачви) шарених (извезених) „обојака” од домаћег платна; кожных опутних „опанака”; коначно из црвене „капе” или „феса” или, пак, црне вунене „шубаре”, а понегде „капице” од црне абе. Тихомир Борђевић наглашава да су ношене врло често веома једноставно кројени „кожуси”, и то у разним крајевима Србије.⁶

Овај опис мушке свакодневне сеоске ношње из прве половине 19. века односи се углавном на ношњу тзв. динарског типа, која је карактеристична за западну Србију и део Шумадије, где се населило углавном становништво динарског порекла. Мушка ношња из источне Србије, која се носила у то доба и која се још и данас сусреће, не одговара овој реконструкцији коју је дао Тихомир Борђевић.

На основу података поузданих путописаца, Тихомир Борђевић успешно реконструјише и празничну мушку ношњу. Та „стајаћа” ношња у сељака се састојала — осим боље кошуље, капе, чарапа и опанака — из угаситоплавих чоханих „чакшира”; „бечерме” (јелека); „копорана”, с рукавима, који се облачио преко бечерме; кожног појаса „слива”, у коме су мушкарци носили један или два пиштоља, нож, огњило, мазалицу за пушку, барутни рог, дуванкесу и др., а о левом рамену дугу пушку која је више спадала у одело неголи у одбрану.⁷

Описујући женску сеоску ношњу из Србије прве половине 19. века, Тихомир Борђевић у истој студији такође помиње више њених варијантних разлика у појединим нахијама — ондашњим административним областима, зависно од порекла становнештва. Међутим, он је, ипак, сасвим исправно своди само на два основна карактеристична типа, и то за источну и западну Србију. Служећи се архивским и путописном грабом, Тихомир Борђевић налази за најцелисходније да опише женску сеоску народну ношњу из околине манастира Горњака — из источне Србије, и из села Буковице у Подрињу — из западне Србије, пошто се, према његовим речима, ове ношње „битно разликују”. И каснији етнологзи — испитивачи ове проблематике утврдили су ову чињеницу, класификујући ношње из источне Србије у тзв. „централнобалкански” и ношње из западне Србије у тзв. „динарски” тип.⁸

⁶ Исто, стр. 54—56.

⁷ Исто, стр. 56.

⁸ Др Мирослав Драшкић, *Прилог проблему типологије народних ношњи СР Србије*, Гласник етнографског музеја у Београду, бр. 26, 1963, стр. 93—108.

Женска ношња из источне Србије састојала се из „кошуље“, дугачке до чланка, са широким рукавима, која је по целом „стану“ извезена и искићена; „појаса“ — тканице; вунене „кецеље“ — прегаче; „зубуна“, од белог ваљаног сукна, дугачког до колена или чак до земље, без рукава, а ишараног и искићеног по ивицама и леђима црним и црвеним памучним концем, шкољкама, ћинђувама; затим, шарених „чарапа“ и опанака, који су се утезали каишом око ногу. Девојке су „курјукe“ дугачке до близу колена украшавале цвећем, парама и простим бисерима. Имућније су носиле црвену „капу“ искићену ситним ћинђувама. Жене су изнад вितिца главу обавијале „пешкиром“, извезеним и искићеним црвеним памучним и свиленим концем, цвећем, парама и дукатима. На прсима се носио „бердан“.⁹

У западној Србији женска ношња се састојала из „кошуље“, са широким рукавима; шареног вуненог „појаса“; једне или две с ресама шарене „прегаче“; „зубуна“, без рукава; „аљине“, с рукавима, од белог или црног сукна; шарених извезених „чарапа“ и најзад опанака с каишевима. Коса се украшавала цвећем, а капе — вуненим ресама и ситним новцем.¹⁰

За разлику од сеоских ношњи, које су у каснијим периодима, а нарочито после другог светског рата, биле предмет истраживања наших етнологa, на народну градску нашњу Србије 19. века није се обраћала довољна пажња. Типолошка подела мушке градске ношње коју је дао Тихомир Борђевић није даље разрађивана мада би то за нашу етнологију било значајно. Тихомир Борђевић је уочио да су у то доба у Србији постојала два типа мушке градске ношње, за које даје опис и реконструише их. Ова његова класификација мушке градске ношње још је и данас најпотпунија; њу користе и етнологи и поједини историчари уметности. — Тихомир Борђевић каже: „Мушко варошко одело изгледа да је имало два типа. По једном су људи носили на глави фес или капу налик на дињу која се и називала „дињара“. Шал око главе био је вухунац елеганције и означаво је изврстан степен слободе јер су Турци нерадо гледали ношење чалми. До тела су носили до земље дугачку, златом везену, кошуљу са широким рукавима, а преко ње, до чланака дугачку, од шарене материје начињену антерију коју су препасивали свиленим појасом. Преко свега тога се облачио широки али не и дугачки гуњ са рукавима или кратко с рукавима ћурче. Зими су носили димлије или шалваре. На ногама су носили беле чарапе и црвене јеменије. . . . Други тип мушког варошког одела имао је заједничко с првим: капу, кошуљу, чарапе, јеменије и гуњ. Оно што је било различито то је јелек који се носио преко кошуље. Био је од мрког сомота, без рукава, ишаран срменим ширитима . . . Преко јелека носила се дугачка широка хаљина од шареног материјала која се на грудима преклапала, са широким рукавима који су при дну били разрезани и копчама украшени. Преко хаљине се опасивао силав у коме су стајали пиштољ, ханџар и арбија. Преко

⁹ Из Србије Кнеза Милоша, I, стр. 57.

¹⁰ Исто, стр. 58.

свега се облачило дугачко цубе без рукава од зелене и плаве чохе опточено гајтанима. На ногама су биле чакшире од плаве или црвене боје са широким туром и од колена на ниже са врло уским ногавицама које су испод колена привезане шареним подвезицама а позади од листова на ниже закопчаване ситним густим копчама. Гуњ је представљао и неку врсту комплетирања свечаног одела. Било је неуљудно изићи без њега...¹¹

Женску градску ношњу прве половине 19. века Тихомир Борђевић не класификује у два типа, мада његов опис у суштини открива и елементе и старије и нешто новије градске ношње. Прва је била под јаким, скоро искључивим оријенталним утицајем, а друга је позната „српска“ градска ношња, која се појавила негде средином 19. века. Служећи се архивским подацима које није упоређивао на самом терену, Тихомир Борђевић је дао доста уопштен опис градске женске ношње, без тачно бјашњених стилских карактеристика у суштини такође два типа ношње, која су у нашој етнографији касније, на основу музејског материјала, идентификована.¹²

По опису Тихомира Борђевића, жене грађанке су у то доба носиле до тела кошуљу са широким рукавима, извезену златом, свилом или памуком. Преко кошуље су облачиле антерију са рукавима, која је на прсима била дубоко усечена; припасивала се шареним свиленим појасом, који је спреда имао две велике металне драгоценим камењем окићене пафте. Преко тога су зими облачиле цубе и бунду, с рукавима или без њих, гајтанима опточене, а леги кратко са широким рукавима и срмом украшено либаде или кожно ћурче. На глави су носиле фес са плавом кончаном кићанком. Имућније су фес прекривале дукатима или бисерима. Такав фес називао се тепелук. Око феса се обавијала уска свилена марама, тзв. бареш. На ногама су носиле димације или шалваре, чарапе и разних боја папуче. На прстима се носило прстење са драгим камењем.¹³

Увиђајући потребу свестраног испитивања народних ношњи, Тихомир Борђевић саставља *Упутство за прикупљање градива о ношњи у нашем народу* и објављује га 1926. године.¹⁴ У уводу и коментарима *Упутства*, подвлачи значај народних ношњи у културној историји и каже: „И са гледишта одела и накита може се посматрати свака људска заједница. Била она мала (братство, село племе) или велика (народ) у њеном развитку одело и накит су део материјалне културе сваке људске заједнице. Њихов развој чини део културног развитка дотичне заједнице.“¹⁵ У даљем тексту увода Тихомир Борђевић износи своје погледе од чега све може зависити развој

¹¹ Исто, стр. 59—62.

¹² Др Мирослав Драшкић, *Градске ношње у Србији у 19. веку*, проспект изложбе Етнографског музеја у Београду, 1968.

¹³ *Из Србије Кнеза Милоша*, I, стр. 62—63.

¹⁴ *Упутство за прикупљање градива о ношњи у нашем народу*, Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини, св. XXXVIII, Сарајево 1926, стр. 81—100.

¹⁵ Исто, стр. 82.

и формирање ношњи појединих народа, указујући на следеће факторе: природу земљишта, економске услове краја, културне утицаје суседних и даљих народа и етничких група, традицију, религију и др. Нарочито наглашава да ношња једног народа није свуда иста, већ да зависи од поменутих фактора који утичу на њу у појединим ширим или ужим географско-политичким регионима, те да се јавља у варијантним разликама. Нагласивши да сваки део одеће треба тачно писати, назвати га народним називом дотичног краја, и све то поделити на одељке које је разрадио у посебном делу *Упутства*, Тихомир Борђевић на крају каже: „Упутство и аналогije треба да су само вођи за сасвим оригиналан и самосталан рад у једној области. Скупљачи не смеју насилно тражити, или чак и стварати, у својој области ношње које у њима нема, али је има у Упутству или у другој којој области, нити смеју пренебрећи ону, коју у њиховој области има, али не би била поменута у Упутству...”¹⁶

И овим текстом Тихомир Борђевић се презентира као изузетна личност наше науке. Он не пише *Упутство* зато да би га неко следио у његовим научним погледима, већ да онај који сакупља и пише — ствара оригиналан и самосталан рад, како му то већ материјал диктира, пружајући основ за каснија синтетичка етнологика истраживања. Ценећи данас ова упутства о сакупљању грабе о народним ношњама, не можемо се отети утиску да су она рабена на таквом нивоу који превазилази појам упутстава у ужем смислу речи. Оно што би им се можда могло замерити то је недостатак предлога, односно конкретних упитника о систематизацији бројних наших народних ношњи којима се Југославија заиста одликује. Тридесетих година овога века могло се лакше утврдити у које би се шире типове могле сврстати поједине народне ношње по свом стилском обликовању с обзиром на шира географско-политичка подручја у нашој земљи: динарски, панонски, централнобалкански и др.

Интересантно је приметити да је до другог светског рата веома мали број етнолога поступио према *Упутству* које је предложио Тихомир Борђевић. Међутим, врло познато дело академика Војислава Радовановића о Мариовској ношњи рабено је, како је то и сам аутор истакао у уводу,¹⁷ по упутству Тихомира Борђевића. У том делу се могло нарочито запазити Борђевићево кредо, по коме сакупљач треба да ствара своје самостално дело.

Понет проблематиком о народној ношњи, а обдарен за уочавања важних етнологских проблема, који се наизглед чине безначајни, Тихомир Борђевић 1926. године објављује и расправу *Коса у Јужних Словена*.¹⁸ На основу методологије и постављеног циља проучавања, ова се расправа, по нашем мишљењу, може сврстати у најбоље радове Тихомира Борђевића у оквиру проблематике о народним ношњама. Не улазећи у тамну и недокучиву прошлост људске цивилизације, која

¹⁶ Исто, стр. 83.

¹⁷ Др Војислав С. Радовановић, *Народна ношња у Мариову*. Гласник скопског научног друштва, књ. 14 и 15, Скопље, 1935, стр. 154.

¹⁸ *Коса у Јужних Словена*, Народна старина, Загреб 1926 и посебно.

нам пружа веома мали број културно-историјских чињеница за егзактна етнологска закључивања — као што ће то касније учинити у расправи *Порекло накита и одела*¹⁹ — Тихомир Борђевић овде поступа као искусан етнолог и културни историчар. Осим систематизације начина ношења косе, које он код Јужних Словена у прошлости систематизује у пет основних група, Тихомир Борђевић разматра како се коса насила код индоевропљана, класичних Грка, Гала, старих Словена и, коначно, Јужних Словена у раном и позном средњем веку и каснијим историјским раздобљима, и то у разним нашим областима од Истре до Македоније. При томе се служи свим изворима који му стоје на располагању: историјским текстовима, класичним споменицима, фреско-сликарством, народним песмама, акварелима, графикама и др. И ова студија је, по нашем мишљењу, једна од непревазиђених у нашој етнологској литератури.

У чланку *Наша народна ношња*, објављеном у Београду 1929. године, Тихомир Борђевић углавном понавља текст који је већ познат из увода и коментара *Упутства за прикупљање градива о ношњи и нашем народу*. То су, углавном, уопштене али и драгоцене опаске намењене ширем кругу читалаца часописа „Наше село”, у коме је чланак и штампан.²⁰

Сарађујући у Гласнику етнографског музеја у Београду, Тихомир Борђевић 1935. године објављује кратак али инструктиван чланак из домена проучавања народних ношњи *Црна чоха кроја каурскога*. Подстакнут текстом једне муслиманске народне песме, у којој се Хасан прерушава у чоху „кроја каурскога”, Тихомир Борђевић поставља питање о чему се ту ради и, поступајући методом културног историчара, утврђује да раја у трско доба у нашим земљама није смела да носи друге боје осим црне, барем по градовима. У овом чланку Тихомир Борђевић расправља о оним познатим забранама о ношењу појединих одевних предмета у одређеним историјским епохама, као и о бојама којима се и наш народ и остали у прошлости и садашњости служили за означавање жалости или весеља.²¹

Исте, 1935. године, Тихомир Борђевић објављује још један прилог о нашим народним ношњама који се, међутим, у свом контексту више односи на проблематику о злим очима у веровањима Јужних Словена, која га је тих година његовог живота веома преокупирао. У чланку под насловом *Лоше одело као заштита од урока*,²² Тихомир Борђевић истиче веровање многих народа да особе које се истичу лепотом дроњаво одело може заштити од злих, урокљивих, очију. Примере таквог веровања наводи и из наше земље: Босне, Македоније, Далмације, Шумадије, Херцеговине, а посено цитира текст једне

¹⁹ *Порекло накита и одела*, Глас српске краљевске академије, CLXXIX, други разред, 91, Београд 1939, стр. 61—79.

²⁰ *Народна ношња*, Наше село, Београд 1929, стр. 105—109.

²¹ *Црна чоха кроја каурскога*, Гласник етнографског музеја у Београду, књ. 10, Београд 1935, стр. 1—3.

²² *Лоше одело као заштита од урока*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд 1935, стр. 47—55.

муслиманске песме из Сарајева из које се најасније уочава комплексност овог веровања.

Посебно место у научном опусу Тихомира Борђевића, у оквиру истраживања народних ношњи, заузима његова расправа *Порекло накита и одела*, која му је послужила као приступна академска беседа на скупу Српске краљевске академије, јануара 1938. године.²³ У њој Тихомир Борђевић развија своју оригиналну тезу, по којој се одело развило из накита, а накит из човекове тежње за кићењем. Ову своју тезу он у овој расправи тумачи другом помоћном тезом о веровању у зле очи. По њему, зачеци накита леже у тзв. „белегама” или „ознакама” које су људи, много пре него што су дошли на идеју да се ките, стављали на себе да би се заштитили од злих очију. Ове су белеге имале улогу да на себе скрену пажњу и привуку погледе злоочника. Постепено, белеге се развијају у правцу кићења, стављањем појединих предмета на тело: венаца, огрлица, појасева, гривни и др. Из таквог начина кићења, по Тихомиру Борђевићу, развило се и одело.

Теза је доста оригинална али, ипак, недовољно аргументована да бисмо је могли сматрати и сасвим исправном. Јер, као што тезе по којима порекло одеће треба тражити било у заштити од атмосферије, било од стида, сматрамо у основи вулгарним, тако и ову тезу Тихомира Борђевића сматрамо потпуно идеалистичком.

Истина о пореклу одеће могла би бити негде на средини примена свих ових идеја. Не желимо, међутим, да се упуштамо у овај проблем, имајући у виду данашње потребе наше етнологије, и то при њеном данашњем степену развитка. Праисконско порекло одеће мање је важно од проблема судбине данашњих народних ношњи у условима акултурације старобалканских и словенских народа на Балканском полуострву, њиховог развоја и трајања у каснијим историјским раздобљима код нас, као и разлога њиховог нестајања у данашњим друштвеним условима.

Из овог кратког прегледа рада Тихомира Борђевића на проблематици наших народних ношњи, може се извући, сматрамо, једна општа констатација: најбоље што је дао из оквира ове проблематике, Тихомир Борђевић је дао у својој, рекли бисмо, средњој фази рада — негде одмах после првог светског рата до тридесетих година овог века. У фази када се служио архивском, мемоарском и другом грађом, а не спекулативношћу којом се служио у познијој фази рада, негде пред крај живота, када се претежно бавио питањима из области духовног народног живота. О томе да ли је ова констатација тачна, о разлозима и условима таквог пута његових научних погледа у познијој фази његовог, иначе толико богатог научног рада, требало би да се позабаве његови библиографи и, евентуално, критичари целокупног његовог научног опуса.

Мирослав Драшкић

²³ Наведено дело под фуснотом бр. 19.

МЕМОАРСКО-ЕТНОГРАФСКА ГРАБА О НАСЕЉУ ДУБАЦ

Рајка Боројевић, *Из Дубца у свет*, Задружна књига, Београд 1964. год.

Пре десет година Задружна књига објавила је невелику, али занимљиву публикацију мемоарског карактера о Дубцу, планинском насељу Горњег Драгачева и његовим становницима.

Аутор књиге је Рајка Боројевић, просветни радник, која је у том крају боравила, дуже или краће време, почевши од ратних дана, када се као партизанка, стицајем околности нашла у том селу, па све скоро до своје смрти, пре неколико година,

Текст дневника који нам стоји на располагању започет је 1951. године, уз извесне осврте аутора на белешке из периода прошлог рата, а завршен је 1957. године.

То је на махове опора, а истовремено и пуна ведрине прича о људима из једног удаљеног насеља западне Србије, које је до скоро животарило скривено међу планинама, незахваћено јачим струјањима савременог доба, а ни додирима са већим градским центрима.

У време када је овај текст стваран, живот народа омеђен неписаним регулама у Дубцу, као да је био заустављен и конзервиран. То је аутор јасно уочио, јер је био у могућности да упозна свакодневницу тих људи, њихове навике, схватања. Прилично дуго време које проводила са њима Р. Боројевић није користила само да бележи своје утиске о њима, без икаквог другог циља. Ево шта је у вези са тим написала: „Стално посматрам живот овог народа, пратим, прикупљам бележим за рад са њима”.¹ Значи, хтела је нешто више. Пустимо је да нам сама о томе каже: „Нарочито се радујем што опет, као и за време рата, осећам блискост са овим народом. Размишљам како бих им помогла”.² У томе је и успела. Нашла је најбољи пут, јер је пришла женама, окупљала их, подучавала, просвећивала. Из тог напора настала је драгачевска задруга ткаља, чије производе познаје не само домаћа већ и инострана јавност. На тај начин их је из Дубца повела у свет. То је основни кредо књиге.

¹ Рајка Боројевић, *Из Дубца у свет*, Београд 1964, стр. 99.

² *Ибид.*, стр. 8

Међутим, није то једина одлика ове публикације. Према својој материји, она побуђује изузетну пажњу истраживача овога краја, јер пружа обилату етнографску грађу. Карактеристично је да аутор не само да описује пејсаже, ствари које је окружују и личности са којима ступа у додир, већ дозвољава да сами људи говоре о себи и својим доживљајима. На тај начин бројни монолози и дијалози тих људи, од којих су и сада неки у животу, дају тексту свежину директног казивања, а и аутентичност, неопходну да се подаци из ове књиге могу сматрати веродостојним.

Да бисмо указали на оно што етнолог може да сазна из ове публикације, изнећемо основне етнолошке особине овога становништва, како их је видела и оцртала Рајка Боројевић у своме дневнику, при чему се нећемо придржавати строгог редоследа података из књиге.

Положај села. — Говорећи о положају села Дубца, Р. Боројевић с правом констатује да оно припада разбијеном типу насеља, заузимајући велику територију.³

Налазећи се дубоко у планинама, висини од преко 1000 m, Дубац је за становнике доњих, нижих села, око Чачка и Краљева, за тзв. „Доњане”, био обавијен велом мистерије услед страха од планине, због чега су они и зазирали од Дубчана, називајући их „Горњанима”.⁴

Говорне особине. — Говор становника, нарочито старијих, јесте ијекавски, док се код млађих опажа мешање са екавским. Занимљива запажања аутора односе се на неке гласовне специфичности овог краја. Према запажањима Р. Боројевић, Драгачевци имају неке гласове који се не могу написати, а представљају комбинацију између „З” и „Ж” и између „С” и „Сј”. Слова „Ф” и „Х” немају. У самом говору осећа се мешавина локализума и страних, неадекватно изговорених израза, пренетих, како мисли аутор, из војске.⁵

Кућа, привредне зграде, покућство. — Обилазећи у више наврата ово насеље. Р. Боројевић је сваки пут уочавала ницање нових кућа, што је помно бележила. Међутим, она је ту појаву посматрала и очима истраживача. За новије куће каже да су простране, али да су сва друга одељења споредна према „сали”, како у овом крају називају гостинску собу. Њу користе при одржавању сеоске славе („обетина”), крсне славе, о свадбама, а и при давању даћа. Аутор истиче и значај „куће”, тј. просторије са земљаним подом и са огњиштем, за окупљање целе породице. То документује речима: „Ту кувају, обедају за софром, ту седе. У неким породицама ту и спавају”. Говорећи даље о начину становања Дубчана, Р. Боројевић исцрпно описује изградњу посебних, једноделних зграда за ожењене синове. Састоје се из једне просторије без прозора. „Изнад врата је неколико решетака. Кроз њих се провлачи мало светла. Овакву кућу називају „згра-

³ *Ибид.*, стр. 51.

⁴ *Ибид.*, стр. 20.

⁵ *Ибид.*, стр. 12—13.

да".⁶ Своја излагања о начину становања Дубчана, Р. Боројевић завршава речима да, према драгачевским појмовима, „што је више сувота у дворишту то је имућнија породица.“⁷ Од привредних зграда, аутор нам презентује „качару“ и „млекар“.⁸

Пишћући првенствено са циљем да поучи, Р. Боројевић и нехотице даје изванредан приказ ентеријера сеоске куће као што би то учинио и етнолог. Ево једног примера: „У кући наспред пода — земље гори ватра. Огромне цепанице горе. Кажу да не ваља ватру „претрзати“. Кућа скоро празна. На зиду од брвана, црних и глебосаних димом, виси софра, тепсија и сито. У углу нешто мало алата. Уз зид греда и треножац. Кућа је без прозора. Мрачна и димљива“.⁹ Веран је и приказ традиционалног начина печења хлеба на препуљи, што аутор убраја у важан посао који жене обављају на огњишту у кући.¹⁰

Храна—пиће. — Према Р. Боројевић, свакодневна исхрана становника је оскудна и једнолична. Чине је пасуљ и кромпир, на смену. „С јесени“, каже аутор, „у неким кућама буде и купуса“.¹¹ Пшенични хлеб са квасцем или прашком месе ребе. То је погача. Свакодневно једу хлеб од кукурузног брашна. Зову га „мурузни љеб“ или, само, „љеб“. Насупрот томе, за време „годова“, или одржавања обичаја (слава, обетина, крштење, сахрана, дизање крова на кући и др.), троши се знатно више хране. Ту се убраја: млечни мрс (сир, кајмак), живинско и друго место, јаја, а нарочито шећер. Аутор осуђује такав начин исхране и констатује да је реч о народу „који ради напоран посао. Тежак рад са слабом исхраном“.¹²

Зато пиће користе у свакој прилици, како мушкарци тако и жене. Нагон за пићем Р. Боројевић убраја у штетне навике знатног дела овог становништва. Стога осуђује једног старијег човека који је своме десетогодишњем унуку давао да пије ракију.¹³

Ношња. — Што се тиче одевања становништва, Р. Боројевић на једном месту каже да је „сва одећа фабричке израде“, али говорећи о старијим људима, описује их у сукненим чакширама и са гуњем.¹⁴ Од капа, аутор помиње шајкачу, како каже, „са великим клемпама“, из доба балканских ратова.¹⁵ Најчешћу обућу чине опанци, гумењаци.¹⁶

Друштвени и породични живот. — У жељи да утиче на сузби јање заосталости у схватањима људи овог краја, за које истовремено показује и много разумевања, Р. Боројевић највећу пажњу у свом тексту посвећује породичним односима, а нарочито положају жене.

⁶ *Ибид.*, стр. 12, 34

⁷ *Ибид.*, стр. 34.

⁸ *Ибид.*, стр. 8.

⁹ *Ибид.*, стр. 52.

¹⁰ *Ибид.*, стр. 8, 9.

¹¹ *Ибид.*, стр. 66.

¹² *Ибид.*, стр. 67.

¹³ *Ибид.*, стр. 38.

¹⁴ *Ибид.*, стр. 216.

¹⁵ *Ибид.*, стр. 21.

¹⁶ *Ибид.*, стр. 5.

Познато је да у патријархалној друштвеној заједници жена у односу на мушкарца има мању важност. Та чињеница није измакла пажњи ни Р. Боројевићу, при посматрању живота стаовника Дубца. Видела је да је жена у овом крају подређени члан породице, а да је оптерећена пословима, незнањем и сујеверјем. Наводи примере из којих је очигледно да је мушкарца, чак, срамота да жену послуша у кућним пословима.¹⁷ Занимљиви су и подаци о односима између млађих жена и девојака са једне, а старијих особа са друге стране. Ту појаву је Р. Боројевић запазила при поздрављању и описала на следећи начин: „Оне им прилазе мало погнуте главе са згрченим рукама у лактовима, а дланом окренутим горе и скупљеним као да држе воду. Тако прилазе гледајући у земљу“. Овакав начин поздрављања аутор карактерише као крајње мучан и ропски.¹⁸ Међутим, читалац може да констатује да Р. Боројевић касније у тексту примећује нешто измењени став мушкараца према својим женама. То је највероватније последица еманципације женског дела становништва, укљученог у задругу ткаља у Дубцу, јер им је стицање веће материјалне сигурности дало и већи значај у кући.

Веома је карактеристично што у овом тексту нема много речи о породичној задрузи, тој основној друштвено-политичкој заједници на селу. Изгледа да се она, у време када је дневник писан, увелико гасила у Дубцу, па, што се задруге тиче, налазимо само један помен о њеној деоби. Штета што више не знамо о разлозима те деобе, јер нас аутор о томе не обавештава, већ наводи како на саму деобу гледа одељена снаха. „Синоћ када сам дошла дома све моје ствари у авлији. Одијело нас свекар. Смештали смо се у собу што нам је пало на диоби“, завршава своју исповест снаха Иванка. Она се томе и радовала, јер док су сви били заједно у једној кући није могла да спроводи у дело оно што је научила о савременом домаћинству на течајевима.¹⁹

Обичајни живот. — У овој занимљивој књизи највише је заступљен обичајни живот народа. Аутор нас, уз благу иронију, о томе извештава речима: „Дубац празнује све празнике и празничке; гата, врача, са великим трошковима крштава, свадбује, слави, преслављује, сахрањује“.²⁰

Народно стваралаштво. — Док с једне стране, бар што се тиче сујеверја, аутор или благо укорева или објашњава појаве незнањем и заосталошћу, с друге стране, не штеди речи да истакне добре особине Дубчана. Р. Боројевић за њих каже да су „поштен народ... посебно и изразито гостопримљив, затим да воле песму и игру, да су проницљиви и веома духовити.“³⁴ „Кроз најтежи рад овог народа провејава хумор, ведрина, увек се шале“, указује аутор.³⁵ Склони су

¹⁷ *Ибид.*, стр. 12.

¹⁸ *Ибид.*, стр. 47.

¹⁹ *Ибид.*, стр. 166.

²⁰ *Ибид.*, стр. 20.

³⁴ *Ибид.*, стр. 21.

³⁵ *Ибид.*, стр. 34.

и препричавању легенди, од којих је нарочито позната она по којој је Дубац проклето место. Наиме, постоји прича како је у Дубац једном дошла чума, па се осуљала низ литице и рекла: „Шукадар, букадар, у Дубац никадар“.³⁶

У песмама је више ведрине. Ево једне:

„Драгачево ружом ограђено,
А Трнава трњем и камењем“.³⁷

или ова:

„Ајде жено да се поделимо, можда ћемо боље да живимо,

Тебе коке, а мене волови, тебе шћери, а мене синчићи.“³⁸
За разлику од ових последњих стихова, који су новијег датума, навешћемо и неке, архаичне, које је аутор записао од старијих казивача:

„Предте преље не гледајте на ме,
Ја сам била у селу на прелу,
Опрела сам по аршина платна,
Била би ми свекрви кошуља.
Све се бојим дуга ће јој бити,
Д’имам каде би је поткратила.“³⁹

или:

„Запјевала у гори Ђевојка, то зачула стара ћелетина,
О Ђевојко би ли пошла за мене,
Ја ћу продат њиву поткутњицу, и продати сиву кобилицу,
Те нанизат тебе огрлицу.“⁴⁰

Све ове песме певале су се у вечерњим часовима, и то углавном на предима, која се и за ова насеља могу сматрати главном приликом за окупљање и разоноду и старијих и млађих. Тако је било некада, а тако је и сада. Међутим, аутор је прела користио и да окупљеном народу одржи какво пригодно предавање, по чему су она добијала и радни карактер. Обично су се такве седељке завршавале песмом, игром и свирком на фрули или на чешљу са хартијом.⁴¹

Лети, пак, сабори се сматрају најважнијим догађајем у друштвено-забавном животу Дубчана, младих и старих, Славе Спасовдан, као сеоску славу — „обетину“. Том приликом се виде момак и девојка, стари се испричају, а млади показују и своје играчке способности. Р. Боројевић нам рељефно приказује понашање и значај

³⁶ *Ибид.*, стр. 14.

³⁷ *Ибид.*, стр. 91.

³⁸ *Ибид.*, стр. 34.

³⁹ *Ибид.*, стр. 169.

⁴⁰ *Ибид.*, стр. 200.

⁴¹ *Ибид.*, стр. 11.

коловође, а и начин играња. Ево једног детаља: „Прво се игра повозито. С њим повезе споро, после промјени, а кад брзо играју — лете, ниђе земљу не доватају“. У селу се сматра да ко не зна добро да игра боље да се не хвата. Занимљиво је да су кола одељена. Засебно игра омладина, а засебно удати и ожењени. Прво коло зову „омладинско“, а друго „вронтовско“.⁴² Дакле, савремени утицаји, који се осећају и у игрању, нису промакли пажњи аутора.

Од инструмената, осим фруле, Р. Боројевић наводи казивање једне старице о гајдама из времена њене младости.⁴³ Затим помиње трубу, нарочито омиљену Драгачевцима, јер је имала посебно значење између „ратних поклика од Цера и Куманова, до драгачевског партизанског батаљона“, завршава своје излагање о том инструменту Р. Боројевић.⁴⁴ Према аутору, и хармоника — уопште познати инструмент, који је ушао у народ, познат је и Драгачевцима, па и Дубчанима.⁴⁵

У својим белешкама Р. Боројевић није мимоишла ни народно клесарство, изражено на надгробним споменицима — у гробљима, а и поред путева — названих „крајпуташа“. Њима обилује цело Драгачево, а има их и на подручју Дубца. Аутор преписује текстове са њих — епитафе, а уочава и њихову симболику и колорит. „Изда-лека се гробља плаве... Иначе мастиљава боја је боја Драгачева“, каже Р. Боројевић.⁴⁶ У ове речи су се могли уверити сви они који су прошли овим крајем.

У вези са породиљом постоје многе радње са циљем да јој омогуће лакши порођај. При томе су уобичајени поступци: протурање јајета кроз кошуљу да би вода прснула из жене када јаје падне па под; затим, на жени не сме ништа да буде скопчано, а и не дозвољавају јој да легне, него мора да хода; наређују јој да пије воду из мужевљевог опанка, па ако јој ни то не помогне, муж на извору напуни уста водом, а она пије из његових уста. Ово су само неки од обреда при рођењу детета. Ако је новорођенче женског пола, породиљи се доноси у крило пита, да би за то дете, када одрасте, што пре питали момци. После порођаја отчепи се боца са ракијом да би жена била отворена за друго рађање — завршава своја запажања о овим обичајима Р. Боројевић.²¹

Женско дете до крштења зову „чџа“, а мушко „пуле“. Назив „талбуан“ односи се на сву новорођенчад, без обзира на пол.²²

Свадбене обичаје аутор описује према речима једне старице, која се сећа обредних радњи са своје свадбе, пре 50 — 60 година. Помињу се: просидба, пропраћена давањем јабуке изабраном момку и даривањем просиоца, затим испит, а и сам дан венчања. Ево шта

⁴² *Ибид.*, стр. 24.

⁴³ *Ибид.*, стр. 155.

⁴⁴ *Ибид.*, стр. 99.

⁴⁵ *Ибид.*, стр. 130.

⁴⁶ *Ибид.*, стр. 94.

²¹ *Ибид.*, стр. 9—10.

²² *Ибид.*, стр. 10.

о томе каже та стара Дубчанка: „Дође дваесту сватова. Сви на коњима... прво су гађали јабуку, спроводили обичаје, те сјели да пију и ручају“. Затим следе детаљи о опремљености младе и разним ритуалним моментима, који уоквирују традиционални свадбени колорит. Све је то исказано детаљно и прецизно, али са обавезним критичким ставом, карактеристичним, уосталом, за цео текст књиге.²³

Са истанчаним слухом доброг педагога и познаваоца тих људи, Р. Боројевић запажа да се у тим обичајима нешто и мења, прилагођава данашњем времену, рационалише. Она бележи и такве појаве. „Данас се“, вели аутор, „ради мањих трошкова прибегава краћи девојке“, што се у народу зове „мала свадба“. Међутим, здравнице не изостају. Ево једне: „Добро дошли — кад год дошли. У добру се нашла. У лијепу разговору. Кад не дошли — у добру се чули“.²⁴

Посмртне обичаје дневник Р. Боројевић приказује још опширније. Стари људи, уверава нас аутор, још за живота припремају своју укупну одећу.²⁵ Даће се дају о „дваесници“, „четересници“, „полугодишњици“ и „годишњици“.²⁶ Врло је распрострањен и обичај нарицања, што спроводе жене свих четрдесет дана по смрти особе која се жали, а и приликом помена. Редослед нарицања, уз пропратне кретње и радње, тј. ударање шаком у прса, и у главу, строго је утврђен као ритуал, а сама дужина нарицања, како каже аутор, зависи од „ранга“ покојника.²⁷

Од породичних обреда највише је заступљена крсна слава. Многи свеци се двоструко празнују. Аутор нам износи пример празновања старог и младог св. Николе, који је у овом селу најчешћа слава. Први је зими, када се као крсна слава прославља три дана („први дан славе“, „крила“ и „окриља“), док се млади св. Никола празнује лети, као преслава.²⁸

Веровања. — Чини нам се да је аутор имао прилике да у свој дневник најчешће уноси разна веровања, јер су се она упитала у скоро свакодневни живот становника Дубца.

Има их у вези са одгојем деце, затим у вези са женидбом и удајом. Ова последња су веома интересантна, а састоје се од многих враџбина, којима су, у старија времена прибегавали и мушкарци.²⁹ Неке сујеверне појаве су и у вези са умрлима, а ослањајући се на култ предака. Аутор разне мађијске радње објашњава углавном незнањем и страхом од надприродних сила, што је сасвим умесно.³⁰ Тако сазнајемо за веровање у моћ злих очију, а и за мађијска својства неких врста воћа, на пример купине. Њих у Дубцу називају

²³ *Ибид.*, стр. 190—191.

²⁴ *Ибид.*, стр. 128.

²⁵ *Ибид.*, стр. 21.

²⁶ *Ибид.*, стр. 17.

²⁷ *Ибид.*, стр. 15—16.

²⁸ *Ибид.*, стр. 26.

²⁹ *Ибид.*, стр. 10.

³⁰ *Ибид.*, стр. 17, 18.

„Бавоље грожђе“. У вези са тим постоје и забране, које се у народу поштују. „Стога се“, каже аутор, „поред стаза и ограда црне цбунови од једре купине“, јер је не једу.³¹ Постоје многе празноверице у вези са немањем воде, затим са легином, а нарочито са стоком и млечним производима, што је схватљиво с обзиром на сточарство као основно занимање становништва.³²

Бројни подаци су и из домена народне медицине, која је у овом селу, скоро до пре неколико година, замењивала стручну лекарску помоћ и заштиту. Приличан број мушкараца и жена у селу био је упућен у тајне народног видарства, чијих су се савета строго придржавали остали. Они лече од назеба, затим од разних болова, посекотина, удара. Највише гаје биљку менту, којој придају лековита својства за живчана обољења. Аутор пажљиво ослушкује све те видаре и бележи њихова искуства, мада те поступке оштро осуђује, а над неким се и згража, услед нечистоће с којом се спроводе, а и опасности за људски живот.³³

Вредност ове публикације је и у томе што су последње странице испуњене речником локалних појмова, који су наведени по азбучном реду.

Укупан текст износи 242. странице, а илустрован је са шест фотографија: зимски пејзаж и насења и појединачни портрети становника.

Све ово што смо до сада рекли о књизи Р. Боројевић представља само сумарни пресек народног живота становника Дубца, изражен кроз одабране фрагменте из богате ризнице података, који просто навиру из скоро сваке реченице овога текста.

По тим својим особинама ова публикација, иако није настала из пера етнолога, а није ни писана са претензијом да буде научни прилог, могла би се уврстити у скромну етнолошку библиографију радова о животу и обичајима становништва Горњег Драгачева (К. Јовановић, М. Барјактаровић).⁴⁷

Ако имамо на уму да темпо савременог живота у последњој деценији захвата и ове области, утичући на њихову етничку свежину онда књига Р. Боројевића добија још један квалитет јер данашњем истраживачу постаје веома корисни путоказ за период који је вће иза нас.

Десанка Николић

³¹ *Ибид*, стр. 10.

³² *Ибид.*, стр. 17, 18, 55, 56.

³³ *Ибид.*, стр. 14, 15, 25, 33.

⁴⁷ К. Јовановић, *Горње Драгачево*, СЕЗб књ. XI, Насеља књ. V, Београд 1908, стр. 311 — 426; М. Барјактаровић, *Гуча*, Гласник Етнографског института САНУ, I — III, Београд 1957, стр. 301 — 312.

ПРОБЛЕМИ ЕТНОЛОШКИХ ИСПИТИВАЊА СЕЛА У НЕКИМ
ЗЕМЉАМА ЕВРОПЕ

Остварујући један од својих основних задатака, наиме, усклађивање и координисање истраживачког рада европских етнолога посебних националних школа и праваца у циљу остваривања једне темељно постављене опште европске етнологије, часопис *Ethnologia europaea* својом шестом свеском (Гетинген 1973) већим делом усмерен је на расправљање о теоријским и методолошким проблемима истраживања села. Седам студија из седам европских земаља (Пољске, Чехословачке, Португалије, Шпаније, Швајцарске, Холандије, Западне Немачке) веома убедљиво показују колико је била плодотворна идеја еминентног редакцијског колегијума да странице часописа отвори приказу актуелног стања етнолошких истраживања села. Неке од ових студија су чисто теоријско-методолошке расправе у којима има и нових, оригиналних решења о приступу етнолошком проучавању села у садашњости. Друге доносе уз то и конкретна искуства и резултате истраживања села у савремено доба откривајући не само колико има заједничких елемената у етнолошким појавама у савременом животу села различитих европских земаља већ и да се за извесне специфичне етнолошке појаве могу наћи одговарајуће такве или сличне у различитим земљама Европе. Осим тога, неке студије садрже и осврте на историјат етнолошких истраживања села, као и на место таквих истраживања у односу на она којима се баве друге друштвене и хуманистичке науке (рурална социологија, историја, економија, географија, оноματοлогија и др.). Међутим, скоро све студије уједно показују да је савремено доба наметнуло свим националним етнологијама европских земаља решавање проблема предмета и методе етнолошких истраживања, и да се чине озбиљни напори у томе правцу.

Поменимо најпре писце и наслове радова које овде разматрамо, према реду којим су заступљени у књизи. Dypowski, Witold: *Neuere Forschungen über die Dorfgemeinschaft in Polen* (Новија истраживања о сеоској заједници у Пољској); Podolák, Ján: *Probleme der ethnologischen Dorfstudien in der Slowakei* (Проблеми етнолошких проучавања села у Словачкој); Dias, A. Jorge: *The Study of Villages*

According to a Configurationistic Method (Проучавање села у складу са конфигурационистичком методом); Fabregat, Claudio Esteva: L'Etude du village en Espagne (Проучавање села у Шпанији); Niederer, Arnold: Etude rétrospective d'un village (Ретроспективно проучавање једног села); A. J. Bernet Kempers: Village-research in the Netherlands (Проучавање села у Холандији); Zender, Matthies: Das westdeutsche Dorf der Gegenwart in der Sicht der Volkskunde (Западнонемачко село садашњице у виђењу етнологије).

Пажљива анализа садржине наведених радова пружа нам могућност да, с једне стране, издвојимо оне у којима се расправљају општи проблеми етнолошких испитивања села у данашње време, заједнички већини европских земаља, без обзира на то што су изложена и различита схватања о њиховом решавању у пракси непосредних истраживања. С друге стране, има радова у којима су истакнути методолошки проблеми испитивања, пре свега неких специфичних појава у животу села, насталих у посебним условима социо-економског развика у прошлости у појединим регионима различитих земаља. Они такође заслужују дужну пажњу као и они радови у којима су изложени конкретни резултати непосредних теренских истраживања у савремено доба. Држећи се овог реда, изложићу укратко основне проблеме истраживања села у земаљама Европе заступљеним у наведеним радовима.

Студија В. Диновског показује да проучавање села, које доживљава прави преображај под утицајем развика индустрије и дубоких друштвено-економских промена, траје у пољској етнологији већ деценијама, а своје корене има у проучавањима вршеним у периоду између првог и другог светског рата. Пошто се укратко осврнуо на оне видове саопштавања етнографског материјала карактеристичне свакако за све националне европске етнологије, почевши од друге половине 19. века, на име на етнографске описе свих основних области народног живота у појединим регионима, као и на монографије о некој одређеној етнографској појави (на пример, о годишњим обичајима и сл.), Диновски указује на појаву студија у периоду пред други светски рат у којима је учињен покушај да се село посматра као друштвена заједница, као један *социјални систем* који се, с једне стране, одликује чврстом унутрашњом повезаношћу заснованом на привређивању али и изолованосту у томе домену, у односу према другим срединама и државно-националној заједници, и, с друге стране, изграђивањем сродничких и уопште друштвених веза са суседним локалним заједницама. Укратко, традиционално село било је схваћено као један социјални систем који ствара сопствене вредности које се преносе с једног покољења на друго.

После другог светског рата долази до коренитог општетеоријског заокрета у проучавању села, изазваног новим појавама у друштвеном животу, као што су: масовно пресељавање становништва, миграције село — град, настанак категорије сељак — радник, преображај некадашњих пољопривредних насеља у радничка, итд. У сту-

дијама о појединим регионима, које сада настају, основну нит чини проучавање *процеса промена*, откривање спољних и унутрашњих импулса новонастале стварности, итд. Даља истраживања у овоме правцу имају за резултат и покушаје стварања синтеза, сачињених на основу опсежних претходних проучавања. Диновски посебно приказује такву студију Ј. Туровског из 1966. године (*Промене традиционалне сеоске локалне заједнице у Пољској*), у којој је писац покушао да установи конкретно-историјске корелате за модел традиционалне локалне заједнице пољског села, као и фазе мењања почевши од времена продирања робно-новчаних односа на село. При том је особита пажња посвећена факторима промена, који су овде особито детаљно разматрани за најновији период после другог светског рата, када и настају битне промене традиционалне локалне заједнице, док се време између првог и другог светског рата означава као прелазно у том погледу. Како Диновски наводи, Туровски је закључио да је дезинтеграција традиционалне локалне заједнице законити процес, али очевидно је да је тај процес повезан истовремено и са једним интеграционим процесом, било да се он јавља у економској равни или на нивоу друштвеног живота одређене области или читавог државно-националног бића.

Шпанска етнологија, како констатује К. Е. Фабрегат, до пре петнаест година више се бавила проучавањем етничких група (на пример Баска, Арагонаца, Кастиљаца, Каталонаца итд.) него сеоских заједница, односно села и заселака. Ако је и било проучавања села, то су били фолклористички описи или локалне историје рађене „екстензивном“ и историјском методом. Новија интересовања у шпанској етнологији за етносоциолошка проучавања села односно сеоских заједница још увек су у највећој мери теоријски усмерена (мада је било и емпиријских истраживања), па би, како писац вели, једна значајна анкета о савременом шпанском селу била у правом смислу научна иновација. А као таква она намеће још увек бројне методолошке проблеме, па је и ова студија посвећена њиховом решавању.

Пре свега, поставља се питање конкретних циљева проучавања села. Да ли ће њихови резултати послужити за једну руралну типологију према компаративним принципима? Или се проучава етнографско стање у одређеном селу, чиме се ограничава на његову актуелну структуру а занемарује проблем генезе? Или се проучавају промене, и то како и у коме моменту се шта променило у животу села?

Писац истиче најмање две теоријске оријентације у проучавању села — етнологску и етно-социолошку, али такође истиче и три типа проучавања села. Први има за претпоставку село као јединствени, аутономни систем; други — село као најраширенији опште-национални систем; трећи — село као етно-културни систем, као најраширенији елемент културне традиције, етнички различите али не неизбежно националне.

Пошто је истакао да су за садашње село у Шпанији карактеристични процеси акултурације и социјалне трансформације, иза-

звани вишеструким факторима, као што су: пресељавање становника али и појединачне непосредне везе становника села са градовима Шпаније и Европе; прогресивна индустријализација и урбанизација земље као целине; ширење средстава комуникације итд., писац образлаже зашто сматра да ови процеси треба да представљају основу истраживачког програма шпанских етнолога. Пре свега зато што је овај проблем веома значајан за изграђивање модерне теорије, која ће прогресивно повести поновном везивању за теорију динамичке адаптације, више него што је то била теорија цикличне или статичке интеграције. При том треба поћи од сазнања да је село у Шпанији данас једна мешавина архаизма и модернизма, да продирање урбаног менталитета изазива појаву културне нивелације. Она је карактеристична свакако и за најизолованија села. На пример, обично се савремена пиринејска култура означава као традиционална, и архаична, са изузетком неких елемената материјалне културе, везаних нарочито за технологију сточарства. Међутим, писац констатује да је и ту убрзани преображај сасвим уочљив. Од потрошње производа мануфактуре и прехранбених, од мотора, аутомобила, трактора, разних пољопривредних машина, апарата за домаћинство итд. до консумирања духовних добара која шире модерна средства комуникације — све то указује на стварање нове социо-економске и културне структуре. Према томе, сматра писац, промена је феномен по себи, који може да оријентисе и чак да реши неке од најважнијих проблема модерне етнолошке теорије.

Писац покреће и друге, веома сложене методолошке проблеме етнолошких испитивања села у Шпанији, као што су, на пример, однос диференциране етничке структуре и националног друштва; међусобно разликовање села не само у погледу њихових различитих еколошких адаптација већ и разноликости структура њихових културних традиција; социјална структура одређених шпанских села као један аспект или елемент националне социјалне структуре, итд.

Матијас Цендер се најпре позабавио једном најопштијом дефиницијом села, коју је одмах после тога на неким странама и оповргао ослањајући се на статистичке податке из којих се виде битне социо-економске промене немачког села у последњих сто година. Истакло је такође и различитост не само у типовима села, што је у Немачкој већ сасвим добро проучено, већ и етно-културне разлике (баварска, алпска и др. села). Критичким погледом на схватања у немачкој етнологији о циљевима проучавања села аутор је обухватио раздобље од средине 19. века до другог светског рата. У послератном периоду прекида се континуитет са онаквом етнологијом каква је она била у Немачкој у посебним околностима фашистичког режима у годинама пре другог светског рата. Отуда и тражење нових путева па и одбацавање проучавања села и сељака. *Промене на селу* под утицајем индустријског градског друштва постају главни предмет истраживања. „Ова тема промена, скоро једна мода нашег времена — како вели писац — требало је да покаже пут селу у његовом потпуном изједначавању са градом“. Међутим, потврђујући чињенице

о променама које су захватиле село, писац истовремено у етничким и етнологским особеностима види факторе који делују насупрот културном изједначавању, и у потврду свога става наводи резултате једне анкете којом су испитани ставови градских и сеоских становника према неким празницима, обичајима, веровањима, друштвеним контактима. Према томе, Цендер се залаже за етнологско проучавање села и сељака у својој земљи, а не само промена. Ово је проучавање неопходно етнологији, с обзиром на историјску компоненту која је од битне важности у етнологским истраживањима. Међутим, кад је реч о појму село, ту писац с правом уочава да је у европским оквирима немогуће дати једну општеважећу дефиницију која би обухватила све његове типове и облике, почевши од скандинавског усамљеног домаћинства (*Einzelhof*, словеначка „самина“) до јужно-италијанског „*paesi*“, јер се управо у тим разликама огледају историјске основе, социјална, привредна и културна дејства у развоју села.

У Холандији се истраживањем села баве стручњаци различитих научних грана, међу којима Кемперс нарочито истиче социографске студије (за разлику од социолошких, које су опште) о конкретним економско-социјалним условима становања на селу. Међутим, критички констатује да етнологске студије не налазе довољну примену у пракси, иако су веома значајне тиме што проучавају село с обзиром на особености његове културе. Као примере таквих проучавања села наводи неколико новијих етнологских монографија о насељу Маркен (на истоименом острву), које је претрпело дубоке преображаје у вези са уређењем обала Зојдерског језера до тридесетих година нашега века. О Маркену су урађене и дијалектолошке студије, а у међуратном периоду и значајни социографски опис острва.

Аутор посебно наглашава и значај историјско-етнографских студија о холандском селу које такође садрже једну димензију које нема у социографским описима села. То је приказ развоја одређене сеоске заједнице у конкретној географској средини, односно студија о социјално-економском развоју одређене сеоске заједнице, укључујући ту и карактеристике социјалне структуре и духовне културе. Као пример за ову врсту истраживања аутор наводи проучавање малог села Зиеувента, наглашавајући да су оба ова етнологска приступа проучавању холандског села нашла примену у радовима етнолога окупљених око музеја и етнопарка у Маркену.

А. Јорге Дијас позабавио се пре свега проблемима етнологских проучавања оних села у Португалији која се одликују специфичностима у социјалној организацији, а у складу са особеностима економије, па и типовима и врстама насеља. Извесне специфичне одлике села намећу и посебне методе истраживања, међу којима се писац залаже за конфигурационистичку. Реч је, на пример, о групама становништва које живи у регионима са насељима изразито разбијеног типа, или, пак, о социјалним групама које се периодично крећу у току године из планинских, виших села, летњих станишта, у нижа, зимска, и обратно, у зависности од агро-сточарских потреба. Такође,

у Португалији посебну пажњу привлачи и испитивање села која све до данас живе у изолацији у односу на урбане центре, па је у њима очувана чврста унутрашња повезаност са специфичном социјалном организацијом која одговара и посебном карактеру привређивања, у чијој је основи колективна својина над знатним површинама пољо-привредног земљишта, а којим располажу „већа суседа“, састављена од старешина или овлашћених представника сваке породице односно сваке „куће“, како се ту назива, учлањене у ове специфичну сеоску заједницу.

Међутим, иако проучавањима друштвених заједница са очуваном старом традицијом треба дати првенство у истраживању, јер су и оне изложене процесу мењања, она никако нису једини и главни задатак, сматра Дијас. Веома је значајно проучавање села у трансформацији, при чему треба анализирати облике компензације које одређена група налази да би накнадила ишчезавање традицијских форми живота. Овакве анализе могу имати и посебан практични значај, јер, ако се познају старе форме и врсте оних нових, у друштвеном животу, може се, уколико је дошло до извесних поремећаја, свесно утицати на поновно успостављање социјалне равнотеже поремећене трансформацијом, и то коришћењем одређених облика компензације.

Као примере етнолошких монографија села Ј. Подолак помиње две објављене у Чехословачкој: монографију једног „сељачког“ подунавског села, из 1925. године, и монографију једног рударског села објављену 1952. године. Обе су специфичне по тематици у словачкој етнологији: у првој је проучавано село чији су становници Хрвати досељени у јужну Словачку, док је у другој реч о рударском селу Жакаровце. Међутим, већу традицију у Чехословачкој имају комплексне етнолошке монографије о појединим областима (на пример о Моравској Словачкој, Хорњацко, Хорехроние итд.). Залажући се за *историјску методу*, али не упуштајући се у питање њене примене у конкретним околностима, аутор сматра да ова метода налази најбољу примену управо у регионалним комплексним етнолошким монографијама или, пак, у таквим монографијама о поједином селу, насупрот монотематским проучавањима поједине етнографске појаве на одређеној територији, пошто таква проучавања — сматра писац — не пружају праве могућности примене историјске методе.

Студија Арнолда Нидерера садржи разматрање конкретних резултата емпиријских *истраживања промена* у једном селу 1967. године, које се упоређују са стањем утврђеним у њему 43 године раније. Полазна хипотеза, сачињена пре почетка испитивања тога села (Bessans), да су се у њему у назначеном периоду догодиле дубоке промене, није била у свим тачкама потврђена у току непосредних теренских проматрања. Село је променило свој облик у простору: од збијеног села (Haufendorf) постало је низно село (Reihendorf); по изгледу кућа подигнутих после другог светског рата пре је личило на радничко насеље него на село. Променила се структура пољопривредних површина и врста стоке коју локално становништво

узгаја (смањен број крупне стоке, а повећан број ситне стоке). Међутим, испитивачки су изненађено констатовали да није сасвим напуштено заједничко становање људи и животиња под истим кровом у зимском периоду, што је објашњено суровом зимом и слабим могућностима загревања просторија за становање; очуван је велики део сељачких обичаја; традиционална женска ношња је у употреби о неким празницима. У погледу миграција становништва карактеристично је да се велики број раније одсељених становника села, који су били запослени по градовима, као пензионери враћају у село и поново одају агро-сточарској делатности. Писац сматра да на овакву, у ствари привремену емиграцију има утицаја режим непокретности, који у моменту смрти родитеља обезбеђује сваком детету једнак део. Занимљиво је да писац на крају помиње као посебну одлику менталитета становништва Бесана „скоро потпуно одсуство способности за кооперацију”, потврђујући то чињеницом да да ју Бесанци већ више пута покушали да створе у селу кооперацију у жељи да се окрену развијању туристичке делатности, али увек без успеха.

*
* *
*

Као што се види из изложеног, у наведеним студијама научника из више европских земаља о проблемима етнологских проучавања села, са једним изузетком, доминира тема проучавања села у трансформацији, односно у процесу промена које традиционалном селу доносе различите нове облике друштвеног живота и нове етнографске одлике, у замену за оне традиционалне које нестају. Свим националним етнологијама поменутих земаља наметнули су се сложени методолошки проблеми у проучавању села данашњице, па се, како изложени кратки осврти на сваку поједину студију показују, у различитим земљама пошло мање или више и различитим путевима у постављању непосредних циљева проучавања села садашњице, било да је то стварање основе за једну модерну етнологску теорију, или израда синтеза и руралних типологија етно-социолошког карактера, или стварање могућности за свесно усмеравање развика сеоске заједнице у трансформацији, итд. Међутим, сви аутори поменутих студија, независно један од другог, посредно или непосредно, указали су на неопходност потврђивања потребе за етнологским проучавањем села у садашњости, јер историјска компонента у етнологском разматрању друштвених појава, односно истраживање генезе појава, својствено етнологској методи, омогућава овим проучавањима један много шири поглед него што то дају сами за себе резултати социографских, демографских, географских и других проучавања села, која већ имају своја посебна места у науци.

Миљана Радовановић

V. Rus: RAZVOJNE POSEBNOSTI MAJHNEGA NARODA

(Развојне особености малог народа, Problemi br. 91—92, Ljubljana 1970, str. 20—38.

У последњој деценији оживљава интересовање за народ као посебан друштвени феномен. О томе нас обавештава литература буржоазних и марксистичких аутора, који са различитих позиција претресају питања народа, људских група, националних држава, језика и културе. Свакако је то последица новог таласа национализма, који се појавио као покрет за враћање ка истинском човеку, као алтернатива за отуђивање од оних вредности и традиција које угрожавају носиоци интернационалног капитала при оснивању наднационалних тржишта, где би појединац постао само робни потрошач. Људске масе не желе бити манипулисане, те се све више противе таквим алијенацијским струјама и при томе посебно предњаче млађе интелектуалне генерације развијених земаља; овом се покрету придружују поједини новији народи које спутава неоколонијализам¹ и мањине, којима су, у оквиру већ признатих класичних народа, приписали пропаст.²

Такође и наша литература у последњем раздобљу обраћа више пажње овом питању. Изграђена су два потпуно супротна гледишта. Прво гледиште заступају идеолози технократско-бирокупатског грађанства, који под изговором утилитаризма покушавају да уклоне све оне вредности народа које по њиховом схватању коче развитак Словенака ка бржем укључивању у међународну поделу рада. При овом радикалном одстрањивању „табуа“ прошлости, изводе ревизију већ познатих и признатих историских факата; тако устанак 1941. године не приказују као победу,³ већ већ као досада највећи пораз у словеначкој историји и као судбоносну грешку, која нас је удаљила од прошлости, од Европе. Пошто смо напустили Европу (читај: Аустрију) и тиме се одрекли силе (моћи), оном агенсу који је императив нације, заправо и нисмо народ.⁴

Носиоци оваквог схватања о словеначком народу иду и даље, те у смислу рационализације предлажу укидање неких централних институција и подупиру начела према којима се свако може слободно одлучити за онај народ и средину која му пружи боље могућности

¹ D. Vejnović, *Afrički nacionalizam*, Ljubljana 1971, str. 14.

² Напомена: то се односи пре свега на Баске, ита., те на Словенце у Бенешкој Словенији и у Корушкој.

³ Напомена: устанком 1941. године постали смо, први пут у нашој историји, субјект у Европи, са партизанским начином ратовања па смо изабрали онај начин отпора, којег мали народ може успешно водити против великих суседа; према V. Rusu, *Razvojne posebnosti majhnega naroda*, Problemi br. 91—21, Ljubljana 1970, str. 26.

⁴ J. Messner: *Nehumano marnavanje u Wtatenbergu*, Naši razgledi br. 20, Ljubljana 1971, str. 613.

за сопствени развитак. Оваквим саветима поборници потрошачке цивилизације не само што шире дефетизам у властитој кући већ покушавају и да ликвидирају словеначки народ, пре него што су нестали они материјални узроци због којих је настао и објективно вршио своју друштвеноекономску функцију. Таквим схватањима се придружују онима који су — због нетачног тумачења лозинке Комунистичког манифеста, да радници немају домовине, па им не можеш узети оно што немају — мислили, да после великог Октобра неће бити више народа и националне свести.⁵ Међутим, зар се није догодио сасвим супротно? Тек је социјалистичко друштво као асоцијација непосредних произвођача и слободних управљача први пут у историји омогућило развитак и потпуну афирмацију народа. Друго гледиште подвлачи да би било веома опасно преузети туђа мишљења пре него што смо их потпуно усисали и прожели, те оплеменили својим интелектом. Мора нам бити јасно да се као малени народ, који је у фази потпуне друштвене модернизације, не може тек онако укључити у развијенију средину других народа, а да при томе не изгубили своју индивидуалност.⁶ Студију *V. Rusa Razvojne posebnosti tajhnega naroda*, такође прожимају овакве позитивне мисли. Посебно нас интересује поглавље о архетиповима, то јест о историјско детерминисаном склопу (саставу) норми, начина и облика владања, који су карактеристични за већи део популације. Писац тврди да су те норме тако рећи наслеђене, па их је веома тешко утврдити; међутим, пошто оне делимично усмеравају социјалне активности, морамо их узети у обзир при дугорочном развоју друштва; прво стога што им се морају све планске друштвене мере у неколико прилагодити да не би биле унапред блокиране свестраним отпором људских маса. Друго, што су архетипови важни и стога што су све друштвене промене лабилне и подвргнуте регресивним процесима, уколико не утичу на поступну метаморфозу националних архетипова. Као пример ових констатацијама писац описује неке ознаке владања, за које сматра да су историјски детерминисане и тако масовно присутне у спонтаној друштвеној активности. Аутор студије наводи онај архетип који је повезан са аутономистичким и партикуларистичким тежњама самоуправне праксе те му можемо наћи трагове у историји Јужних Словена. Тако историчар М. Кос наводи: „По исказу историчара из 6. и 7. столећа Јужних Словена одувек живе у демократији, немају за владара једну особу, него живе без власти у међусобној мржњи, не знајући за војнички ред. Врховног и заједничког водства такође не познају, сва јавна питања, угодна и неугодна, решавају заједнички”. Аутор даље цитира: „Ова племенска демократија која је била смешта слободарства и патернализма, одржавала се и у каснијим генерацијама, јер се све донедавна није конституисала властита народна држава. Овај архетип неминовно знатно утиче на самоуправну пра-

⁵ Marx — Engels, *Manifest komunističkne partije*, Ljubljana 1947, стр. 35.

⁶ V. R. u. s., *Sadašnji međunacionalni odnosi u Jugoslaviji*, Гледишта бр. 5—6, Zagreb 1971, стр. 760.

ксу, на њену формацију и деформацију. Није случајно што се код нас тако жилаво одупиру свакој световној власти и где појам децентрализације има необичну вредност. Тежња ка децентрализацији није само реакција на сталинизам и етатистички централизам педесетих година, већ представља манифестацију стално присутног националног архетипа".

Све наведене констатације само су делимично тачне, јер би после толиких столећа баш те партикуларистичке ознаке морале неколико оублавити. Било би нужно додати још неколико фактора који су омогућили континуитет и јачање ових ознака владања вековима све до данас. Ове импулсе треба тражити у анархистичким околностима наше прошлости и у природногеографским својствима већине земљишта Јужних Словена.

Када износимо те историске околности мислимо на раздобље турске владавине, када је босфорски болесник почео нагло да пропада; његова је власт слабила удаљеношћу од Цариграда, а јужно од Саве и Дунава, у Динарском планинском систему, осећала се снажније дуж главних комуникација, у градовима, варошицама и тамо где је било више турског и исламизираног становништва. Међутим, тај се елемент у последњој фази распадања царства све мање покоравао централној власти, док се на крају није скоро потпуно одвојио. Ради заштите пред супарницима и пред онима које су утњетавали, ови насилници су градили посебно утврђене стамбене зграде, зване куле. Из њих су се веома успешно одупирали непријатељима помоћу слугу и приврженика.⁷

Анархија и недостатак сигурности највише су погодили онај део нашег становништва који је био уручен експлоатацији и насиљу узурпатора власти трулог турског феудализма. Из извештаја географа Ј. Цвијића, који је посетио Баковицу пре 1912. године, док је још била у турским рукама, видимо колика је била безбедност у онашњој држави. Чувеног географа морао је спроводити наоружан пратилац све до граница суседне махале, где га је предао другом да не би излагао опасности свој живот и живот угледног госта. Не треба се чудити што се у таквим приликама, где је народ био препуштен самом себи, развио култ ношења оружја, јер је то стварало осећање сигурности и доносило углед.⁸

Партикуларизам и аутономизам, који су продубљени и конзервирани историјским околностима, оснажени су посебним природногеографским ознакама Балканског полуострва. Његове северне меће потпуно су отворене према Панонској низији и великим граничним рекама које извиру у средњој Европи. Прометно отворенији и природно приступачнији је источни и централни део Балкана, просечен уздужним и попречним удолинама и путевима, који га повезују са суседним морима и земљама. Потпуно је другачији његов западни део, испуњен млаћим Динарским системом. Ова планинска пречага

⁷ Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Загреб 1922, стр. 370.

⁸ Dobrica Ćosić, *Poročilo člana misije poveljstva za zbiranje strateških podatkov*, *Obzornik* br. 6, str. 407.

састоји се из више паралелних гребена и високих површи, које раздвајају долине врло стрмих страна или дубоке и увек затворене карсне депресије. Ово планинско подручје одувек је значило озбиљну препреку за све појаве кретања и утицаја из суседства⁹; међутим, наше га је динарско становништво задржало јер је увидело да се у његовом подручју увек може наћи понешто хране за стада оваца и уточиште пред непријатељем. У случају опасности, динарско је становништво без већих потешкоћа прелазило стрме клисуре, те се са површи на површ, као са одскочне даске, лако кретало свим правцима, избегавајући опкољавање прогонилаца, све док му се није пружила прилика да зада непријатељу, као у IV и V офанзива, одлучан противудар.

Баш овакве или сличне рељефне ознаке владају од Љубљанске и Толминске котлине до Колубаре и Ибра, те од Саве до Јадранског мора, стварајући, посебну природну средину, која својом затвореношћу утиче на физиологију и психологију човека, тако да развија необично јаке индивидуалистичке особине и без суделовања друштвених чинилаца.

Када се бавимо ознакама и облицима владања, који су такоређи наслеђени, морамо се помирити чињеницом да нам је немогуће стварати историју према личним жељама или постављеним циљевима, јер смо зависни од околности које смо затекли, које су нам дате и створене традицијом.¹⁰ Због свега тога културно-просветне и друштвено-политичке организације и установе имају посебну улогу да онај детерминисани склоп норми и владања, који коче наш напредак, поступно уклоне и тако омогуће развитак такве друштвене категорије која ће по својим вредностима и циљевима превазићи класичан народ, те се развити у смислу интеграције друштвеног рада и свести.

Жељко Кумар

D. Vejnović: OD PLEMEN DO NARODOV V AFRIKI, izd. DZS u Ljubljani 1971, str. 270.

Наша публицистика показује у последње време више интересовања за национална питања. Тиме покушава да испуни празнине у стручној литератури која расправља о проблемима афричког национализма, последњег континента на коме уз нашу присутност настају нови народи као наставак оног процеса који је започео у Европи у 18. и 19. столећу.

⁹ Напомена: исто као под бр. 7, стр. 26—35.

Управо стога подручја је и докторска дисертација Д. Вејновића *Афрички национализам*, коју је 1971. године објавила DZS у Љубљани под насловом *Od plemen do narodov v Afriki*.

Први део књиге је теоријске природе. Ту писац одређује појам народа онако како га схватају поједини буржоаски и марксистички аутори. На више страница, претреса формирање нација у садашњем свету под окриљем различитих друштвено-економских уређења, и подвлачи нужност индивидуалног развитка сваког посебног народа, јер се његова борба за ослобођење врши у специфичним друштвеним околностима. Баш те околности их присиљавају да се ослободилачке силе не држе познатих догми и стереотипних начина борбе, већ за сваки пример одабирају посебан метод који ће их водити до победе и решења народног питања.

У другом делу аутор излаже историјски преглед афричког национализма и афричке националне свести, од њеног рабања у раздобљу колонијалног ropства, и доцније, у посебним условима економске експлоатације.

У трећем делу дисертације упознајемо прошлост и географске карактеристике земаља источне Африке: Кенију, Замбију, Тангањик, Уганду и Родезију. Ту нас обавештава о првим појавама отпора источноафричких народа колонијалном поробљавању, приказује социјалну структуру и кретања у оквиру афричког трибалистичког друштва.

Четврти део књиге претреса оне организације из којих су се развиле и поред необичних тешкоћа саме борбе, бројни народноослободилачки покрети. Аутор излаже историјски преглед ових покрета и њихово садашње стање па констатује да су се развијали у сасвим другачијим друштвеним и политичким околностима него што их познајемо код европских народа. Писац посебно наглашава да успеси народноослободилачких покрета афричких народа доказују нетачност и тезе оних марксиста који су почетком овог столећа догматски одредили онај слој (класу) народа, који ће за сва времена бити покретач и водећа сила ослободилачких покрета.

Дело Д. Вејновића није само опширна и темељно написана тудија о настанку и развоју афричког национализма, него и означава даљи успех и афирмацију метода научног социјализма при испитивању питања народа уопште. Књига садржи 270 страна и подробну биографију, али јој недостаје географска карта источне Африке, која би била веома потребна за боље разумевање и праћење грабе.

¹⁰ К. Марх, *Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparte*, Zbrana dela, I zvezek, Ljubljana 1950, стр. 298.

L'UDOVA KULTURA V KARPATOSCH. Ethnographia Carpatica.
Издање Словачке академије наука. Братислава, 1972, стр. 382 +
122 илустрације

Овај обимни и лепо уређени зборник садржи скоро све реферате (укупно 30) одржане на конференцији Међународне комисије за проучавање народне културе у области Карпата, у Смолењицама 1967. године. Ток Конференције и преглед раније делатности Комисије, од оснивачког састанка у Кракову 1959, као и задатке који предстоје, приказао је у уводном чланку редактор Зборника Јан Мјартан. Осим тога, из његова излагања јасно се виде циљеви, програм и структура Међународне комисије (*националне секције* чине етнологи и фолклористи из земља које, више или мање, припадају карпатском подручју: Пољске, Чехословачке, Мађарске, Совјетског Савеза, Румуније, Бугарске и Југославије; њихове *поткомисије* се баве посебним проблемима и стварни су носиоци ових проучавања).

На челу Зборника је студија Беле Гунда из Дебрецина (*Kultur-morphologische Probleme in den Karpaten*). Аутор излаже своја методолошка гледишта, а затим осветљава неколико проблема, као што су: улога географског фактора у народној култури Карпата, „радна етногамија“, систем великих породица, жене као чувари традиција, путујући трговци и занатлије — преносиоци културних добара. На крају, Гунда закључује да је карпатска област сачувала извесне културне елементе праисторијске Европе, па је затим била стециште различитих култура, словенских и несловенских, и да су се у њој, на тим основама, развиле културе које имају своје народне специфичности. — Јан Пододак (Братислава) у свом богато илустрованом прилогу (*Niektore problémy porovnávacieho štúdia ľudových kultúr karpatskej oblasti*) расправља о компаративном проучавању Карпата у вези са етничком структуром пастира полуномада, који су под именом Влаши (Valachi), Rutheni, Rasciani у 15. и 16. веку продирали у источну Словачку: „даљом колонизацијом у правцу западних Карпата латински термин Valachi није више означавао припаднике једнога етника него припаднике пастирске професије, без обзира на њихово порекло“. — Проблемима проучавања народне културе у пољским Карпатима бави се Мјечислав Гладиш из Кракова (*Z problematyki badawczej w Karpatach polskich*), задржавајући се, у првом реду, на објављеним резултатима истраживања. — Милован Гавац (Загреб) посветио је своју студију питању судбине елемената народне културе (*Po stopách kulturních proudů v oblasti Karpat*). Анализом лексичког материјала из словенских језика и румунског односно немачког језика, а који се односи на живот пастира, текстилну технологију, ношњу, аутор прати културне струје у вези са миграцијама становништва према Карпатима: немачког — са запада, и хрватског, српског, бугарског

— са југа; али то нису само непосредни утицаји суседа једних на друге него културни токови, понекад из далеких изворишта, са Оријента, који су се преко Балканског полуострва преливали у карпатску област. То ипак не значи, примећује аутор, да су Карпати „календоскопски збир разнородних елемената ванкарпатског порекла, наношених разним културним струјама; међу њима су и они елементи који се могу сматрати карпатским, без обзира на њихово давнашње порекло”. — Предлог Христа Вакарелског из Софије (*По проблемите за изучавање на планинската народна култура в карпатско-балканската област*) да се приступи изради лексикона народне културе планинских система Карпата и Балкана, који би обухватио целокупно термилошко богатство ових области, систематизовано (материјална, духовна, друштвена култура, евентуално и уметничко изражавање) и пажљиво обрађено, свакако заслужује пажњу. — Овој групи може се придружити и рад Брониславе Копчинске — Јаворске (Лођ) јер се бави теоријским поставкама компаративних проучавања у Карпатима. Ауторка указује на значај синхроне и дијахроне анализе материјала, као и на проблеме који захтевају удруживање метода истраживања (*Przydatność określonych metod badawczych w problematyce karpackiej*).

Остале реферате у Зборнику могућно је сврстати у неколико група, које одговарају, углавном, темама рада појединих поткомисија. Тако једну групу, на пример, чине радови посвећени појединим темама у вези са животом пастира, технологијом и, неминовно, терминологијом, у којима има и ширих захвата у компаративно проучавање народног живота планинских региона. Њихови аутори су: Персида Томић из Београда (*Установа бачија у карпатској области Југославије*), Васил Маринов из Софије (*Parallelismes ethnographiques dans la vie productive et la culture materielle de l'élevage des moutons dans la région Carpatho — balkanique*), Ана Ковалска-Левшица из Кракова (*Hodowla kóz jako jeden z elementów tradycyjnej kultury karpackiej w Polsce*), Ева Доривалска из Лођа (*Badania nad pasterstwem i gospodarka polaniarska na Żywiecczyźnie*).

Многобројнија је група реферата о народној архитектури и становању у карпатској области. Ако се пође од насеља, онда на прво место долази рад Соње Ковачевичове из Братиславе (*Sidelné typy v slovenskej časti Karpát*). Аутор констатује три пута насеља у словачком делу Карпата, анализира их и закључује да то нису изоловане него заједничке појаве на карпатском подручју, као резултат деловања културних и државно-политичких фактора, те важе за све народе који ту живе већ више од хиљаду година. — До сличних закључака, у односу на нека основна питања народне архитектуре, дошли су и други истраживачи: Јуриј Григоријевич Хошкo из Лавова (*Народное строительство в украинских Карпатах XVI — XVII вв.*), Јозеф Түрзо из Мартина (*L'udové staviteľ'stvo v Zamataguri*), Јан Кантар, такође из Мартина (*L'udová staviteľ'stvo a byvanie na Orave*), Соња Швецова из Прага (*Význam Malých Karpat pre formu a názvoslovie ohnisk na juhozápadnom Slovensku*). — Посебну пажњу привлачи рад Вацлава

Фролеца из Брна (*K problematice karpatsko-balkánských vztahů v lidovém stavitelství*). Аутор указује на низ питања из односа балканске и карпатске народне архитектуре (историјска, етничка, терминологија) у вези са миграцијама, у првом реду са „влашком колонизацијом“ и њеном донекле хетерогеном етничком структуром, као и на утицај турске и аустријске окупације ових области, и уопште државе као институције, имајући у виду да су, уз све то, границе културних појава колебљиве и да се не поклапају са етничким и језичким границама. Фролец, даље, упозорава на важност проучавања односа у архитектури између сеоске и варошке куће на Карпатима и на Балкану, залажући се за комплексно проучавање специфичних проблема. — Такође је интересантан прилог Вилема Пражака из Прага (*Der Einfluss der walachischen Kolonisation auf einige wichtige ethnographische Erscheinungen in der Wohnweise des ostlichen Gebiets der CSSR*). Пошто је констатовао да Чехословачку чине две велике етнографске области, од којих се западна ослања на западну и средњоевропску сферу, док источна област чува трагове утицаја са Истока, аутор разматра „влашку колонизацију“ са Балканског полуострва, која има извесне специфичне црте и под чијим је утицајем дошло до неких појава које нису познате у западном делу Чехословачке, на пример, дводелна кућа са „димњациом“. — Савременим променама у народној архитектури бави се Марија Гладишова из Кракова (*Przeobrażenia w budownictwie ludowym w Karpatach Polskich w latach 1946—1967, na przykładzie Beskidu Śląskiego*). Она у своме реферату приказује промене у народној архитектури пољског дела Карпата у распону од двадесетак година и чиниоце који их условљавају (међу њима су административне мере, планирање насеља и куће, везе са урбаном и индустријализованом средином, употреба нових материјала у грађевинарству, пораст животног стандарда, итд.). Нове куће не одговарају традиционалним моделима, оне и у погледу конструкције и ентеријера речито говоре да нагло нестају разлике у начину живота становника сеоских и градских насеља, што грађевинарству даје нов полет.

У уској повезаности са радовима из претходне групе су и прилози који се баве проблемима заштите споменика народне архитектуре *in situ* и музеја у слободном простору. Њихови аутори су стручњаци из Чехословачке: Соња Ковачевичова (*Muzea ľudovej architektury v prírode v slovenskej časti Karpat*), Јозеф Варжека из Прага (*Nové záměry výstavby Valašského muzea v přírodě v Rožnově p. R.*), Штефан Мрушкович из Мартина (*Výskum ľudového staviteľstva a bývania v československej časti Karpát*).

По броју реферата у Зборнику, народно стваралаштво (ликовно, усмено и музичко) знатно је мање заступљено него материјална култура, али и они заслужују пуну пажњу читалаца. Прилог Рихарда Јержабека (Брно) посвећен је ликовним представама из пастирског живота на вертепима, које су у 19. и 20. века израђивали ткачи у Френштату (*Pastýřské motivy v malovaných betlémeh z Moravského Valašska*). Јержабек их критички оцењује, тражећи у њима докумен-

тарну вредност, локално и временски одређену. Његов закључак је да је већина ових слика проблематичне вредности; у погледу ношње, на пример, оне имају само допунску вредност, јер су на средини између иконографије школованих сликара и графичара и верних народних сведочанстава. Ова анализа оповргава доста укореењено схватање да реалност приказа редовно расте са његовом старином. — Соња Ковачевичова је из ове проблематике изабрала надгробне споменике, које су у току последњих 200 година израђивали од дрвета и камена народни мајстори у словачком делу Карпата (*L'udové náhrobníky v slovenskej časti Karpát*). Ауторка је подробно приказала места сахрањивања, начин обележавања гробова, обичаје који се одржавају, као и њихову идејну основу — веровања у загробни живот. Говорила је и о променама које се јављају као последица промена у економском и друштвеном животу становништва испитиваног подручја; између осталог, надгробни споменици данас величином, обликом, натписима и украсима све више показују економску ситуацију породице умрлог, а занатске радионице су потисле народне клесаре и дрводеље, чија је уметност била једноставна, али пуна индивидуалних решења. Трећи реферат из ове групе посвећен је народном накиту (*Slovenské lidové šperky*). У њему Хелена Јонова (Праг) разматра три типа словачког народног накита (класични, од месинга, рад самоуких мајстора, затим занатске радове од сребра и најновију бижутерију машинске израде). Сасвим разумљиво, ауторкина пажња се зауставила на првом типу, његовом материјалу и технологији, карактеристикама, и тај се накит може сматрати специфичним за подручје северних Карпата. — Из области усменог народног стваралаштва, и то прозног, у Зборнику има неколико прилога. Дагмар Климова — Рихнова (Праг) на примерима четири групе легенди о Татарима и Турцима, раширених у западним Карпатима, расправља о теоријским питањима и закључује да је тешко наћи специфичан карпатски сиже у народној прози овога подручја; пре се може говорити о локалним верзијама шире познатих сижеа (*Mezižánrové vztahy v oboru lidové pověsti v materiálech o Tatarech a Turcích v západní karpatské oblasti*). — Одржиху Сироватки (Брно) хајдучки феномен у прозног предању послужио је за танану анализу и закључак да је у пратипу хајдука садржано оно што ће се у каснијим верзијама развијати у два правца: карпатски хајдук је оличење борца за социјалну правду, док је у другим крајевима наглашена црта отимача, разбојника, али те две линије нису развојене него су често испреплетане и између њихових представника нема антагонизма (*K interpretaci zbojnické pověsti*). — Народном прозом се бави и Вјера Гашпарикова (Братислава), која на примеру приповетке о Турчину и лепој Катарини осветљава процес адаптације мотива у вези са питањем специфичног фолклорног стваралаштва у области словачких Карпата (*Adaptácia látok s historickou tematikou v oblasti slovenských Karpát*). — Морфолошкој анализи народних приповедака, са елементима сујеверја, посвећен је прилог Бохуслава Бенеша из Брна (*Morfologická analýza pověrečných povídek z Bílých*

Karpat). — Зборник се завршава исцрпним рефератом Душана Холог (Брно) о развиту народне музике у источној Моравској и Словачкој и улози циганских капела. У Моравску су Цигани почели да стижу у 15. веку са Балканског полуострва, и њихови први утицаји осетили су се у музичком животу преко племићких дворова. Аутор им признаје значајну улогу у развиту ритмичке, хармонске и колористичке функције гудачких инструмената, чему је допринео и њихов сразмерно висок технички ниво као извођача (*K otázce vývoje sdružených hudeb na východní Moravě a na Slovensku*).

Ако би се на крају овога сүвише кратког приказа богате садржине Зборника радова о проучавању народне културе Карпата могло нешто закључити, била би то, пре свега, констатација да су истраживања шта је карпатска народна култура дала велики број драгоцених фактографских, а такође бројних теоријских чланака и студија, у којима се, поред већ сада значајних резултата, стално истиче тежња да се ниједна појава не посматра као изолована и а priori аутохтона карпатска, него у ширем оквиру заједно са другим, особито суседним планинским и низинским областима, не испуштајући из вида оно што је данас специфично карпатско (или је то било у неком другом временском раздобљу). Захваљујући активности Међународне комисије за проучавање народне културе карпатске области, већ је много постигнуто, али је, по мишљењу свих истраживача, још више остало да се уради.

О. Младеновић

Др. Мирослав Драшкић: НАРОДНЕ НОШЊЕ СЕВЕРНЕ БОСНЕ II издање Музеја града Зенице, Радови IV, Зеница 1972, стр. 183, 16 карата, 14 табли и 57 фотографија (уредник Ф. Ибрахимашић)

Проучавање наших народних ношњи одавно је привукло пажњу истраживача живота и народне културе. Приступило се том питању разнолико, тако да би се и по предмету и по методу обраде могла сачинити обимна библиографија. У тој библиографији, по мом мишљењу, угледно место припада књизи Мирослава Драшкића, која је у издању Музеја града Зенице и под уредништвом Фикрета Ибрахимашића, објављена под горњим насловом. Наиме, у односу на своје претходнике и савременике, који се баве проблемима народних ношњи, М. Драшкић је унео неке нове димензије за проучавање не само ношњи већ и појединих етнолошких појава и проблема, који имају шири научни значај. Уосталом, то се уочава већ на први поглед из самог садржаја.

М. Драшкић *Распрострањеност, типску припадност и анализу кроја и облика одевних елемената народних ношњи северозападне Босне* (с. 13—14) и приказује ову проблематику кроз: *Ношњу динарских области — динарски тип* (с. 15—28), *Ношње панонских области — панонски тип* (с. 29—33) и *Ношње средње Босне — подтип динарског типа* (с. 34—40). У другом делу књиге М. Драшкић приступа *Компаративном и историјском разматрању одевних елемената*, груписујући их у две групе: А) *Женска ношња* (с. 41—123) и Б) *Мушка ношња* (с. 124—173) са илустрацијама. На крају је краћи *Закључак* (с. 175—178) и резиме на немачком језику (с. 179—183).

Читаоцу се одмах намеће чињеница да је М. Драшкић у овој студији (која са његовом првом књигом чини целину) народну ношњу проматрао као нужну, практичну потребу, указујући на њену технолошку и функционалну страну. Паралелно са овим М. Драшкић је нешто више нагласио и истакао људске чињоце у условљености народне ношње, разматрајући их у комплексу климатских, економско-историјских и социјалних прилика.

У расправи о којој је реч, М. Драшкић је приказао ношњу не само као степен културног развоја појединих друштвених заједница него управо као творевину преко које се могу пратити етнички процеси који су се у прошлости дешавали код појединих мањих или већих етничких заједница.

Полазећи од конкретног, микрорегионалног истраживања, М. Драшкић је прешао на разматрање и повезивање појава у макрорегијама, културним и географским. Издвојио је динарско, јадранско, панонско и карпатско подручје као основне области и културноетничке сфере. У објашњењу појединих појава и предмета, поред теренског уочавања, служио се, ради утврђивања континуитета, археолошким материјалом, историјским подацима и ликовним изворима (фреске, бакрорези и друго). Мада је у свим случајевима тумачењу појава прилазио опрезно, анализирајући и ценећи све елементе који би могли допринети потпунијем сагледавању и решењу проблема, ипак се уочава доста наглашено понирање у археолошки материјал и извесно предимензионирање неких тзв. „карпатско-кавказских елемената. Упркос томе, М. Драшкић је уочио да се процес акултурације словенских етничких заједница, који се одвијао на широј територији Балканског полуострва и југоисточне Европе, није претворио у супротности културних елемената исте врсте али различитог облика, састава и назива, већ је довео до потенцирања сличних традиција које су продужиле живот многим елементима, спречиле њихову битнију промену и нестанак.

Приступајући проблему ношњи комплексно, па унеколико и интердисциплинарно, М. Драшкић је овим делом ушао у временско и просторно разматрање, на први поглед ситних, али за науку, посматраних у контексту, веома значајних одевних елемената.

Петар Влаховић

Др Рајко Веселиновић: ИСТОРИЈА ОСТОЈИЋЕВА

од најстаријих времена до краја 1964. године са 22 табеле и 21 сликом у тексту. Матица српска. Одељење за друштвене науке, Нови Сад 1970.

По свом научном значају и садржини књига др Р. Веселиновића „Иторија Остојићева“ заслужује посебну пажњу стручњака који се баве проблемима етничког и историјског развоја Војводине.

Аутор је ово дело посветио успомени преминулих родитеља и свом родном месту. Испорпан списак коришћених извора и литературе, са детаљно наведеном археолошком документацијом посебно истиче студиозност и савесност аутора у праћењу људске културе и историјског развоја насеља Остојићева од првих појава људских активности до најновијег времена. На тај начин аутор је интердисциплинарном методом обухватио проблем настанка и развоја једног насеља у Војводини, у коме је оцртана управо историја етничког, културног и политичког развоја целокупног војвођанског подручја.

Уводни део студије обухвата проблеме односа природне средине и човека од праисторије до средњег века, које аутор документује археолошким материјалом и аутентичним архивским изворима и литературом. У другом одељку аутор посматра развој Остојићева у периоду средњег века и феудалне управе из времена српског државног живота, затим из периода туђинске (турске и аустријске) управе, све до револуције 1848. године и укидања феудализма. У склопу историјско-политичких догађаја из овог широко захваћеног раздобља, аутор је посебно издвојио као значајан фактор миграционе процесе, етничка и демографска кретања, процесе етничких симбиоза хетерогеног становништва насеља кроз векове, који су се јављали као одраз општих етничких кретања на тлу данашње Војводине у посматраном историјском периоду.

За етнолошка проучавања Војводине од посебне су важности питања и аутентични извори о којима аутор расправља у вези са старословенском топономастиком, хидронимима и оронимима, који упућују на значајне закључке о етничком развоју не само Остојићева него и ширег подручја у наведеном историјском раздобљу. Посебно детаљно излагање о административним поделама и њиховим променама од средњег до прве половине 19. века указују такође на главније етапе етничког развоја Остојићева и Војводине у целини, нарочито у периоду туђинске турске и аустријске владавине.

Као историчар, аутор не занемарује једну од главнијих компоненти историјских истраживања — историјску перспективу етничког развоја војвођанских насеља. Етнички развој Остојићева аутор је пратио од појаве његових првих прастановника континуирано кроз средњи век, па све до последњих деценија двадесетог века, дајући на

тај начин, научно документовани и високо стручно оцењен пресек културног и етничког развитка овог насеља, које припада најстаријим насељима у Војводини. У овако широком захвату аутор прати занимање становника Остојићева и основе њихове целокупне материјалне културе у врсменски дуготрајном и врло бурном раздобљу, уочавајући при том све важније промене, етничке, историјско-политичке, и социјалне разлике и осцилације. На исти начин аутор је третирао и проблеме из области друштвеног живота, посебно из сродничког циклуса. Аутор је као историчар нарочито оцењивао вредност народне традиције и предања у историјски истраживањима ове врсте.

Миграције, нарочито однос досељеничког и стариначког слоја становништва Остојићева у историјској перспективи, аутор је посебно зналачки и документовано анализирао и повезивао са свим важнијим историјско-политичким моментима, кроз све главније историјске епохе.

У овој студији етнологичари могу да користе драгоцене податке о врстама људске активности и начина привређивања, исхрани, одевања, фолклорних елемената у народним предањима, па све до неких веровања и обичаја везаних за историјски и политички развој Остојићева од 11. века па до последњих деценија. Тако напр. аутор пружа значајне податке о најстаријим и новијим врстама риболова, као једне од старих и главнијих грана занимања не само Остојићева, него и читавог војвођанског подручја, затим о лову, па о земљорадњи и главним пољопривредним производима у народној исхрани, затим, о занатима, изградњи станишта, о домаћем животу и стандарду домаћинства у насељу у периоду турске и аустријске управе, па све до краја 19. века.

Све ове појаве народног живота и културе, као и све главније одлике историјско-политичког развитка, аутор је анализирао детаљно у појединим историјским етапама. У овом другом одељку студије аутор је излагања поделио на следеће пододељке : на период под влашћу средњовековне Угарске од 11. века до 1552, до пада под Турке; период тимарско-спахијске турске управе до 1716. и период аустријске феудално-апсолутистичке управе од 1718. до 1779; и раздобље од увођења жупанијско-феудалног уређења до револуције у Угарској.

Трећи одељак аутор је посветио политичким догађајима у време револуције у Угарској 1848/49. године и укидања феудализма, а у четвртом је детаљно разматрао прилике у Остојићеву у периоду када је створено Војводство Србије и Тамишког Баната до Аустро-угарске нагодбе 1848—1867.

Четврто поглавље осветљава период развоја Остојићева у капиталистичком периоду од 1848—1918. У овом раздобљу су од значаја крупне економске промене, унапређење пољопривреде и урбанизација сеоских насеља, у оквиру административне поделе, што се посебно одразио у етничким, демографским и социјалним кретањима.

Пети одељак обухвата развој Остојићева у оквиру нове политичке поделе, у југословенској држави између првог и другог свет-

ског рата 1918—1941. Шести и последњи одељак приказује развој Остојићева у социјалистичкој Југославији после другог светског рата, од 1941—1944, у коме су се извршиле крупне и значајне не само историјско-политичке, и социјално-економске, него и етнолошке промене на подручју Војводине, посебно Остојићева.

Посебно су драгоцени подаци које је аутор на основу аутентичних извора изложио у приложеним табеларним прегледима као: преглед броја сесија у Остојићеву из 1836—1845. по аграрним приносима; преглед производа пољопривреде и заната од 1781—1834; преглед трговачке робе (за исхрану, одео и др.), о подели земљишног фонда, као и спискова заробљеника и погинулих, и остали прилози).

У свим поглављима аутор је посебну пажњу посветио праћењу просветног развика и професионалних односа у Остојићеву у периоду тубинске управе и после ослобођења, у периоду између првог и другог светског рата, и у периоду социјалистичког друштвеног развика.

У своме закључку аутор је отворио перспективе развоја Остојићева у условима борбе за социјалистички преображај, и тиме управо истакао значај проучавања историјског развоја насеља у процесу динамичних животних услова, у коме главна улога припада човеку, активисти, а ти ме и етничким одликама становништва, као носилаца историјских догађаја и културног развоја.

Видосава Стојанчевић

ОДГОВОР НА КРИТИКУ СРПСКОГ МИТОЛОШКОГ РЕЧНИКА

(Драгољуб Драгојловић, Критички осврт на Српски митолошки речник, Гласник Етнографског института, Београд 1973, XIX—XX)

Критички осврт Д. Драгојловића заслужује одговор у првом реду због неких начелних питања о којима су нужно морали водити рачуна и аутори Речника. Нека питања, тешкоће и дилеме изложио сам у чланку *Тешкоће и проблеми у изради Српског митолошког речника* (Књижевност, Београд 1971, 10), којим очигледно наш критичар није упознат, па ћу стога морати укратко да поновим неке констатације.

Прије свега, без потребе да формално наводим имена бројних аутора, (како то ради наш критичар), морамо утврдити да су, историјски гледано, разна друштва имала или и данас имају своју вјерску идеологију и праксу, и да мит представља само специфични дио ове идеологије, како по свом облику, тако и по својој генези и функцији. Досадашња проучавања су показала да вјерска идеологија

(заједно са митом или митологијом) сачињава саставни, иманентни дио одређеног друштва. Маркс, на примјер, истиче како стара грчка умјетност „претпоставља грчку митологију, тј. природу и друштвене облике који су већ и сами прерађени народном фантазијом на несвесно уметнички начин. То је њен материјал. Не свака која било митологија, тј. не свака која било несвесно уметничка прерада природе (укључујући у ово све предметно, дакле и друштво)“. (Увод у критику политичке економије, Београд 1949, 46). По савременим истраживањима не само несвесна прерада природе и друштва, јер је митологија, као вјерска идеологија, у разним друштвима имала и своју одређену функцију.

Стара митолошка школа XIX вијека (Grimm, Fr. Max Müller, M. Breai, de Gubernatis) у суштини је изједначавала мит са народном религијом, па је метологија, као научна дисциплина, уједно обухватала мит са народном религијом. Ова је концепција оставила видних трагова до данашњих дана. Тако савремени научник Е. Тонела (Ernest Tonnelat) у приказу религије старих Германа констатује како њемачки научници већ одавно разликују „ниску“ од „високе“ митологије (богова), а Вилхелм Шмит (W. Schmidt) истиче да митологија природе „има значајно мјесто, а често и доминантно, у религијама индоевропских народа“. Стога Шмит на крају и закључује да религије индоевропских народа представљају „примјер природно-митолошке религије или митологије природе“.. (W. Schmidt, Manuale di storia comparata delle religioni, Brescia 1949, стр. 31). На тај су начин и неки старији (L. Leger, *La mythologie slave*, A. Brückner, *Mitologia slovjanska*) као и неки савремени научници (E. Gasparini, *Questioni di mitologia slava*) потпуно изједначавали митологију и народну религију словенских народа. У приказу извора и у засебном прегледу рада на пољу словенске митологије и сам Нидерле је на тај начин изједначио митологију са народном религијом старих Словена. С друге стране, приказујући изворе за проучавање митологије словенских народа, Нидерле истиче да словенска митологија нема таквих извора какве за индијску, грчку и германску митологију представљају стара епска дјела. А по резултатима дотадашњих проучавања (Афанасјев, Буслајев, Крек, Черни, Хануш, Нодило) он је оцијенио да је митолошки фолклорни материјал „за стару словенску митологију безвриједан“ (А. Нидерле, *Слованске старожитности*, д. II, св. 1, стр. 15—17). Слично мишљење исказали су и неки савремени научници. С. А. Токарјев констатује да стара словенска митологија, на жалост, уопште није сачувана, иако је вјероватно постојала (*Религија в историји народов мира*, Москва 1964, 191). На другом мјесту Токарјев је критички приказао рад старих руских митолога, дајући уједно негативну оцјену фолклора као извора и указујући на огромне тешкоће у проучавању ове материје (*Религиозније вјерованија восточнославјанских народоѡв*, стр. 3—19). На исти начин и Борис Еиберг, професор Универзитета у Страсбургу, каже да нас „потпуни недостатак словенских мотива лишава драгоцјених обавјештења“ (B. O. Unbegaun, *La religion des anciens Slaves*, Paris 1948, *Mana* III, стр. 391).

А када је ријеч о миту и религији код Срба, у основи исто мишљење исказао је и М. С. Филиповић када је писао да „та грађа није поуздана, особито она у стиховима, тзв. митолошке песме“ (Зборник Матице српске, серије друштвених наука, св. 6, стр. 1).

Полазећи од оваквих оцјена и с обзиром на богатство „ниже митологије“ (виле, субаје, вјештице, вампири и сл.), као и на трагове „више митологије“, сачуване у вјеровању о неким светитељима, предложили смо да *Српски митолошки речник* уједно садржи и елементе мита и народне религије у најширем смислу. При томе, како се може видјети из *Увода* и мог чланка *Стара српска религија и митологија*, ми смо стару српску религију схватили историјски као предхришћанску, природну религију, како је сличне религије дефинисао и Маркс (због тога што у највећој мјери одражавају однос према природи), у ствари као родовски, родовско-племенску религију старих Срба и Црногораца, из времена прије формирања класних друштава и држава. Тако је отприлике дефинисао и Веселин Чајкановић као религију старих Срба „пре VII, делимично до XII в.“ (Год. Н. Чушћа, Београд 1932, XLI, стр. 167 и д.). Природно, као најважнија питања наметнули су се проблеми извора, саме материје и методологије.

Д. Драголовић нам је у највећој мјери замјерио оваку концепцију Речника, сматрајући да је Речник требало радити на основи грабе из средњовјековних, старозавјетних, црквених, апокрифних, манихејских и богумилских и других извора, и то у првом реду филолошком анализом самих имена тих митских бића или митолошких појава. Међутим, већ је историчар К. Јиречек утврдио да о старој српској религији, из доба погаништва, у историјским изворима једва има понеки податак (*Историја Срба*, Београд 1922, 1, стр. 116—132). Истог је мишљења био и В. Чајкановић, када је, пред више од три деценије, писао: „Несавремено је радити само са текстовима и проучавати их, и нелогично примењивати искључиво историски и филолошки метод проучавања у науци којој скоро у потпуној мери недостају писана документа из времена паганизма!“ (О српском врховном богу, Београд 1941, стр. 48, моје подвлачење). Овађе Чајкановићев израз *историски* очевидно треба схватити у значењу *историографски*, јер он уједно констатује како је наука о религији, и поред недостатка историјских извора, ипак „у могућности да другим путевима дође до потребних сазнања и донекле реконструира нашу митску прошлост“. Нав. дјело, стр. 3). А скоро десет година раније Чајкановић је закључио да су „данашњи српски обичаји поуздан извор за испитивање прошлости. Они су уосталом, за стару српску религију, *готово и једини извор*“. (Год. Н. Чушћа, 1932, XLI, стр. 168, моје подвлачење).

То је била и наша полазна основа приликом израде Речника, која није само наша, јер је она уобичајена у историји природних, родовско-племенских религија, за чије изучавање недостају писани извори. Већ стари британски научник В. Робетсон Смит, којег Малиновски назива оснивачем вјерске антропологије, није проучавао

утицај Библије у било којој религији, већ је обратно жртву код семитских народа настојао да објасни на основи анализе обичаја старих израелских и арапских племена. На тој основи изградио је теорију о жртви тотемског поријекла, због чега је био изведен пред црквени суд и присиљен да напусти катедру, под оптужбом да скрнави Библију. (W. Robertson-Smith, *Lectures on the Religions of the Semites*, London 1889). На исти начин и један од његових сљедбеника Ц. Фрезер није проучавао утицај Старог завјета и хришћанства у некој народној религији већ обратно. У свом обимном дјелу *Фолклор у Старом завјету* настојао је да старозавјетне вјерске елементе објасни на основи народних предања (J. G. Frezer, *Folklore in the Old Testament*, 3 т., 1919).

Према томе, и питање извора и саме материје за проучавање старе, предхришћанске српске религије, поставља се сасвим друкчије него што је то замислио Д. Драгојловић. У цјелини, сва та средњовјековна мистика, на којој инсистира наш критичар, сва та старозавјетна-хришћанска, апокрифна, манихејска традиција нас није занимала, јер не спада у стару, предхришћанску, предкласну, родовско-племенску српску религију и митологију, како су то оцијенили и Чајкановић и Јиречек који је одаучно порицао вриједност хришћанских легенди и апокрифа, грчкоисточне скаске и бајке, као извора, јер се „из њих не може склопити систем јужнословенске митологије“. (К. Јиречек, нав. дјело, стр. 116). Стога, и када смо проучавали народну митску традицију о појединим хришћанским светитељима, па и о неким историјским личностима (св. Сава, Краљевић Марко и др.), у њој смо тражили елементе старог предхришћанског вјеровања. Тако ради и С. А. Токарјев када проучава вјеровања источних Словена, а ми смо се у томе највише ослањали на истраживања Чајкановића који је оправдано сматрао да у народној традицији о појединим светитељима „са највећом вероватноћом можемо рачунати да ћемо наћи остатке старинског пантеона и усломена на њ“. (О срп. врхов. богу, стр. 5).

Из свега је тога јасно да смо ми изградили сасвим друкчију концепцију Речника, нимало произвољну, већ полазећи од наше и од свјетске научне традиције, као и од савремених схватања и метода у историји религија и етнологији, о чему ћу нешто рећи и на крају. А када је ријеч о конкретним примједбама, онда морамо указати да међу њима има и нетачних или научно неоснованих, па и сасвим тенденциозних. Прије свега, Речник није могао да ријешити све проблеме који се данас јављају у проучавању старе српскерелигије и митологије, већ је, поред свих слабости, пропушта и грешака, могао углавном да сумира досадашња достигнућа. Исто тако он није рађен на некој широј компаративној основи, јер Речник није студија, нити је за то било услова. Као примјер навешћу примједбе у вези са појмом *јаје*. У српском и црногорском народном вјеровању о јајету ја нисам успио наћи везу са космогонијским митовима, па их стога нисам ни наводио, али у мојој каснијој студији *Значај словенско-балканске и кавкаске традиције у проучавању старе словенске ре-*

лигије (Годишњак АНУ, Сарајево, XI) овом питању посветио сам неколико страна, гдје сам компаративно изложио космогоничке и антропологичке митове, као и нека друга вјеровања о јајету, али у сасвим другој вези, преко вјеровања о змијама и неких особитих обичаја, што у обради једног појма у Речнику није било могућно. Исто тако о *јајету*, тек на основи анализе археолошког материјала (сибирског, скитског, словенског, кавкаског и балканског), затим у вези са руском и кавкаском народном традицијом, као и обичајима са јелењим маскама, могао сам поближе одредити суштину вјеровања о јелену (Год. АНУ, Сарајево, X, стр. 201—204). У примједби о арх. Гаврилу критичар каже: „Аутори, даље, говорећи о Арханђелу Гаврилу (стр. 7), тврде да је он преузео улогу Дабога“. У ствари, нико од аутора то не *тврди*, већ П. Ж. Петровић узгред и са оградом каже: „Постоји мишљење да је хришћански Арханђео преузео улогу словенског Дабога“, (највјероватније Чајкановићево, али у сваком случају нечије мишљење, не наша тврдња). А из цијеле наше обраде појма *арх. Гаврило* јасно је изражен сукоб арханђела и Дабе, односно Бавола који му је греном и табане закачио. У поређењу са евроазијским митовима особито је наглашена лунарна природа арх. Гаврила, и то као лунарног претка или прародитеља.

Поред осталог, наш критичар пише и ово: „Једна просто несхватљива омашка аутора јесте тврдња да је врзино коло (стр. 79 — 81) настало по имену средњовјековног мафионичара Вергилија, а у вези са мотивом о тринаестој школи“. Када се критичар већ послужио таквим стилем и таквим тоном (са очитим намјером да компромитује Речник и његове ауторе), онда је и мени „просто несхватљиво“ да један критичар таквих претензија не зна да је то (та омашка) у ствари објашњење познатог филолога *Ватрослава Јагића* (Старине, 3, 266). Критичар затим излаже друго објашњење, али не наводи чије је, тако да испада као да је његово, а у ствари ради се о објашњењу француског научника Вајана (*André Vaillant*, Прилози за књижев., језик, ист. и фолклор, Београд, 22, 245—255), које нам заиста није било познато. Међутим, научник таквог формата, као што је Петар Скок, у свом *Етимологијском рјечнику*, без икаквог чуђења и згражања, у обради појма *врзино коло* највише простора даје наведеном Јагићевом објашњењу, које потврђује и Мажуранић: „Зато сам од старијих својих упамтио да *Врза*, *Врга* није нитко други него римски пјесник *Вергилиј*, по средњовјечној науци вјештац, пророк, поглавито у чарању и магији“. Ипак, каже на крају Скок, „вјероватнија је етимологија *Vaillanta* да се у том називу крије старословенски (црквенословенски) деформирани назив *Белзубуба*, који гласи *Верзиул*, *Верзил*...“ За Скока, дакле, само *вјеројатнија*, а не коначно утврђена етимологија, па бих ја и данас навео оба тумачења. (Нажалост, у вријеме израде Српског мит. речника још није био објављен Скоков *Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика*). И најзад, зашто бисмо као изворни појам, у Речнику родовске, предхришћанске српске митологије наводили кананског „бога муха“ *Баал-Зебуб-а*, који је прешао у јеврејску традицију, а затим и у хриш-

ћанску, под именом *Белзебуб*, владар Бавола, — како то захтијева наш критичар!

Да би показао наше „потпуно непознавање лингвистике“, Драгојловић наводи термин *стун*, који аутори Речника, наводно, доводе у везу са старословенском „речју стуб“, иако, по његовом мишљењу, „међу њима нема ништа заједничког“. Међутим, у Скоковом Етимологијском рјечнику ријеч *стун* је засебно и опширно обрађена, и то као балтословенска, свесловенска и прасловенска, у којој је индоевропски каријен *st(x)el* — „поставити“, проширен с помоћу *n* или *b*. Према томе или се ради о критичаревој крајњој тенденциозности или из свега избија његово заиста „потпуно непознавање лингвистике“. А стварно, у С. М. Речнику није наведена никаква етимологија, нити је уопште вршена лингвистичка анализа ријечи *стун* (јер то није ни био наш задатак), већ је само уз њу, у даљем тексту, у загради написано (*стуб*), јер се негде и тако каже, а затим и за објашњење о каквом се предмету ради. У нашој обради наведена су религиозна значења (религиозне функције) овог предмета, по историјским изворима, по народним обичајима и топонимији. А занимљиво је да објективна наука и са гледишта лингвистике нашем Речнику придаје одређену вриједност, иако то није била наша амбиција. Тако лингвиста Петар Шимуновић у чланку *Топонимастика и питање језичких прежитака на Балкану*, излажући у 9 тачака програм истраживања, под тачком 3 дословно каже: „Треба исписати предславенске ономастичне базе, које се налазе у грађи Академијина рјечника, у Српском етнографском зборнику, у Српском митолошком речнику и у Скокову етимологијском рјечнику хрватскога или српскога језика“. (Годишњак АНУ, Сарајево IX, стр. 193).

Потпуно се слажем са мишљењем Д. Драгојловића „да у јужнословенском митском наслеђу значајну компоненту представља старобалканско митско наслеђе“, и да то наслеђе у народној религији балканских Словена треба посебно проучавати, али не на такав начин како то он ради. Драгојловић, на примјер, тврди да *Баба* „није никакво божанство плодности, како то тврде аутори Речника, него божанство ветра код балканско-анадолских народа“. Прије свега, то није само наша, изворна тврдња, што би сваки критичар нашег Речника морао знати, јер се ради о основном познавању материје и досадашњих научних објашњења. Објашњавајући природу и функцију *бабе* у покладним сватовима, Чајкановић је упоређује са грчком *Хером* у „светим свадбама“, и са германском *Нертм*. „Према томе, писао је Чајкановић, бака би овде била или какав демон вишег степена... или би чак била какво старинско (данас депосидирано) божанство пољске плодности, нешто као *Тетга Mater* или можда као грчка *Димитра*...“ (Год. Н. Чупића, Београд 1932, XLI, стр. 197—198, у С. М. Речнику наведено у обради појма *покладни сватови*). Ово значење веома је јасно и сликовито изражено у бугарском обичају *кукера*, гдје *баба* упрегне двојицу *кукера* у рало, па симболично изоре бразду и посије живото. Овађе је досљедно изражена плодотворна, мађијска функција *бабе*, и то тако живо, да је Фрезер у

њој видио сеоски прототип Деметре. (М. Арнаудов, Студији врху бугарските обреди и легенди, Софија 1972, II, стр. 94, 95—102). Милан Будимир предпоставља да се и у имену *Дајбабе* за једну пећину близу Титограда сачувао траг протословенског *Баба*, односно *Дајбаба* из словенског брачног пара *Дајбог* — *Дајбаба*, који је замијенио старијег *дједа* и *бабу* из опште индоевропског култа предака. Он затим спомиње и култ *Бабе* код старобалканских и староанадолских Бруга, „који очигледно указује на митријархални, односно матрилинеарни поредак предкласичних балканаца“. У овом имену Будимир налази архетип *ке* (*ко* — *ба ба*, „магна матер“, који би одговарао варијантама Кибелина имена *Кирарас*, *Сотбабус*). (М. Будимир, Протословенски и староанадолски Индоевропљани, Зборник Филозоф. факултета, Београд 1952, стр. 259. Са балканских источника, Београд 1969, стр. 190. У СМ речнику наведено у обради појма *баба*). Сва наведена објашњења доследно у нашој митској *баби* виде женско божанство плодности, као што су *Терра Матер*, *Магна Матер*, *Деметра*, *Кибела*. Уз то могу споменути и честе називе *житна баба*, *житни дјед* за ознаку демона пољске плодности, познате у словенских народа, као и *камене бабе* са рогом у руци, као симбол плодности, нађене у јужној Русији и даље у „евроазијској степи, преко Кавказа, све до Монголије“ (R. Pettazzoni, L'onniscienza di Dio, Finaudi 1955, стр. 367). Према томе, нисам ја тако слијепо навео значење *бабе* као божанства плодности, како то наивно мисли Д. Драгојловић, нити постоји икакв озбиљан разлог да се у овом лику *бабе* (наравно митске, са старим балтословенским називом *баба*) сагледа божанство „ветра Трачана и Египћана“ и све оно друго што о томе наводи Драгојловић.

На исти начин Драгојловић открива нашу крајњу некритичност у тумачењу термина *Добо*, полазећи од „једне заблуде В. Чајкановића који није знао...“ Прије свега, ми нисмо тумачили „термин“ *Дабог* већ његов лик, његове атрибуте и функције. А затим, све, дословно све што сам написао о *Дабогу*, узео сам из Чајкановићевих радова, које наш критичар очито не позна. Међутим, са тим *Дабогом* ни лингвистички ствар није тако једноставна како то приказује јавности наш критичар. У филолошкој науци још увијек је спорно питање везе између назива руског бога *Дажбога* и јужнословенског *Дабога*, *Дајбога*, а у историји религија прилично је спорно и њихово значење. Име *Дабога*, *Дајбога* из српске народне традиције Јагић, Крек, Махал и Бернекер доводили су у везу са руским *Дажбогом*, а на истој основи и неки други научници његов су лик објашњавали као бога даваоца у значењу *divitias dans* или *deus dator* (Miklosich, Krek, Brückner, Јагић, а од новијих и такав ауторитет као што је Васмер. А. Ниедерле, нав. дјело, стр. 110—111. В. Пизани, Tascchi Venturi 1971, II, стр. 386). Б. О. Енбегон *Дажбога* објашњава као *deus dator*, ако се ријеч *бог* схвати као божанство, или као *dispensator divitarium*, ако се термин *бог* схвати у првобитном значењу *богатства*. (В. О. Unbegaun, нав. дјело, стр. 403. В. Пизани побија ову етимологију, а исто тако и М. Будимир, који *Дајбога* објашњава као персонификацију небеског оца, што је са гледишта историје религије неодрживо,

а исто тако и лингвистички, јер је небески бог у индоевропским језицима означен заједничким коријеном *div.* (М. Будимир, Са балкан. источника, 189. W. Schmidt, нав. дјело, стр. 29, 1280—130).

Из свега овога види се веома јасно да су лингвистичка објашњења веома спорна и још увијек недоказана. Али, у сваком случају и лингвистика и етнологија имају довољно доказа да је прасловенска ријеч *бог* првобитно значила *земаљско добро, роба, срећа* (П. Скок), а из овог значења развила су се и божанства, карактерисана као као богата: индијски *Bhaga*, ирански *Vhaga*, фригијски *Zeus Bagaïos*, словенски *Бог(у)*, како констатује В. Шмит. И совјетски научник С. А. Токарјев словенску ријеч *бог* такође објашњава у првобитном значењу — *срећа, успјех*, па наводи као примјер и пољску ријеч *zboże* у значењу — *жито, љетина*, као и лужичку *zbožo, zbože* у значењу — *стока*. Он предпоставља да су „током времена“ она значења изражена у лику неког духа који доноси успјех. А на основи лингвистичке и етнолошке анализе Еве Гаспарини закључује да су Словени створили ријеч *бог* (према иранском *bagas*) у значењу „посјетиоца кућа и даваоца богатства“ (II *matriarcato slavo* 1973, 535). Према томе, ипак се на крају крајева ради о неком богу даваоцу, без обзира на сва друга натезања око имена *Дабог, Дајбог, Дажбог*, која у ствари досада ништа нису успјели да поуздано објасне.

У вези са старобалканским Дабом, Давом, каже даље наш критичар, „стоји и народно веровање о сребрном цару (стр. 272), чији култ код Срба аутори потпуно произвољно доводе у везу са немачким рударима или сматрају да је старословенског порекла“. А у ствари ово је само један пријмер из којих се види како критичар изврше и нетачно приказује ствари. Под појмом *сребрни цар* аутор (П. Ж. Петровић) дословно каже: „Једни писци указују на то да су тај назив унели немачки рудари...“. Аутор се очигледно ограбује и само наводи мишљење неких писаца, па затим наставља на исти начин: „Има писаца који поузданије доказују да је мотив старословенског порекла“. Према томе, аутор је само навео разна *туђа* (не своја произвољна!) мишљења, да би на крају закључио „до В. Чајкановићу“. Па гдје је ту произвољност? Очигледно у нашег критичара.

Даље Драголовић критикује ауторе Речника што, говорећи о вили, „полазе од застарелог мишљења Л. Нидерлеа и Ф. Миклошича, не знајући да вила припада митологији балканско-анадолских народа“. Лексичке везе између ријечи *самовила, Семела, Сибила* и сл., које он наводи, у ствари представљају само лингвистичке хипотезе или у најбољем случају само тезе (јер има и друкчијих мишљења), које нам не могу открити суштину и генезу вјеровања. П. Скок истиче код ријечи *вила* разлику између сјеверних и јужних Словена у семантичком погледу, па закључује да ријеч нема „поуздане етимологије“. У ствари у овој примјер показује како лингвистика не може *сама* да ријешава проблеме из области историје религија и етнологије, јер то и није њен предмет ни њен задатак. Она може помоћи, понекад и одмоћи, да се ријешу неко питање, али га никада не може поуздано објаснити.

дано и до краја сама ријешити, јер религија, како је речено, представља вјерску идеологију и праксу одређеног друштва, а не језички феномен!

У цјелини, суштински и формално, ова критика Речника полази од схватања и метода праисторичке, већ давно превазиђене филолошке школе у проучавању историје религије, која се заснивала на принципу: *nomina — nomina*, то јест на тези да једино језичке везе откривају религијску везу и суштину вјерских феномена, особито митских бића и богова. На тај су начин поистовјеђивани: Varuna и Uranos и Saranyas, Hermes и Sarameyās, Kentaurōi и Gaudharvas, и сл. Ова филолошка школа XIX вијека (Fr. Max-Müller и др., заједно са наведеним словенским филолозима, све до Јагића и Маретића), која, како видимо, и данас има сљедбеника код нас, по мишљењу познатог лингвисте и етнолога В. Шмита, „била је ограничена искључиво на проучавање филолошке грађе, не обазирјући се довољно на остале културне факторе, међу њима и материјалне”. (W. Schmidt, нав. дјело, стр. 28—29). Дакле, и патер В. Шмит морао је признати значај проучавања материјалне условљености, ако желимо да откријемо генезу и суштину вјерских феномена, а Маркс на једном мјесту истиче да је „свака историја религије некритичка ако не узима у обзир ову материјалну основицу” (Капитал, I, стр. 298). Савремена проучавања историје религије убједљиво показују да се вјерске појаве не могу објаснити њиховим парцијалним, изолованим проучавањем, изван вјерских комплекса који представљају историјски настале цјелине у датим друштвеним условима, а исто тако ни без проучавања материјалне и друштвене основе ових процеса, која најдубље одређује и уједно открива поријекло и суштину самих вјеровања и обичаја.

Драгојловић побија моју оцјену о мјесту и значају анимизма и мађије у старој српској религији, али без икакве конкретне анализе богатог материјала, који он назива етнографским и оцјењује потпуно безвриједним за проучавање старе српске религије. На исти начин он констатује да српску религију сачињава врло сложена и комплексна митологија која није резултирала из анимизма, него из култа предака, „како је то у своје време убједљиво доказао В. Чајкановић”. Међутим, историјско мјесто и значај анимизма и мађије у историји религија наука је већ утврдила, као што је утврдила и ограниченост култа предака. (W. Schmidt, нав. дјело, стр. 55—65, 45—53. С. А. Токарјев, Раније форми религији). Критикујући манистичку теорију Херберта Спенсера, В. Шмит наглашава да не постоји религија која би се састојала искључиво од култа предака, већ напротив, култ предака сачињава само један дио религије. Исто тако С. А. Токарјев сматра да култ предака не представља ни универзалну, и што је особито важно, ни првобитну појаву (Раније форми религији, стр. 266). У оправданост Чајкановићевог свођења готово цијеле старе српске религије на култ предака већ су давно посумњали неки научници (П. Богатирев, В. О. Unbegaun, нав. дјело, 422), а Миленко С. Филиповић, сигурно добар познавалац ове материје,

дословно је исказао слиједеће мишљење: „Без претеривања се може рећи да мађиско-анимистичке претставе и радње преовлађују над свим осталим компонентама народне религије Срба и њихових суседа. Нема сумње то су и најстарији елементи”. (Зборник Матице српске, серије друштвених наука, св. 6, стр. 5). До оваквих закључака и ја сам дошао на основи конкретне анализе веома богатог материјала, у низу вјерских комплекса, како се може видјети из мојих радова објављених још од 1940. године па до данас.

Међутим, Драгојловић потпуно пориче сваку вриједност етнолошке грађе и на крају закључује: „Сваки покушај да се напише митологија српског народа на основу новије фолклорне грађе биће унапред осуђен на неуспех, као што је неминовна судбина и ове књиге”. Ради прецизности треба утврдити да изразом „фолклорна грађа” критичар у ствари означава етнолошку грађу. Стога, одмах морам рећи да у свјетској науци владају потпуно супротни принципи који се примјењују како на Западу, тако и на Истоку. Досадашњи развитак историје религије и етнологије показује да се суштина, генеза и функција митских бића и богова, посебно култова и обреда, чак и у религијама *богатим писаним изворима*, могла објаснити тек на основу проучавања савременог етнолошког материјала, претежно сабраног од посљедње четвртине XIX вијека па до данас. Да би објаснио неке значајне појаве, особито у старој римској религији (наслијеђивање Дијаниног свештеника у Арипији), затим у религијама старих предњоазијских народа (Атис, Адонис), у религији старог Египта (Озирис, Изиде) и Грчке (Дионис, Деметра, Персефона), Џејмс Џорџ Фрезер је на основи савременог етнолошког материјала написао чувено дјело *Златна грана* (The Gold Bough), у десет томова, и дјело *Адонис, Атис, Озирис*, у два тома. Да не бих парадно наводио имена огромног броја научника, рећи ћу само да је етнологија, почевши од Е. Б. Тејлора, седамдесетих година прошлог вијека, па до Диркема, Ибера и Моса, В. Шмита, А. Јенсена, Леви-Брила, Бр. Малиновског, С. А. Токарјева, и безброј других научника, без обзира на правце, теорије и методе, проучавала и данас проручава вјерске феномене, посебно у родовским, природним религијама, на основи претежно савременог материјала. Осим неколико путописа и нешто ранијих извјештаја неких мисионара, сва је ова грађа претежно сабрана у XIX и XX вијеку. Али Драгојловић не одређује научну вриједност етнолошке грађе по њеном садржају, по њеној друштвено-историјској суштини, већ по времену када је забиљежена (Какво механичко схватање историјског развоја и односа!) Он не схваћа да се друштвено-историјском анализом може сагледати суштина и генеза појава, и то у историјском тоталитету, онако како су оне настајале и дјеловале. А данас, историјски мање или више досљедно, тако раде истраживачи првобитних религија (природних, родовских) а проучавање друштвене условљености појава и процеса, како истиче Малиновски, постало је „лајтмотив савременог истраживања”. С. А. Токарјев наглашава да једино друштвена страна религије, која непосредно одражава организацију друштва, одређује облик и степен

историјског развита сваке религије (Раније форми религији). А добро је познато, још од Маркса, да је идеологија, особито вјерска, конзервативна и да се далеко спорије мијења него што се мијења производна технологија, па чак и у новим дрштвеним односима. А српска народна вјеровања и обичајна пракса, још у XIX вијеку затечени су као цјелина, и то у живо, у пуној својој функцији, као индивидуална, и особито као породично-задружна и сеоска колективна обичајна и обредна пракса. Захваљујући великом броју вриједних скупљача грађе, и затим радовима С. Тројановића, Т. Р. Борђевића, В. Чајкановића, М. Филиповића, Б. Дробњаковића и других, настојали смо да сагледамо цијеле комплексе вјеровања и обичаја, а гдје је то било могућно, и њихову непосреднију друштвену суштину, која их најбитније и одређује.

Према томе, Српски митолошки речник не представља никакву азбучно срећену грађу, како то замишља Д. Драгојловић, јер је анализом комплекса вјеровања и обичаја требало најприје издвојити главније појмове и затим их обрадити, према стању наше науке, и природно, према нашим личним могућностима. Тај посао је трајао годинама, а коначно срећивање појмова по азбучном реду свршили само за пола дана. Наравно, коликогод у цјелини представља синтезу, као и сваки рјечник ове врсте, и СМР је нужно раћен аналитички, тако да је сваки појам засебно обраћиван, чиме су неизбјежно разбијене цјелине. И веома је тешко било ускладити овај однос између појмова и цјелина којима они припадају у једном оваквом Речнику, који у сажетом виду представља у ствари приручник са најбитнијим информацијама.

Драгојловић је у заблуди и када оцјењује да је митолошко наслеђе, по старословенским компонентама, исто, идентично у свих Јужних Словена. Напротив, поред специфичности словеначке вјерске традиције, као и оне панонских Хрвата, не може се говорити ни о јединственој традицији балканских Словена, јер се у ствари ради о различитим вјерским синтезама. Битније разлике подударују се са језичким (и дијалекатским) разликама, тако да се низ особитих и подударних појава среће у традицији југоисточних Срба, Бугара и Македонаца, док се западно од границе косовско-ресавског говора (са изузетком неких архаичних обичаја у Црној Гори и код приморских Хрвата) јавља знатно друкачија традиција. Историјски гледано, права одражава основе неке матријархалне културе, на којој се првобитно развијала, а у много чему је била трако-румунској традицији. Друга, да је сасвим условно назовем динарском, има својих специфичности и у земљорадничким, и особито у обичајима насталим на сточарској основи. У овој, са изузетком области зетских говора, више патријархализованој традицији, могу се назрети и неки илирски утицаји. А у цјелини тешко је извајати старословенске компоненте, јер се ради о специфичним словенско-балканским синтезама.

Стога, на крају можемо закључити да је, поред свих могућних слабости и недостатака у Српском митолошком речнику, Д. Драгој-

ловић својом критиком у много већој мјери приказао своја застарјела и ненаучна схватања него сам Речник. А озбиљна и прогресивна научна (и не само научна) јавност из тога може уједно да процијени на којим је принципима и са којом методологијом било *рискантније* правити С. М. Речник.

Широ Кулишић

Др Љубо Михаић: ПЛАНИНЕ ПРЕЊ И ЧВРСНИЦА СА БОРАЧКИМ ЈЕЗЕРОМ, ЦЕНТРИ ЗА РЕКРЕАЦИЈУ (Издавач Скупштина општине Јабланица, 1973, стр. 1—452, са 252 фотографије, карте и скице у тексту)

Прошло је више деценија откако је кршна Херцеговина изгубила једног, а добила другог свог географа — теренског истраживача. Први је био Јевто Дедијер, а други Љубо Михаић. Овај други написао је током последњих десета година седам обимних књига о свом завичају, у којима је изложио огроман број научних чињеница и анализа физичко-географског, друштвено-географског, културно-историјског, туристичког и етнографског карактера. Једно од тих дела је и књига *Планине Прењ и Чврсница са Борачким језером, центри за рекреацију*.

Пошто је подробно проучио 71 објављено дело и пропешачио ове две изузетно кршевите и тешко проходне планине, Михаић је приступио обради сакупљене научне грађе. У првом поглављу (стр. 15—257) он је детаљно изложио географске особености ових планина: положај и саобраћајну повезаност; геолошко-геоморфолошке предиспозиције за развој туризма; планинске опасности; вегетациони покривач и вертикалну биљну зоналност; хидрографске погодбе за развој туризма (њих је требало изложити пре вегетационог покривача); Прењ и Чврсница као ловиште. Друго поглавље књиге посвећено је махом „катовима сеоских насеља и културне вегетације” (стр. 258—269), треће — бројним културно-историјским споменицима: средњовековним градовима, стећцима, споменицима из народноослободилачке борбе и градским насељима у подгоринама ових планина (стр. 297—390). Четврто и последње се зове *Прилази на Прењ и Чврсницу*” (стр. 391—438); већи део овог поглавља има више алпинистички карактер и могао се изоставити.

Када се пажљиво прочита ова изузетно садржајна књига, човек се помало збуни. Са дубоком искреношћу он пожели да каже оно што је написао један од њених рецензената: „Све до данас не бих могао вјеровати, да је, без бројних екипа, великих средстава и дужег рада, било могуће прикупити, средити и презентирати оволику и овако разнолику грађу...” Михаић је, ипак, успео да сакупи енергију и да за

релативно кратко време напише књигу — енциклопедију о једном од највиших делова Херцеговине. У овом делу најпре пада у очи огромна документација о клими двеју планина; ту су хиљаде цифара, бројни графикони и дијаграми и још бројнија запажања аутора о појединим метеоролошким елементима, о наглим временским променама својственим високим планинама. Аутор је на неколико страница изложио изванредна запажања о утицају температуре и неких других метеоролошких елемената на људско здравље. Чак се потрудио да јасно разлучи погодне од непогодних метеоролошких елемената за туристички боравак на овим планинама. Ни у једној географској студији објављеној последњих петнаестак година на српскохрватском језику не могу се наћи тако детаљна разматрања дејства ултраљубичастих и инфрацрвених зракова на људски организам. У том разматрању Михаић је био и преопширан: после свега што је изложио, дао је посебан пододелак о значају сунчања на планинама (стр. 99 и 100), као и низ података о снежном покривачу и дужини скијашке сезоне (стр. 111 и 112). Уобичајену шему научне обраде метеоролошких елемената он је освежио одељком *Прогнозе времена према народном предању* (стр. 141 и 142). Потом следи анализа *Планинских опасности*, једног питања коме су до сада посвећивали пажњу само спортисти, шумари и по који планер. На десетак страна (142 — 152) Михаић даје масу животно корисних обавештења о настанку невремена у планинама, о усовима, урнисима, плазевима, магли, привиђањима, обурвавању камења, губитку оријентације, малаксалости људи, итд.

Са етнолошког становишта су корисни одељци у којима аутор описује гостопримство херцеговачких горштака, а нарочито она места у књизи на којима се износе запажања чобана о стоци и њеном понашању пред настанак невремена, у време врућине, суше, током путовања итд. Михаић је стрпљиво бележио легенде прењских горштака о постанку имена Коњиц, Борачко језеро, Главатичево и Рибари. Споменимо још исцрпна разматрања проблематике стећака у подгорини ових двеју планина.

У раду који је крпат подацима и анализама неминовно се мора поткрасти и понеки пропуст или недостатак. Тако се при пажљивом читању ове књиге најпре запажа преопширно описивање појединих геоморфолошких целина: кањона Херетве, Дољанке, Диве Грабовице и др. Овај део разматрања понегде има бедекерска обележја. Даље се примећује да аутор диференцира климатске појасеве према висинским катовима рељефа (чак и према крашком кату који није распрострањен само на одређеним висинама), а говори се и о утицају геолошког састава на климу, што није сасвим неопходно. Аутор без потребе и преопширно пише о општепознатим питањима као што су: температурна инверзија, инсолација, ваздушни притисак, влажност ваздуха идр. Он одваја усове од лавина — а то су два назива за исту природну појаву (стр. 144). Унеколико је створена збрка појмова „плазеви“, „плазине“ и „сипари“ (стр. 150). Изгледа да је Михаић унео у ову књигу део свог текста из раније објављеног чланка *При-*

родни услови за развој дивокоза на Чверници и Прењу. У кратком одељку *Народни обичаји* (стр. 287—290) не излажу се обичаји, већ начин прерађивања млека на катунима.

Аутор, познат не само као искрени родољуб него и као врло заслужни јавни радник и добротвор, објавио је и неколико стихова на почетку ове књиге. Завршно поглавље, пак, посветио је епопеји наше ослободилачке борбе. То је несумњиво корисно. Међутим, у једној научној или научно-популарној публикацији није место стиховима. Њих је требало објавити на другом месту.

У овом делу наилазимо на извесне податке о некадашњем караванском саобраћају и старим хановима на путевима који су водили преко планинских врлети. Одмах после тога наилазимо на неколико кратких пасуса о железничком и аутомобилском саобраћају. За једну географску студију важније су данашње него некадашње функције, па је савременом саобраћају требало посветити много више пажње.

Општи утисак о овоме делу је повољан. Недостаци које смо споменули не умањују битне вредности овог рада, који је писан са наглашеном љубављу према херцеговачким планинама и планинцима. Можемо само пожелити да се још понеко поведе за овим вредним истраживачем наших планинско-крашких регија.

Милорад Васовић

KOROŠKA IN KOROŠKI SLOVENCİ (Zbornik poljudnoznanstvenih in leposlovnih spisov, izdanje „Obzorja”, Maribor 1971, str. 1 — 389).

Недавно је наша јавност први пут добила прилично свеобухватну књигу о Корошкој и Корошким Словенцима, у којој се на језгровит начин приказују географске одлике, историјски развитак, језик и књижевно-уметничко стваралаштво корушког становништва. Уредник др Владимир Клеменчић умео је не само зналачки да постави концепцију овог вредног зборника него и да окупи на сарадњу 43 угледна научника и књижевника, који су годинама проучавали ову религију.

Колико нам је познато, ово је прва публикација у којој је на научан и истовремено популаран начин обрађена готово сва друштвено-географска и историографска проблематика Корушке. Стога већина чланака, поготову географских, представља посве нове прилоге проучавању ове регије, па ћемо се на овом месту дотаћи њихових основних резултата.

У чланку академика Светозара Илешича први пут можемо, на једном од наших језика, да прочитамо нешто више о предеоно-географским разноликостима Корушке. Један од твораца модерне словеначке географије, Илешич је успео да на десетак првих страна овог зборника рашчлани мозаични склоп корушких предела и да укаже

на зоне проходне или затворене, на подручја према којима конвергују важније долине као природни пролази, па и на помицање међе словеначког народа током новије историје. У чланку о настанку рељефа Целовечке котлине, Иван Гамс је синтетизовао досадашње резултате својих и туђих геоморфолошких проучавања, указујући на утицај климатских промена на ерозивне процесе, посебно на појаву ледничке ерозије током плеистоцена, која је управо у Корушкој имала велике размере. Јакоб Медвед, анализирајући пољопривреду у Корушкој, установљује најпре да више од 1/3 површине Корушке представља високопланинско земљиште, око 1/5 котлинско, а остало отпада на средогорје. Такви топографско-висински односи, уз температурну инверзију по којој је Корушка позната у светској географској литератури, утицали су на претежно сточарску оријентацију њеног сељаштва. Медвед показује да у јужној Корушкој, где живе већином Словенци, превађује ситан сеоски посед; тамо су пољопривредне делатности незнатно развијене, па отуда мале могућности за запошљавање вишка сеоске радне снаге, и неповољнији друштвено-економски положај словеначких од немачких сељака. Могућност за поправљање таквог стања аутор види у бржем развоју индустрије, која ће омасовити запосленост становништва.

Прилог Мајјака Јершича под насловом *Уплив отворености границе на просторну мобилност становништва Корушке и СР Словеније* јасно показује огромну улогу граничних прелаза у комуницирању не само наших сународника између аустријског и југословенског дела Корушке него и у иностраном туристичком промету: само од 1958. до 1968. године број прелазака моторизованих путника у правцу Словеније повећао се од 1 597 000 на 36 825 000 или за 22 пута. Тако је последњих година ова „гранична линија изгубила своју одговарајућу моћ”.

Напоследку, Владимир Клеменчич разматра како су промене привредне и друштвене структуре утицале на састав и кретање становништва Јужне Корушке — до 1934. године, када попис показује знатно превађивање аграрне структуре; између 1934. и 1951. године, када ојачавају елементи индустријског друштва док се пољопривреда постепено технизира и комерцијализује и од 1951. године, када започиње бржи развој индустрије и туризма. Током ова три раздобља изражен је процес исељавања аутохтоног словеначког живља из Јужне Корушке и досељавање Немаца на њихово место, што се вршило нарочито интензивно у време бомбардовања немачких градова и одмах после другог светског рата, када се већи број немачких избеглица из источне и југоисточне Европе населио овде. Тако је процентуални удео словеначког живља стално смањиван у Корушкој. Клеменчич сматра да ће Словенци овде имати боље изгледе за будућност уколико се измени привредна структура, нарочито структура индустрије, уколико се буду равноправно школовали, и то на своје језику, итд.

Зборник *Koroška in Koroški Slovenci* привлачи пажњу по томе што осветљава „улогу корушких Словенаца у словеначком културном и народном развоју”. Он доприноси ширењу словеначке културе

и у другим заграниченим подручјима, у којима вековима живе наша браћа Словенци. То је била основна намена ове књиге, што показују речи њеног уредника Клеменчића, који у уводу подсећа на начело ОУН да „културне и научне делатности не познају државне границе”, што је посебно важно управо за словеначки народ расут у четири државе.

Овај зборник топло препоручујемо нашој јавности не само зато што пружа свеобухватну представу о Корупшкој и корупским Словенцима него и због тога што кроз њега провејава хумана порука његових писаца — да наше националне мањине за границом треба да остану трајни мостови сарадње са суседним народима и земљама.

Милорад Васовић

КОТОР — СРЕДИШТЕ ПРОСВЕТНОГ И НАУЧНОГ ЖИВОТА ЦРНОГОРСКОГ ПРИМОРЈА

Уз двадесету годишњицу издажења „Годишњака Поморског музеја”

Један наш град дуге и славне историје недавно је тихо обележио двадесету годишњицу постојања свог Поморског музеја, двадесети број научног гласила тога музеја и седамдесет пету годишњицу рођења свог угледног научног радника, професора Игња Злоковића. То је Котор, средиште хиљадугодишњег поморства и главна лука средњовековне немањичке државе, зачетна тачка два врло значајна караванска пута који су повезивали наше Јужно приморје са дубоком унутрашњошћу Балканског полуострва, град у којем је била главна ковница новца рашких владара, родно место ненадмашних неимара који су градили неке од наших најлепших средњовековних цркава и манастира, постојбина низа угледних средњовековних дипломата... Поморству, својој најдражој преокупацији током низа столећа, које је иначе назадовало последњих стотинак година, Котор се вратио 1955. године, када је основано предузеће „Југооцеанија”. Већ 1970. године оно је располагало са 20 најмодернијих бродова капацитета 350 000 бруто регистарских тона, остваривши више од 50% свеколикот прихода општине.

Вазда негујући културни живот, чију су материјалну подлогу представљали поморство, трговина и занатство, Которани се и у овом нашем веку могу похвалити бројним школама, библиотекама, архивским и музејским збиркама, популарним и научним часописима, око којих се окупуља двадесетак угледних научних и културних радника, тј. таквим просветним и научним животом, какав не постоји ни у једном другом граду Црногорског приморја. Виша поморска школа — једина виша школа на Црногорском приморју, Средња поморска школа која постоји више од 120 година, гимназија и основне школе чине од Котора гравитационо школско средиште врло широких

приморских па и континенталних подручја Црне Горе. Њима треба приброджати 8 већих библиотека (фрањевачка са приближно 20 000 књига, библиотека Поморског музеја са 9 000 књига, градска и друге) од којих неке, с обзиром на то да располажу специјализованом литературом, могу врло корисно послужити и научним радницима.

Још тридесетих година овог века у Котору су покренути значајни часописи за просветно-културна па и научна питања: од 1932. до 1941. године излазио је „Глас Боке“, а између 1934. и 1940. године — „Гласник Народног универзитета Боке Которске“. Тих часописа садре нема, али од 1952. године до данас изашло је 20 свезака врло садржајног и обимног часописа „Годишњак Поморског музеја у Котору“, чији је покретач и уредник проф. Игњо Злоковић, који је са покојним дон Ником Луковићем био иницијатор свих важнијих културних акција не само у Котору него и у читавој Боки. „Гласник“ је доносио чланке о општекултурним проблемима Боке, понекад мање научне прилоге из археологије, историје и етнологије, па и напесе који су пледирали за привредну обнову Боке. Међутим, „Годишњаку“ је намењена улога научног третирања поморства на нашем приморју, нарочито историје поморства, што је имало да потпомогне васкрсавање некадашњег поморског духа и поморске привреде. Боки је скоро сва култура долазила посредством поморства, па је његово изучавање изузетно важно и за проучавање целокупног културног наслеђа најдешњег средоземног залива и изванредно богате културне ризнице, правог музеја под ведрим небом — Боке Которске. „Годишњак“ понекад доноси и прилоге о проблемима савременог поморства нарочито после оснивања „Југооцеаније“. Чини нам се, међутим, да би овај вредни часопис могао доносити и радове из области научног туризма, на шта упућује експлозивни развитак ове делатности скоро на читавом Црногорском приморју. Постојање Више поморске школе, на којој се предају туризам и туристичка географија, као и чињеница да у Котору раде три млада научна радника — туристичка географа, отварају могућности за неговање изванредно значајне, актуелне и нове научне проблематике као што је научни туризам, односно туристичка географија.

Иако Поморски музеј око свог „Годишњака“ окупља највећи број которских научних радника и обавља размену са 20 наших и 20 иностраних установа, ипак он не представља једину научну установу у Котору. Овде је основан Институт за биологију мора, затим Историјски архив и секција Друштва историчара Црне Горе, која је основана 1948. године.

Предлози и идеје. — Имајући у виду обимну и разноврсну научну делатност, која никако није у складу са веома скромним материјалним и смештајним условима споменутих установа, затим потребе за проучавањем низа географских, историјских, културних и економских проблема, проучавањем које у будућности мора представљати базу свих видова планирања, слободни смо да укажемо на неке предлоге и идеје о будућој улози Котора у просветном и научном животу.

Као и проф. Игњо Злоковић тако и ми мислимо да су нарасле научне и практичне потребе за стварањем једног научног пункта, можда комплексног института, у којем би се научни радници окренули и према савременим, веома значајним проблемима Црногорског приморја: поморству у ширем смислу, још више туризму, изучавању суптропских биљних култура итд. Алтернатива овом решењу било би отварање једног факултета у оквиру будућег Црногорског универзитета, можда факултета за изучавање туризма и поморства. План „Јужни Јадран“, у којем туризам и поморство представљају окосницу целокупне привредне перспективе, омогућује да се Црна Гора више но икад у својој историји окрене своме мору и приморју. Таква оријентација обавезује на систематско и свестрано проучавање мора и приморја. Да су Црној Гори у процесу њене нагле „литорализације“ све потребнији високостручни кадрови — специјалисти за приморска подручја и приморске привредне гране, показује чињенице да је пре десетак година живот наметнуо потребу оснивања Више поморске школе у Котору. Зар она, после једне деценије успешног рада, не би могла постати ембрион или суоснивач једног факултета за изучавање туризма и поморства, који би од првог дана имао врло солидан ослонац у бројним которским библиотекама, музејима, часописима и двадесетак научних радника — познавалаца Црногорског приморја?

Милорад Васовић

ВЕЛИКИ АТЛАС СВЕТА

(издање Младинске књиге из Љубљане и Просвете из Београда, редактор Бириличног издања проф. Андрија Младеновић)

После вишемесечног најављивања, добили смо *Велики атлас света*, који садржи 217 двобојних и вишебојних карата, 150 изврских фотографија у боји, 30 вишебојних скица и индекс са 30 000 географских назива и објашњења транскрипције. Све је то сложено у 400 страница великог формата, односно у три велика поглавља: у првом су поређане рељефне или физичко-географске карте, чији су међупростори искоришћени за картографске приказе неких природних одлика приказиваних регионалних целина; у другом делу су бројне тематске карте о свим значајнијим географским појавама, а посебно о човеку и његовој природној делатности у разним регионалним целинама Земљине површине; треће поглавље, док се разгледа и чита, представља праву интелектуалну рекреацију јер текстом, изврским фотографијама у боји и скицама на врло приступачан начин упознаје читаоца са најновијим изменама назива држава градова, река и других географских појава. Идејни творац српскохрватског издања овог *Атласа*, географ - картограф Андреја Младеновић, у три споменута

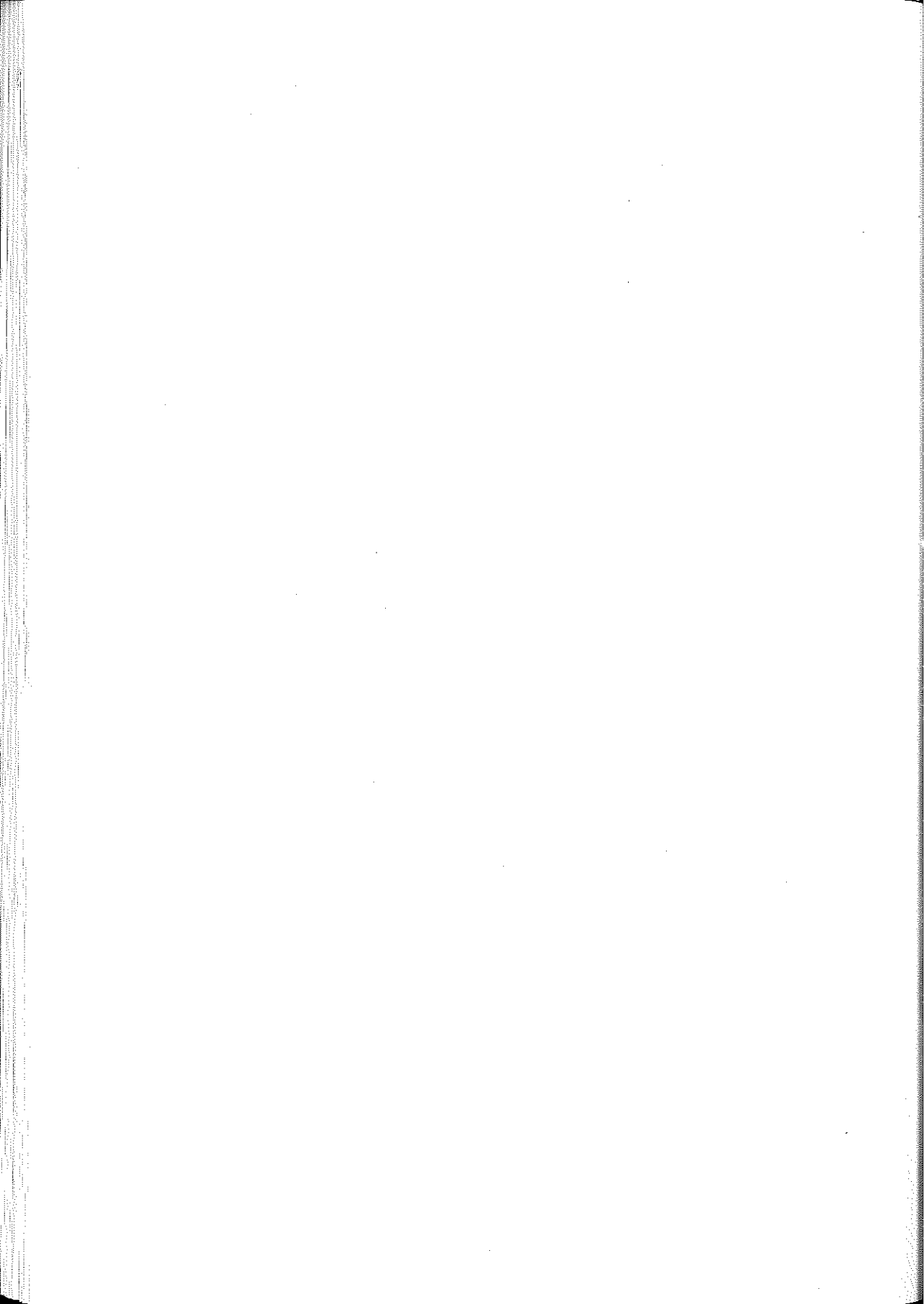
поглавља на најконцизниј начин је пружио праву енциклопедијску представу савременог света, у којој је цртежом, сликом и текстом дао највише што се могло — од геоморфолошких и геолошких профила терена до географског распрострањења језика, регија и до боје застава појединих земаља.

Једна од најзначајнијих новина јесте картографски метод „који рељефне облике приказује у тродимензионалној техници помоћу елемената пластичности”. Већ по томе ово дело представља драгоцен прилог унапређењу наше атласне картографије. Уз помоћ рељефних модела пластично је приказан и рељеф морског дна. Другу значајну новину представљају тематске карте, које егзактније од свих других карата представљају географске појаве у свету. Такве су климатске карте са изотермама, изохијетама и изобарама, карте распрострањења појединих типова климе, уз које се редовно дају дијаграми и табеле са цифарским подацима за важније метеоролошке станице у разним деловима света. У хидрографским картама чак је означен специфични отицај и протицај појединих река. У овоме Атласу, по први пут код нас, прилажу се карте историјског развоја света, са указивањем на политичку поделу од 16. века до данас. На сличним картама означена су подручја распрострањења разних цивилизација током историје, а на крају се даје хронологија важнијих географских открића — од трећег миленијума пре наше ере до спуштања Армстронга на Месец 1969. године! Није потребно доказивати изузетну важност неколико десетина привредних карата које су објављене у посебном делу *Атласа*.

Неки ситнији недостаци који су промакли ауторима не умањују битно вредност овог колективног дела српских и словеначких географа: тематске карте су унеколико несистематично поребане; имена насељених места, нарочито на картама СФРЈ, исписивана су истом величином слова, било да су означена већа села или градови; одличне привредне карте рађене су често на основу података из 1963. и 1964. године; регионална подела, нарочито издвајање макрорегија континента, за дискусију је (у макрорегији „Ниска екваторијална Африка” укључен је и Камерун, иако је он претежно планинска земља); становништво неких земаља означено је условним називима („Гватемалци”, „Панамци”, „Венецуелци”, „Костариканци”), после којих је иначе наведен тачан процентуални однос етничких група третираних земаља.

Да у овом *Атласу* нема ничег новог осим индекса и језгровитог, правог малог научног реферата о проблемима транскрипције страних географских назива произашлог из пера Андрије Младеновића, не би изостала пажња географа, картографа, геодета, планера и просветних радника. Ти стручњаци, а уверени смо и најшира интелектуална јавност, обрадоваће се овом делу крцатом не само географским чињеницама и географским новинама у свету него и низом нових картографских метода и концепцијских особености.

Милорад Васовић

ХРОНИКА

XIII SEMINAIRE INTERNATIONAL DE RECHERCHES SUR LA FAMILLE

Paris, du 24. au 28. septembre 1973.

Секција за социологију породице Међународног социолошког удружења интензивно се бави својом дисциплином и редовно сазива међународне скупове социолога о проблемима породице. Несумњиво, у том погледу она је учинила доста на зближавању методолошких погледа о проучавању структуре и процеса у разним облицима породичног живота. Један од таквих скупова био је и овај на коме је узело учешћа око 60 социолога из разних земаља. Поред француске, на овом скупу нарочито је била заступљена америчка социологија, као и неке друге из свих крајева света, посебно из Пољске, СССР-а, скандинавских земаља, Јапана, Енглеске, Аустрије, Бугарске, Румуније, Канаде и сл. Из Југославије били су: Р. Борели, писац ових редова (Београд) и Р. Фирст-Дилић (Загреб). Била је приређена и изложба *Муж и жена у француској сеоској традицији*; сваки тренутак био је испуњен дискусијама у пленуму, а биле су организоване и посебне групе за дискусију појединих питања у оквиру главне теме: о разводу брака, изменама у породичном календару, о положају детета и породичном циклусу живота породице. Посебни „округли сто“ био је организован за питање да ли се савремена породица налази у кризи или су то у њој насупиле редовне појаве еволуције.

Главни организатори овог интернационалног скупа били су: Le comité de Recherches sur la famille de l'Association Internationale de Sociologie и Le Centre d'Ethnologie française, Laboratoire associé au Centre National de la Recherche Scientifique.

Уводни реферат поднео је амерички социолог R. Hill.

Први дан рада био је посвећен методолошким питањима. Поднето је више реферата о истраживању степена сродства у Енглеској (Diana Barker и Paul Thompson), животног циклуса италијанске породице (Lamberto Borghi и др.), циклус породичног живота и његове промене (Mihais Cernea), особености породичног живота у Холандији

(G. A. V. Friking), друштвена стратификација и животни циклус младих породица (M. Haler), социјални индикатори за проучавање породичног циклуса у Финској (V. S. Heiskanen) итд. Поднет је и један реферат о животу у сеоској породици у Југославији (J. F. Gossiaux). Ово је била математички обрађена анкета коју су у нашој земљи спровели пре неколико година Centre de sociologie européenne из Париза, Социолошки институт из Београда и Аграрни институт из Загреба. Ова анкета је обрађена на класичан начин, а сада је математички метод примењен да би се видели могућности његове примене. Експеримент је дао интересантне резултате за дискусију.

Други дан био је посвећен обради тема „о породичним променама у европским друштвима од XVIII века до данас“. Поднето је више реферата о проблемима породице, а нарочито из живота породичне задрге. Тако су поднети реферати: животни циклус породице у Југославији (Ружа Фирст - Дилић), животни циклус породице и о променама мушких и женских улога у Француској (Elina Naavio - Mampila), индивидуални и породични циклус (Joel Halpern), промене у животном циклусу бугарске породице у току прошлог века (Николина Илијева), типологија сеоских породица у Југославији (Цветко Костић, Рада Борели), породични циклус у западним и источним друштвима у индустријском и преиндустријском периоду (Peter Loslett), породични облици на Балкану у току прошлог века (Рајна Пешева), развој и промене породичне структуре у Енглеској (Christopher Turner).

Трећи радни дан био је посвећен проблемима друштвене стратификације и разликама између породица села и града. Особито су при том били истакнути неки видови породичне патологије, посебно развода бракова. Важнији реферати из ове области били су: *Развод и породични циклус у Великој Британији* (R. Chester), *Процес развода брака у Француској* (Jaques Commaille, Anne Voigeol), *Критеријуми за пристајак на брак у Румунији* (Natalia Damian), *Развод и перспективе породичног циклуса у Шведској* (Jean Kellerhalls), *Однос између породичног циклуса и развода брака у областима Источне Немачке* (Renate Künzel), *Случајеви мешовитих бракова између хришћана и Јевреја* (Francoise Lautman), *Животни циклус породице и доба за ступање у брак у Пољској* (Barbara Lobodzinska), *Социјална стратификација и варијације породичног циклуса у Бугарској* (Вера Охавкова), *Старост породичног старешине и буџет породице у пољској* (Andzzej Tymovsky), *Борба жена за право развода брака у САД* (Leonore Weitzman) и др.

Четвртог радног дана рад је настављен. Поднети су ови важнији реферати: *Социјалне промене и развој детета у урбаној породици Норвешке* (John Erskin, Per Olav-Tiller), *Социјална представа васпитних функција породице* (Noëlle Gérôme), *Циклус породичног живота у еволуцији у Канади* (Jaques Gomila), *Структура генерација у породици у Јапану* (Takeji Kamiko), *Садржај породичних односа у САД* (John Мојеу), *Преношење културних модела и несигурност сав-*

ремене породице у Француској (Agnés Pitrou). О проблему концепта породичног циклуса у Шведској (Jan Trost) и сл.

Осим тога, све време биле су организоване разне „радне групе“ за дискусију појединих питања из области социологије породице. Нарочито је била посећена група која је расправљала о разводу брака и о разним девијацијама у савременој породици. На овим дискусијама поред тема, као што су: типови развода брака, положај деце разведених родитеља, методолошки концепт породичног циклуса и сл., расправљало се и о сүптилним и „табу“ темама, као што су: предбрачни живот и доба за брак, трајање предбрачног сексуалног живота и начин његовог престанка, индикатори стварних промена у породици и њихова спознаја, криза традиционалног модела породице, нови облици брака код неких девијантних група и сл.

Организација овог саветовања била је на потребној висини и на њему су се чули гласови о све већој кризи породице у тзв. индустријском друштву, и то оном развијенијенијем и богатијем. Било је прилично реферата и из земаља које су у току индустријализације; међутим, није их било довољно из неразвијених земаља, а оне још чине већину екумене. Иако је ово био један пропуст организације, њој ипак треба одати признање ради знатног отварања према социјалистичким земаљама. Свакако, ово је био велики напредак у односу на раније састанке, када се расправљало углавном о проблемима америчке породице.

Цветко Костић

SEMINARIUM ETHNOLOGICUM VI

Seminarium Ethnologicum организује Катедра за етнологију и фолклористику Филозофског факултета Универзитета Комненског у Братислави, под руководством др Јана Подолака. Seminarium Ethnologicum је настао 1968. године и замишљен је као теренска пракса студената разних земаља Европе, на којој би они, поред теренских истраживања и упознавања са словачком културом, износили методе рада и учења у својој земљи. Прве године, осим студената из ЧССР, било их је и пет из иностранства: два из Југославије (Београд, Загреб), два из Мађарске (Дебрецин), и један из Аустрије (Беч).

Како је први семинар био успешан, већ следеће године проширује се цела акција. На другом семинару учествују стручњаци из музеја, научници из института и професори са факултета. Проширен је и круг земаља из којих су учесници. У вечерњим часовима се излагао материјал нађен на терену и одржавана су предавања. Такав облик рада наставањен је на свим семинарима.

Seminarium Ethnologicum VI одржавао се у источној Словачкој, у Рожнави, област Гемер, од 15 — 26. септембра 1973. године. Семинар је, под руководством др Јана Подолака, доцента филозофског факултета Коменског универзитета организован у сарадњи са Покрајинским Одбором за заштиту споменика, Рударским музејем у Рожнави и са Матицом словенском из Мартина.

Од седамдесетак учесника *Seminarium*-а било је око педесет из ЧССР, а остали су били из: Пољске, Мађарске, Бугарске, Данске, Енглеске, Шведске, Аустрије и Југославије.

Учесници су се поделили у групе према теми коју испитују, и то: сточарство, пољопривреда, исхрана, ношња, народна радиност, занати и транспорт.

Такође је организована посебна група студената и стручњака Мађарске и Словачке, која је испитивала међуетничке односе на том подручју. Под руководством Јана Кантара, који ради на заштити народне архитектуре, испитивана је архитектура. Први пут су у том истраживању, поред етнолога, учествовали и студенти архитектуре.

Учесници су заједно становали и радили. Свако вече организоване су дискусије по темама, уз уводна предавања стручњака и излаган је материјал са терена групе која је испитивала.

Једно вече одржана је мала свечаност у част проф. Беле Гунде из Дебрецена. Холгар Размузен, представник Данске, предао је проф. Гунди књигу о транспорту, коју је штампала Данска академија наука и посветила је њему поводом 60. годишњице живота. За предају књиге изабран је скуп *Seminarium Ethnologicum*, јер се баш на њему родила идеја о штампању једне такве књиге посвећене транспорту.

Seminarium Ethnologicum је постао међународни скуп студената и стручњака разних земаља Европе. Под руководством научника, студенти уче како се ради на терену. Ствара се непосредан контакт и студенти без страха или неког осећања nelaгодности могу да питају шта их интересеује, да излажу своје мишљење или проблеме, као и да питају за савет. Ту почиње и наставља се међународна сарадња која доприноси општем развоју етнолошких наука.

Ласта Баповић

ХИИ САВЕТОВАЊЕ ЕТНОЛОГА ЈУГОСЛАВИЈЕ

(Оточец об Крки, 16 и 17. X 1973)

За ХИИ саветовање етнолога Југославије расписано је пет тема: приказ Долењске; главни методолошки проблеми данашње етнологије у Југославији, сеоске заједнице; узајамна помоћ на селу; резултати истраживања из области материјалне културе. За све поменуће теме

била су пријављена саопштења, али се неки реферати нису појавили на саветовању. На саветовању је одржано укупно 16 саопштења (од тога један кореферат), од којих су пет имали наши гости из иностранства. Анализирамо ли тематски, видећемо да су на саветовању била два саопштења о долењској, пет о методолошким проблемима етнологије и два из историје етнологије, по један о сеоским заједницама и узајамној помоћи на селу, два саопштења о народној архитектури и два о заштити споменика културе, и један о обичајима.

О етнологским посебностима Долењске говориле су др М. Макаровић и др П. Штрукељ. Прва је у свом веома исцрпном реферату најпре територијално омебила ову покрајину, а затим дала најнужнији историјски преглед Долењске у чему је, за новије доба, најважније то што је овде готово два века била граница према Турцима. Из 16. века је део долењског становништва пореклом са босанско-хрватско-далматинске тремебе. Ове пределе је у 19. веку, због привредне неразвијености, становништво напуштало; одлазило је у Сједињене Америчке Државе. Почев од насеља и куће, М. Макаровић је представила готово све етнологске одлике појединих мањих регија, међу којима се нарочито издваја Бела крајина. У дискусији поводом овога веома инструктивног реферата, пропраћеног извршним дијапозитивима, речено је да Бела крајина, у већој мери него остале словеначке области, веже Словенију са Балканом (проф. др В. Новак). Као изврстан познавалац Рома у Словенији, др П. Штрукељ се определила да нам, за ову прилику, представи своја разматрања о проблемима развоја циганске скупине у Долењској, као и о начину њиховог прилагођавања токовима цивилизације. Посматрала их је у Жабју и Требњу, навела да су ближим пореклом из Хрватске, одакле су у Словенију дошли пре готово три века, као и да је било покушаја (после другог светског рата) да их преселе у Горјанце. Залагала се да социјалне и друге службе имају више разумевања за њихове моралне норме, тако различите од опште прихваћених, као и да се рачуна с тим да они не познају законске прописе и да се најчешће управљају по својим неписаним законима.

Методолошки проблеми етнологије расправљани су на саветовању у пет саопштења. Прво је Д. Рихтман — Аугуштин говорила о методологији етнологског истраживања савремености, истичући да се мора рачунати са измењеном средином у местима проучавања и залажући се за испитивање феномена међуутицаја села и града. У свом излагању, полемички се освртала на ставове из књиге Баузингера. У дискусији су учествовали проф др В. Новак, проф. др Т. Чубелић и проф. др С. Кременшек и истакли да се тако ради у многим земљама, па и код нас, на пример у Љубљани, Београду и др. У свом саопштењу *О неким значајкама етнографске грађе с обзиром на методе прикупљања података на терену* мр З. Рајковић посебно је нагласила да су квантитативне особине проучаваних појава мањкаво регистроване, као и да су записи „безвремени“, недовољно бележе динамику појаве, итд. Најчешће се, према захтевима упитника, трага за „моделом“ појаве, а не описују се сви појединачни

случајеви и не даје, на крају, њихов бројни однос. Учесници у дискусији о овом саопштењу слагали су се са тезама у реферату (проф. др М. Гаваци, проф. др Р. Жежабек), дали додатна објашњења (Д. Рихтман — Аугуштин), поставили питање тзв. „сељачке” културе (проф. др Т. Чубелић), или се супротстављали погледима изнесеним у реферату и тражили одговоре на нејасне формулације (др М. Драшкић, Д. Савковић, Љ. Мебешци). О методолошким питањим говорили су и наши гости из иностранства. Проф. др Р. Жежабек је изнео основна теоријска и методолошка питања проучавања савремене народне културе задружног села. По њему, етнологија мора да испитује и тумачи она подручја живота и културе у чијем познавању је незаменљива (нпр. у ком степену народна култура прихвата цивилизацијске новине). Не би смела, такође, да се клони методског експериментисања, па и да прихвата квантитативне и кибернетске методе. Други наш гост, др Ј. Барабаш, у свом саопштењу се залагао за нова у етнологији проучавања односа новина и издвојеног развитка (Innovationen und endogene Entwicklung). У дискусији о саопштењу, проф. др Б. Братанић се осврнуо на проблем интерпретације грабе без увида у географски размештај појаве, а проф. др В. Новак заложио се да се овај реферат штампа преведен на српскохрватски језик. О два модела проучавања локалних заједница имао је саопштење проф. др Ј. Буришта из Пољске. Модел етнологског истраживања локалне заједнице, по коме се култура дели на материјалну, друштвену и духовну и затим „атомизира”, изводи се из еволуционизма и има, по аутору, много мана. Присталица је изучавања културе као својеврсне целине, чиме се слика не „замагљује” и долази до закључака не само историјског већ и теоријског значаја. У дискусији се проф. др Р. Жежабек у потпуности сложио с референтом.

Из историје етнологије била су два саопштења. Љ. Ристић је говорила о значају рада Константина Николајевића у проучавању Јужних Словена. Референт је значајно Николајевићево дело *Критичка покушенија* из друге половине 19. века дала у светлу ондашњих и садашњих научних знања, осврћући се нарочито на питање полапског порекла Срба. Учесници у дискусији истакли су вредност овог саопштења (проф. др М. Гаваци), али и замерили да се неки познатији аутори као Л. Нидерле и Н. Жупанић (проф. др В. Новак) недовољно помињу. Друго саопштење из историје етнологије имао је наш гост из Мађарске — проф. др Б. Гунда. Говорио је о етнологским испитивањима Ференца Генција код Словенаца и Хрвата у Мађарској. У својој монографији из 1914. године Генци је веома исцрпно, и за своје време и образовање, врло стручно описао Хрвате у Међимурју и Словенце у Прекомурју, областима које су тада биле у саставу Мађарске. Речи захвалности референту и обећања да ћемо се још враћати на Генцијево дело упутио је проф. др В. Новак.

О сеоским заједницама и узајамној помоћи на селу била су на саветовању два саопштења. Др Ј. Вукмановић је говорио о облицима, структури и карактеру сеоских заједница у Зети. Истакао је три облика тих заједница: братство, кућну заједницу и ужу по-

родицу. На веома занимљив детаљ у вези са овим излагањем упозорио је у дискусији проф. др М. Барјактаревић: у равној Зети, вероватно због присуства Турака, племена се нису развила. Узајамна помоћ на словеначком селу, као етнолошки проблем, била је предмет испитивања др М. Макаровић. Проматрања су вршена у два насеља: Кмечкој Недељици у Прекмурју и у селу Горице, такође у североисточној Словенији. Показало се да је узајамна помоћ и данас, истина у измењеном облику, занимљив облик друштвених и привредних односа на селу. На питање проф. др М. Гавација, референт је навела терминологију за ову појаву: „шенки“, „на одслуж“, „на врачек“. Овом изванредном раду, речено је то у дискусији, недостају једино подаци о организацији и техници рада приликом пружања узајамне помоћи (Д. Рихтман — Аугуштин).

У непосредној вези са два реферата о Долењској било је саопштење Б. Влаховић о развоју куће и променама у култури становања на подручју северне Беле крајине. Стара белокрањска спратна кућа није се битније мењала до завршетка другог светског рата. Тада су наступиле промене, да би се појачале нарочито шездесетих година. На примедбу у дискусији да није посао етнолога једино да набраја шта се све модернизује, већ како (мр З. Рајковић), референт је одговорила да је у овој области особено управо то што се све оно од добара цивилизације што се у куће уноси, у пуној мери и користи. У свом саопштењу о развоју куће и зграда у Семберији, Р. Кајмаковић је изнела да са аустроугарском окупацијом Босне и Херцеговине престају велике миграције у Семберији. Имућнији подижу брвнаре с кровом од шиндре, а сиромашнији куће од шепери и ћерпича, с четворосливним кровом од сламе. После другог светског рата граде се у Семберији савремене куће од цигле, по угледу на град.

О методологији заштите етнолошких споменика говорио је др И. Седеј. Он је нагласио да код етнолошких споменика, за разлику од уметничких споменика, морамо да инсистирамо на интегритету целине, тј. на затеченом стању и да, због визуелног утиска, не смемо да одстранимо његове касније „ружне“ додатке. То исто важи и за заштиту насеља у чему, бар засад, преовлађује спорна теорија о заштити „значаја“ села или амбијента које штитимо наводно тиме што градим по старим узорима и мералима. Не значи то, по аутору, да таква заштита нема значаја, али је заштита етнолошких споменика, по Седеју, нешто у суштини друго. У кореферату др Г. Макаровића *Проблематика заштите покретних етнолошких споменика, с посебним освртом на стање у Словенији*“ речено је да је једини ефикасан начин за заштиту ових споменика музејски откуп, депоновање и музејска конзервација предмета. У даљем излагању изнето је: откупљује се искувише уско — занемарују се нпр. предмети „несељачке“ културе, недостају уз предмет подаци о распрострањености и бројности; неопцењиви значај има потпуна стручност откупљивача; не сме се пропустити да се, за предмет који није могуће откупити, изврши неопходна „архивска заштита“ цртежом, фотокопијом и ис-

црпним описом; недовољна је заштита предметних целина и структура (нпр. комплетне пољопривредне опреме једног домаћинства); материјалне могућности за све то и даље су недовољне и, најзад, бројни етнолошки извори материјалне природе нису ни музејским откупом у потпуности заштићени. У дискусији по реферату и кореферату о заштити постављено је неколико питања за боље разумевање изложеног градива (Н. Вулетих).

О обичајима је говорио представник Корушких Словенаца, драги гост из Аустрије, др П. Заблатник. Тема његовог рада била је *Смрт у корушким народним веровањима и обичајима*. У свом исцрпном излагању истицао је оне појаве и елементе који Корушке Словенце везују за Словенце у Југославији, као и за остале Словене. Говорио је, на пример, о представи смрти као беле жене, о уверењу да покојника не треба жалити, о двоструком сахрањивању, итд.

На овом, иначе веома успелом саветовању чули су се предлози тема за следеће симпозијуме етнолога Југославије. Предложене су ове теме: заштита етнолошких споменика, узајамна помоћ на селу у Југославији, етнологија града и приградских насеља.

После саветовања одржана је IX редовна годишња скупштина Етнолошког друштва Југославије и дводневна екскурзија — у Белу крајину и део Долењске поред Крке.

Душан Арљача